

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Боротьба В. І. Леніна за мир.
- Про міжнародне значення повстання 1768 р.
- Види письмових історичних джерел.
- До історії державності молдавського народу.
- З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів (добірка).

БАЙБАКОВ О., КАЦ Р.— Героїчні сторінки, Політвидав України, К., 1968, 116 с. з іл.

БЕЛЯВІН Ф. К., ПОМ'ЯТУНОВ А. С.— Олександрія — місто гірників. Короткий історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1968, 110 с. з іл.

ГОГОЛЮК В. — Народний герой Олекса Борканюк, Політвидав України, К., 1968, 127 с. з іл.

ГОРБИК В. А. — Правящий класс и рабочее движение в Англии (1959—1964), изд-во «Наукова думка», К., 1968, 156 с.

Житомир. Фотоальбом, вид-во «Мистецтво», К., 1968, 95 с. з іл.

ЗІЛЬБЕРМАН М. И.— Революційна боротьба трудящих Західної України (1924—1928 рр.), вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1968, 198 с.

Из истории украинско-грузинских связей, изд-во «Мецниереба», Тбилиси, 1968, 254 с.

ИЛЬИНСКАЯ В. А.— Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (Курганы Посулья), изд-во «Наукова думка», К., 1968, 268 с. с илл.

КОЛЯДА И. — Одесса. Путеводитель, Изд. 5-е, изд-во «Маяк», Одесса, 1968, 240 с. с илл.

КОЛОМІЙЧЕНКО І. — Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У, Політвидав України, К., 1968, 151 с.

КОТЛЯР М. Ф.— Галицька Русь у другій половині XIV—першій чверті XV ст. Історично-нумізматичне дослідження, вид-во «Наукова думка», К., 1968, 143 с. з іл.

Крым революционный. Фотоальбом, изд-во «Крим», Симферополь, 1968, 76 с. с илл.

КУРКОТОВ О.— Орденосный «Арсенал», Політвидав України, К., 1968, 88 с.

КУЛАКОВСКИЙ В. М.— Полум'я гніву народного. (До 200-річчя Коліївщини), вид-во Товариство «Знання» Української РСР, К., 1968, 48 с.

Музей історії міста Дніпродзержинська. Путівник по експозиції, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1968, 79 с. з іл.

ПАНІБУДЬЛАСКА В. Ф. — На крилах дружби. Соціалістичні нації у боротьбі за комунізм, вид-во Товариство «Знання» Української РСР, К., 1968, 48 с.

ПОНОМАРЕНКО Ю. Ф.— За ними йде молодь, вид-во «Донбас», Донецьк, 1968, 54 с.

РИМАРЕНКО Ю. І.— На службі у світовій реакції. Про антинародну суть українського буржуазного націоналізму, вид-во Товариство «Знання» Української РСР, К., 1968, 48 с.

САРКИСЬЯН К., СТАВНИЦЕР М.— Улицы рассказывают..., изд. 2-е, изд-во «Маяк», Одесса, 1968, 331 с. с илл.

Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 2. 1938—1970 рр., вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 695 с.

СТРЕЛЬСКИЙ В. И.— Теория и методика источниковедения истории СССР, изд-во Киевского ун-та, К., 1968, 264 с.

ТКАЧЕНКО В. К.— Глухів. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1968, 143 с. з іл.

УДОД В. П.— Дом севастопольських подпольщиков, изд-во «Крим», Севастополь, 1968, 28 с. с илл.

ФІНОГЕЕВ С.— За щастя і прогрес народів, Політвидав України, К., 1968, 104 с.
Харківський історичний музей. Путівник, вид-во «Прапор», Харків, 1968, 99 с.

Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг). Сборник документов и материалов, изд-во «Маяк», Одесса, 1968, 296 с. с илл.

ЧЕРНЯВСКИЙ Г. И.— Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929 годы), изд-во Харьковского ун-та, Харьков, 1968, 200 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (90)
ВЕРЕСЕНЬ
1968

РІК ВИДАННЯ
ДВНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т:

СТАТТІ

- Г. Т. Безкоровайна — Боротьба В. І. Леніна за мир у період першої сві-
тової війни 3
Ф. П. Шевченко — Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобе-
режній Україні. 11

Методологія та методика історичних досліджень

- Л. М. Пушкар'юв (Москва) — Види письмових історичних джерел 24

ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. С. Якимчук (Ровно) — Боротьба КП України за розвиток зрошуваного
землеробства в республіці (1959—1965 рр.). 32
О. О. Карлов — До історії державності молдавського народу 42

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

- В. Г. Лисенко. (Черкаси) — Змінення економічного та культурного спів-
робітництва українського та молдавського народів у 1959—1965 рр. 48
Д. М. Філіпенко, О. С. Карцев — Економічні зв'язки Української РСР
з країнами Близького та Середнього Сходу (1946—1967 рр.) 54

З історії Буковини

- В. М. Холєвчук (Гвіздець Івано-Франківської області) — Розвиток культу-
ри Радянської Буковини в 1959—1965 рр. 60
В. М. Малишко (Чернівці) — Революційна газета «Громада». 66

ЗАМІТКИ

- Л. І. Ткачова — Допомога Радянської Армії трудящим УРСР у відбудові
народного господарства (1943—1945 рр.) 69
С. В. Кульчицький — Вплив залізничного транспорту на розвиток капіталі-
стичних відносин у сільському господарстві України 73
А. М. Карпачов (Мінськ) — Міста і містечка Білорусії у другій поло-
вині XVIII ст. 76
А. П. Савчук — З найдавнішої історії Київщини 79
В. М. Зайцев — Про вступ Туреччини в першу світову війну 83
А. Г. Паравійчук (Кам'янець-Подільський) — Видатний історик Поділля 87

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Анджей Поппе (Польща) — Граффіті й дата спорудження Софії Київської 93

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- М. Г. Цебрєнко (Миколаїв) — Боротьба партійних організацій Півдня Украї-
ни за підвищення продуктивності праці (1959—1965 рр.) 98
В. Н. Матюхін — (Донецьк) — Про деякі питання агітаційно-масової та про-
пагандистської роботи в селах Донбасу в 1953—1958 рр. 99
І. Т. Артеменко (Кіровоград) — Боротьба за визволення Кіровоградщини
від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 р. — березні 1944 р. 101

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

О. Р. Мазуркевич — Заповідник у Сквородинівці	103
НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ	
М. Т. Благінін (<i>Ніжин</i>) — З досвіду викладання історії та суспільствознавства в школах і училищах Ніжина	106
НАШ КАЛЕНДАР	
Л. Д. Костенко-Пак (<i>Миколаїв</i>) — По шляху нового життя (До 20-річчя утворення КНДР)	110
<i>До 100-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера</i>	
Л. В. Олійник — Революціонер, громадський діяч, учений	112
О. М. Жук (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Поборник створення тракторних колон	115
П. І. Арсенич (<i>Івано-Франківськ</i>), Г. Г. Голубова — Видатний громадсько-політичний діяч (До 80-річчя з дня народження В. І. Порайка)	119
Н. К. Кривонос (<i>Львів</i>) — До 400-річчя з дня народження Томмазо Кампанелли	121
СПОГАДИ	
П. М. Межиборський (<i>Харків</i>) — Будівельники 20-х років	122
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «громади» (Лист С. А. Подолінського про «українську соціально-демократичну партію»). Підготував до друку і склав коментарі М. П. Рудько	126
ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	
М. І. Москаленко — Спогади учасників історичних подій — важливе джерело вивчення революційного руху на Україні в 1907—1910 рр.	135
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
С. В. Семчинський — С. М. Пархомчук. Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917—1921)	143
І. В. Ганевич (<i>Одеса</i>), М. І. Зотов (<i>Одеса</i>) — А. М. Шнітман. Из истории интернациональных связей В. И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896—1932 гг.)	144
В. О. Захаров (<i>Ставрополь</i>) — В. А. Романовский. Перепись населения Левобережной Украины 1666 г., ее организация и критическая оценка	145
Я. Р. Дашкевич (<i>Львів</i>), В. М. — Е. Шюц. Вірмено-половецька хроніка про польсько-турецькі війни 1620—1621 рр.	146
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Г. Н. Каленик, А. А. Соловйова, І. С. Чорновол (<i>Дніпропетровськ</i>) — Відзначення 50-річчя Комуністичної партії України	150
Л. Г. Москвич — Міжреспубліканська нарада істориків	152
С. М. Трусевич (<i>Львів</i>) — Науковий внесок істориків Інституту суспільних наук у Львові	154
А. К. Волощенко — 60-річчя професора Ф. Є. Лося	156
ДОДАТОК	
Українська РСР у міжнародних відносинах в післявоєнний період (Бібліографія)	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Український історический журнал, № 9, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник.

Коректори І. О. Проховнік, Л. К. Німенко.

БФ 01937. Зам. К-144. Тираж 8279. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 18,26. Здано на складання 25/VII 1968 р. Підписано до друку 13/IX 1968 р.

Статті

Г. Т. БЕЗКОРОВАЙНА

БОРотьБА В. І. ЛЕНІНА ЗА МИР У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Соціалістична революція в Росії відбулась на четвертому році кровопролитної першої світової війни. Обґрунтовуючи її характер, причини В. І. Ленін вказував на ставлення трудящих мас до цієї бойні, підкреслюючи, що «передовий клас революційної Росії, пролетаріат, все ясніше усвідомлює злочинність війни, і буржуазія не тільки не могла переконати маси в протилежному, а навпаки, усвідомлення злочинності війни зростає»¹. Володимир Ілліч відзначав, що війна, несучи народним масам руйнування і збитки, злидні й голод, одночасно збагачує капіталістів, стає джерелом зростання їх прибутків. Виходячи з цього, В. І. Ленін, партія більшовиків висунули ясну й чітку програму боротьби за перетворення імперіалістичної війни у громадянську.

Марксизм-ленінізм вимагає чіткого аналізу причин і характеру воєн. У праці «Соціалізм і війна» В. І. Ленін, вказуючи, з одного боку на ті з них, що розв'язуються експлуататорськими класами з метою поневолення народів, і з другого на оборонні, писав: «ми цілком визнаємо законність, прогресивність і необхідність громадянських воєн, тобто воєн пригнобленого класу проти гноблячого, рабів проти рабовласників, селян-кріпаків проти поміщиків, найманих робітників проти буржуазії»².

Володимир Ілліч на всіх етапах своєї революційної діяльності енергійно і послідовно виступав проти мілітаризму, проти агресивних, загарбницьких воєн. Він писав, що боротьбі за мир «варто присвятити своє життя»³. Ще на рубежі ХХ ст., у 1900 р. в першому номері газети «Искра» В. І. Ленін гнівно викривав загарбницьку політику імперіалістичних держав, які брали участь в придушенні «боксерського» повстання в Китаї. Він таврував їх колоніальну політику, намагання забезпечити собі бариші й наживу шляхом поневолення китайського народу.

Коли в 1904 р. почалась російсько-японська війна, більшовики, В. І. Ленін зразу ж звернули увагу трудящих на її імперіалістичний характер. Більшовики вважали, що покласти край цьому кровопролиттю — значить покласти край самодержавству, яке його розв'язало. Тому вони виступили за поразку царизму в цій несправедливій війні. Одночасно В. І. Ленін вказував, що такий вихід з неї матиме великий вплив не лише на російський, але й на західноєвропейський пролетаріат. «Справа російської свободи і боротьби російського (і всесвітнього) пролетаріату за соціалізм,— писав він,— дуже багато залежить від

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 327.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 261.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 383.

воєнних поразок самодержавства»⁴. Викриваючи меншовицький лозунг «Мир щоб то не стало!», висунутий Даном і Троцьким, Володимир Ілліч настійно вимагав, щоб гасло миру проголошувалось одночасно із закликом до повалення самодержавства.

Пізніше, в роки столипінської реакції, коли великі держави, форсуючи гонку озброєння, посилено готувалися до світової війни, Ленін і партія виступили з викриттям мілітаризму, наполягаючи на прийнятті соціал-демократичними партіями всіх країн марксистської революційної тактики в питанні війни і миру. На конгресі II Інтернаціоналу в Штутгарті у серпні 1907 р., який розглядав питання про мілітаризм і міжнародні конфлікти, делегація більшовиків, очолена В. І. Леніним, взяла безпосередню участь у роботі комісії по складанню резолюції про мілітаризм. На конгресі Володимир Ілліч виступив з промовою, де викривав позицію німецького опортуніста Фольмара, який твердив, що мілітаризм є «дітище капіталізму» і тому ніякої боротьби проти нього вести не треба. Одночасно він піддав різкій критиці представників лівого ухилу, зокрема французького соціаліста Ерве, що пропонував прийняти резолюцію, яка передбачала б воєнний страйк і повстання у відповідь на проголошення війни, звідки б воно не походило. Володимир Ілліч роз'яснював, що така постановка питання є не що інше, як легковажність і захоплення ефектною анархічною фразою, бо неможливо заздалегідь вирішити, до яких засобів боротьби повинен буде вдатися пролетаріат у разі виникнення війни. Вождь революції закликав до визнання всіх форм боротьби, вимагав дійового творчого підходу до справи⁵. Ленінська точка зору дістала підтримку Р. Люксембург та ряду інших учасників конгресу. В прийнятій резолюції висловлювалась «ясна свідомість неминучості соціальної революції, тверда рішучість боротьби до кінця, готовність до найреволюційніших засобів боротьби»⁶.

В. І. Ленін взяв найактивнішу участь в роботі Міжнародного соціалістичного бюро, до складу якого входила РСДРП. Бюро проводило політику боротьби проти мілітаризму і загрози війни. Резолюція, прийнята в жовтні 1908 р., містила залик до соціалістичних партій «всіх країн, згідно з резолюцією Штутгартського міжнародного конгресу, посилити свою пильність, свою діяльність» з тим щоб «допомогти запобіганню війні і збереженню миру»⁷.

За участю В. І. Леніна на конгресі II Інтернаціоналу в Копенгагені (серпень-вересень 1910 р.) було прийнято рішення з вимогою до представників соціалістичних партій в парламентах у випадку війни голосувати проти воєнних кредитів. Конгрес також рекомендував вдатись до організації масових виступів робітників проти політики розв'язання війни.

Проводячи послідовну політику боротьби за мир, В. І. Ленін під час роботи Штутгартського і Копенгагенського конгресів скликав наради лівих соціалістів, на яких була вироблена тактика боротьби проти загрози війни, за життєві інтереси робітничого класу.

Важливе значення в боротьбі проти мілітаризму відіграв Надзвичайний Міжнародний Базельський конгрес (листопад 1912 р.). Виступ В. І. Леніна на конгресі, висунуті ним теоретичні положення лягли в основу одностайно прийнятого Маніфесту проти воєнної небезпеки. Маніфест закликав робітників усіх країн до енергійної боротьби проти розпалювання воєнного конфлікту на Балканах, проти спроб імперіалістів

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 36.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 71.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 73.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 206.

розв'язати світову війну. «Пролетаріат,— вказувалось в документі,— вважає за злочин *стріляти один в одного* задля збільшення прибутків капіталістів, чистолюбства династій або на славу тайних договорів дипломатії»⁸

Тоді ж, у листопаді 1912 р. в статті «Старанність не по розуму», зупиняючись на балканських подіях, В. І. Ленін писав: «Хто про що: пролетаріат про необхідність миру, капіталісти про «патріотичні» приклади з балканської війни. Кожному своє. Робітники доводять, що балканська революція коштувала б у сто раз менше жертв, ніж балканська війна, і дала б у тисячу раз ширші й тривкіші демократичні результати»⁹.

Партія більшовиків, В. І. Ленін твердо дотримувались рішень Міжнародних соціалістичних конгресів, зокрема закликів Базельського Маніфесту. Даючи вказівки більшовикам-депутатам IV Державної думи, Володимир Ілліч підкреслював обов'язковість «приєднання до тієї демонстрації на користь миру, що відбулася в Базелі, на міжнародному соціалістичному конгресі. Війна війні! Проти всякого втручання! За мир! Такі є лозунги робітників»¹⁰.

Наведені факти свідчать, що більшовицька партія, її вождь В. І. Ленін настійно проводили політику боротьби за мир, проти спроб розв'язати війну. Але війна стала фактом. Імперіалісти заради забезпечення нових джерел прибутку, нав'язали людству страхітливу війну. Володимир Ілліч, вказуючи на причини її виникнення, підкреслював, що головною з них були суперечності між капіталістичними країнами. В той же час він зазначав, що у пролетаріата були можливості запобігти війні, обмежити її руйнівну силу. Але цього не сталося, бо лідери соціал-демократії зрадили справі робітничого класу, не змогли організувати революційні сили в їх антивоєнній боротьбі. У соціалістів Заходу не було чіткої і ясної програми дій робітничого класу в умовах війни.

В роки війни В. І. Ленін всю свою кипучу енергію спрямував на викриття її грабіжницького характеру, перетворення в життя більшовицьких лозунгів перетворення імперіалістичної війни в громадянську. Вже на початку війни, в серпні 1914 р. в праці «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» Ленін вказував на той факт, що війна носить яскраво виражений імперіалістичний характер. «Боротьба за ринки і грабiж чужих країн,— писав Володимир Ілліч,— прагнення придушити революційний рух пролетаріату і демократії всередині країн, прагнення обдурити, роз'єднати й перебити пролетарів усіх країн, нацькувавши найманих рабів однієї нації проти найманих рабів другої на користь буржуазії — такий єдиний реальний зміст і значення війни»¹¹. Одночасно В. І. Ленін розвінчував лідерів II Інтернаціоналу, які на самому початку війни зрадили справі революції.

З ініціативи В. І. Леніна в серпні 1914 р. в Берні була скликана нарада, яка прийняла ленінські положення до керівництва в практичній діяльності більшовицьких організацій. Після того, як партійні організації Росії схвалили тези «Завдання революційної соціал-демократії» Ленін вирішує переробити тези в Маніфест ЦК партії. Незабаром з'явився ленінський маніфест під назвою «Війна і російська соціал-демократія», де розкривалися причини та характер війни і висувалось питання про необхідність сприяння соціалістів усіх країн поразці своїх

⁸ В. І. Ленін. Твори, вид. 2, т. XVIII, стор. 381.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 169.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 369.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 1.

антинародних урядів у війні. Вождь революційного пролетаріату вказував на те, що для російських соціал-демократів «з точки зору робітничого класу і трудящих мас усіх народів Росії найменшим злом була б поразка царської монархії, найбільш реакційного і варварського уряду»¹².

Лозунг поразки свого імперіалістичного уряду виходив з інтересів міжнародного пролетаріату, бо послаблення військової могутності буржуазії в кожній країні означало послаблення всієї світової капіталістичної системи.

Ленінський Маніфест ставив перед робітничим класом завдання повернути зброю проти реакційного уряду своєї країни. «Перетворення сучасної імперіалістської війни в громадянську війну,— підкреслював В. І. Ленін,— є єдино правильний пролетарський лозунг, вказуваний досвідом Комуни, намічений Базельською (1912 р.) резолюцією і впливаючий з усіх умов імперіалістичної війни»¹³.

В цьому документі були викладені основні положення стратегії і тактики нашої партії з питань війни, миру і революції. Вони стали керівництвом до дії пролетаріату всіх країн.

Щоб закріпити ці положення, на пропозицію В. І. Леніна в лютому 1915 р. в Берні відбулась конференція закордонних секцій РСДРП. У своєму виступі на конференції Володимир Ілліч, давши детальний аналіз причин і характеру війни, зупинився на завданнях більшовицької партії і революційної соціал-демократії усіх країн, вказав шляхи перетворення імперіалістичної війни в громадянську. Конференція прийняла ленінські резолюції «Про характер війни», «Лозунги революційної соціал-демократії», «Пацифізм і лозунг миру». В останній, зокрема, вказувалось, що пропаганда миру, яка не супроводжується заклик до революції, «може тільки сіяти ілюзії, розбещувати пролетаріат вселянням довір'я до гуманності буржуазії і робити його іграшкою в руках таємної дипломатії воюючих країн»¹⁴.

Резолюції Бернської конференції були надіслані у всі місцеві партійні організації та закордонні секції, опубліковані в № 40 газети «Соціал-Демократ». Вони стали програмою революційної боротьби пролетаріату.

Поряд з виробленням програми дій в умовах імперіалістичної світової війни В. І. Ленін піддає різкій критиці зрадників робітничого класу. В статті «Крах II Інтернаціоналу», вказуючи на наявність в більшості капіталістичних країн революційної ситуації, Володимир Ілліч ставить перед соціалістами завдання «будити революційну свідомість і революційну рішимість пролетаріату»¹⁵.

У липні 1915 р. з'являється ленінська праця «Про поразку свого уряду в імперіалістичній війні», спрямована проти опортунізму. В ній вождь революції, піддавши різкій критиці прислужників соціал-шовінізму, зокрема Троцького, Каутського і К⁰, пропонує робітничим партіям відмежуватись від цього політичного напрямку і підкреслює, що таке відмежування є основною умовою успішної боротьби робітничого класу за революційний вихід з імперіалістичної війни. «Тільки соціальна революція пролетаріату,— вказував В. І. Ленін,— відкриває шлях до миру і свободи націй»¹⁶. Імперіалістичні держави не в змозозі забезпечи-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 16.

¹³ Там же, стор. 17.

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 306.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 184.

¹⁶ Там же, стор. 304.

ти демократичний мир, «його *треба* шукати і добиватись... в соціалістичній революції пролетаріату»¹⁷.

Ленін бере активну участь в роботі Ціммервальдської (вересень 1915 р.) та Кінтальської (квітень 1916 р.) конференціях лівих соціал-демократів. Зокрема Ціммервальдською конференцією був прийнятий маніфест «До пролетарів Європи», в якому вказувалось, що єдиний шлях позбавлення людства від страхів війни — це шлях революційної боротьби за перемогу соціалізму. Дещо пізніше, на Кінтальській конференції був прийнятий проект резолюції про ставлення пролетаріату до війни. В ньому вказувалось, що перед народними масами постала дилема: або боротьба за соціалізм, або виродження і загальне виснаження в ході війни. Проект резолюції закликав пролетаріат повернути зброю «проти загального ворога — капіталістичних урядів»¹⁸.

Делегати конференції прийняли Маніфест, в якому закликали трудящих рішуче виступити проти грабіжницької війни, боротися за негайний мир без анексій, всіляко сприяти «найшвидшому закінченню людської бойні»¹⁹.

Влітку 1916 р. В. І. Ленін завершив роботу над книгою «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму», в якій довів, що імперіалізм є вищою і останньою стадією капіталізму — переддень соціалістичної революції. В своїй праці вождь революції ще раз повертається до пояснення причин виникнення світової війни. Він вказує, що на 1914 р. шість великих держав (Англія, США, Франція, Німеччина, Японія і Росія) захопили величезні території. Але вони були незадоволені існуючим переділом світу, що стало причиною виникнення військового конфлікту.

Світова війна підірвала устої капіталізму, привела до господарської розрухи, голоду, вичерпала матеріальні ресурси. Уряди ряду країн намагались укласти сепаратний мир. Володимир Ілліч відмічав, що в кінці 1916 і на початку 1917 р. відбувся поворот світової політики від імперіалістичної війни до імперіалістичного миру.

В цих умовах соціал-пацифісти пішли на підтримку грабіжницького миру. В зв'язку з цим В. І. Ленін у праці «Поворот у світовій політиці» піддав різкій критиці позицію діячів подібного типу (Тураті, Каутського), які намагались прикрасити мир, який готували імперіалістичні країни, базіканням про його «справедливі умови», виступаючи в ролі попиків, що втішали народ. Вождь більшовицької партії висунув реальну програму боротьби за демократичний мир, невід'ємною умовою якого було повалення буржуазних урядів²⁰.

В цей же період з'являються такі ленінські праці як «Про лозунг Сполучених Штатів Європи», «Воєнна програма пролетарської революції» та ряд інших, в яких на основі глибокого аналізу суспільного розвитку робиться висновок про можливість перемоги соціалізму в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, країні²¹. З цього випливало, що перемога соціалізму піде шляхом поступового відпадання від капіталістичної системи окремих країн. В цей період, вказував В. І. Ленін, «існуюватимуть поряд соціалістичні і капіталістичні держави»²².

В той же час він попереджав, що імперіалізм буде намагатися за допомогою військової сили знищити першу в світі соціалістичну державу і тому їй необхідно створити свої збройні сили для захисту завою-

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 151.

¹⁸ «Соціал-демократ», квітень 1916, № 54—55.

¹⁹ Там же.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 248.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 300.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 20.

вань революції. Проте робітничий клас буде вдаватись до зброї лише у випадках, коли йому буде нав'язана війна, і що в основі зовнішньої політики соціалістичної держави буде лежати програма миру і мирного співіснування.

З усією своєю титанічною силою розгорнув В. І. Ленін боротьбу за демократичний мир в період підготовки і проведення Жовтневої революції. Після перемоги Лютневої буржуазної революції в Росії, перебуваючи в Швейцарії, він пише «Листи з далека», в яких накреслив перед партією, робітничим класом країни конкретну програму дій, спрямовану на припинення братовбивчої війни. «Щоб добитися миру (і тим більше, щоб добитися дійсно демократичного, дійсно почесного миру),— вказував Володимир Ілліч,— треба, щоб влада в державі належала не поміщикам і капіталістам, а *робітникам і біднішим селянам*»²³. Останні, складаючи величезну більшість населення Росії, лише терплять від війни, яка несе їм злидні та голод, і щиро бажають її припинення.

Необхідно зазначити, що до повернення В. І. Леніна в Росію, ряд партійних працівників (М. К. Муранов, В. І. Невський, Й. В. Сталін та інші) займали хибну позицію в питанні миру і війни. Так, Й. В. Сталін в статті «Про війну», даючи вірну оцінку імперіалістичній війні, пропонував помилковий шлях виходу з неї, а саме, «шлях тиснення на Тимчасовий уряд з вимогою заявлення ним своєї згоди негайно розпочати мирні переговори»²⁴. Згодом, в листопаді 1924 р., він визнав неправильність подібної тактики і зазначив, що це була «глибоко помилкова позиція, бо вона плодила пацифістські ілюзії»²⁵.

В квітні 1917 р. революційний Петроград зустрів В. І. Леніна, який повернувся з еміграції. Зразу ж вождь революції включився в кипучу роботу. Він виступає з знаменитими Квітневими тезами, в яких виклав геніальний план переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. В них, зокрема, вказувалось, що Тимчасовий уряд зацікавлений в продовженні імперіалістичної війни в союзі з Англією і Францією, і необхідно «роз'яснити, що припинити війну або змінити її характер «народ» може лише змінивши *класовий характер уряду*»²⁶. В тезах викривалась реакційна суть «революційного оборонництва» і ставилось завдання наполегливо і терпляче роз'яснювати облудність цього лозунгу, переконувати маси в тому, що покінчити з війною можна лише шляхом знищення панування поміщиків і капіталістів.

Після відомої ноти Мілюкова, в якій містилось запевнення урядів країн Антанти в тому, що Тимчасовий уряд виконає свої зобов'язання перед ними і буде продовжувати війну до переможного кінця, В. І. Ленін виступив з статтею «Війна і Тимчасовий уряд». В ній він звернувся з закликом до робітників і селян: «Заявіть, що ви не хочете вмирати в ім'я таємних конвенцій (договорів), які укладені Миколою II і залишаються священними для Мілюкова!»²⁷.

20 квітня ЦК РСДРП(б) приймає написану Володимиром Іллічем резолюцію у зв'язку з нотою Тимчасового уряду, в якій викривались імперіалістичні, загарбницькі цілі буржуазного уряду Росії у війні, що продовжувалась, і вказувалось, що лише влада Рад спроможна «швидко закінчити війну справді демократичним миром»²⁸.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 312.

²⁴ Й. Сталін. Твори, т. 3, стор. 9.

²⁵ Й. Сталін. Твори, т. 6, стор. 331.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 14.

²⁷ Там же, стор. 88.

²⁸ Там же, стор. 152.

Центральний комітет опублікував в центральному органі партії газеті «Правда», написану В. І. Леніним «Відозву до солдатів усіх воюючих країн». На весь світ лунали заклики більшовицької партії «Мир хатам, війна палацам! Мир робітникам усіх країн!».

Велике значення для дальшого розвитку революції в Росії мали рішення VII Всеросійської (Квітневої) конференції, робота якої проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. В своїх виступах він наголошував на тому, що основне завдання пролетаріату полягає в тому, щоб взяти владу в свої руки, що буде запорукою ліквідації війни і укладення дійсно демократичного миру. З усією переконливістю вождь революції запевняв, що боротьбу за мир і соціалізм більшовики будуть вести лише мирними засобами при умові, якщо Тимчасовий уряд не буде вдаватись до насильницьких методів. За таких умов громадянська війна для більшовиків перетворюється «в мирну, тривалу й терпеливу класову пропаганду», і що «поки уряд не почав війни, ми проповідуємо мирно»²⁹.

В прийнятій конференцією резолюції вказувалось, що світову війну «можна закінчити демократичним миром *тільки* шляхом переходу всієї державної влади... в руки класу пролетарів і напівпролетарів»³⁰.

Рішення Квітневої конференції були опубліковані в газетах «Правда», «Солдатская правда». Вони знайшли одностайне схвалення в місцевих партійних організаціях і стали надбанням широких трудящих мас. Партія більшовиків проводила широку роз'яснювальну роботу з метою згуртування робітників, селян, солдатів навколо лозунгів «Вся влада Радам!», «Мир без анексій і контрибуцій!», організацію їх на боротьбу за мирний розвиток революції.

В пропаганді укладення демократичного миру В. І. Ленін велику увагу приділяв роботі серед солдатських і селянських мас. Володимир Ілліч пише «Відкритий лист до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів», який відбувся в травні 1917 р., в якому значне місце приділив питанню війни і миру. В листі дається детальна характеристика світової імперіалістичної бойні і міститься палкий заклик швидше покінчити з злочинною війною «не миром капіталістів, а миром трудящих мас *проти* капіталістів»³¹.

В середині червня 1917 р. в Петрограді проходила робота скликаної з ініціативи Центрального Комітету Всеросійської конференції фронтівих і тилівих військових організацій РСДРП(б). В. І. Ленін виступив перед делегатами з доповіддю. У прийнятій по ній резолюції вказувалось на необхідність посилення агітації проти грабіжницької імперіалістичної війни³².

З викриттям політики Тимчасового уряду, який готувався почати новий наступ на фронті, виступає Володимир Ілліч і на I Всеросійському з'їзді Рад. В промові підкреслювалось, що «наступ тепер є продовження імперіалістичної бойні і загибелі сотень тисяч, мільйонів людей»³³. Вихід з становища Володимир Ілліч вбачав лише в переході влади до рук революційного пролетаріату, що означатиме «перехід до революційної боротьби за мир»³⁴. В той же час він піддав нищівній критиці угодівську політику меншовиків і есерів в питаннях миру і війни.

До цього періоду діяльності Ілліча відноситься значна кількість

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 202.

³⁰ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 314.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 331.

³² КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 332.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 13.

³⁴ Там же, стор. 13—14.

його публіцистичних статей, в яких розвінчувалась політика Тимчасового уряду та угодовських партій. Так, 6 червня в «Правде» було вміщено 3 статті В. І. Леніна, в яких роз'яснювались дійсні причини задуманого буржуазним урядом наступу на фронті. Наступного дня газета опублікувала його статтю «Чи є шлях до справедливого миру?», в якій містилась відповідь: «Є — через робітничу революцію проти капіталістів усіх країн»³⁵. Ці та інші статті вождя революції сприяли усвідомленню трудящими ідей, що боротьба за перемогу соціалістичної революції це боротьба за мир.

В період червневої кризи Тимчасовий уряд почав кампанію травлі і переслідування більшовицької партії. Були спроби розгромити центральний орган партії, розправитись з вождем революції В. І. Леніним. Мирний період розвитку революції закінчився. 10 липня Володимир Ілліч пише статтю «Політичне становище», де вперше після Лютневої революції ставить питання про підготовку збройного повстання. В нових умовах, тимчасово знявши лозунг переходу влади Радам, партія більшовиків наполегливо проводить боротьбу за здійснення соціалістичної революції і за революційний вихід Росії з війни.

Величезне значення в підготовці збройного повстання мав VI з'їзд партії. Перебуваючи в підпіллі, В. І. Ленін керував роботою з'їзду, за його участю були вироблені резолюції з усіх основних питань. В прийнятій з'їздом ленінській резолюції «Поточний момент і війна» міститься детальний аналіз імперіалістичної сутності війни і вказані шляхи демократичного виходу з неї — шлях пролетарської революції, яка ліквідувала б не лише саму війну, але й причини, які її породжували — капіталістичний лад.

В країні назрівали революційні події. Партія більшовиків готувала революційні сили до боротьби з контрреволюцією. В. І. Ленін відмітив, що вже до жовтня-листопада армія була *«наполовину більшовицькою»*³⁶. Озброювались робітники, створюючи загони Червоної Гвардії.

В боротьбі за соціалістичну революцію і демократичний мир партія більшовиків спиралась на союз робітничого класу й селянства. В. І. Ленін підкреслював, що лише «союз пролетаріату і селянства може дати змученим найнесправедливішою і найзлочиннішою війною масам *мир*, а селянству всю *землю*»³⁷. У відомих листах до Центрального Комітету Володимир Ілліч писав, що «пропонуючи зараз же демократичний мир, віддаючи зараз же землю селянам, відновлюючи демократичні установи і свободи..., більшовики складуть такий уряд, якого *ніхто* не скине»³⁸.

Таким чином, на момент перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції партія більшовиків вже мала чітку програму боротьби за укладення демократичного миру, програму основних принципів зовнішньої політики майбутньої соціалістичної держави.

Першим декретом Радянського уряду був Декрет про мир. Прапор боротьби за мир Країна Рад пронесла через всю свою піввікову історію існування. Особливістю нашої епохи є те, що боротьба за мир на сучасному етапі набула як ніколи життєво необхідного значення. В цих умовах досвід боротьби нашої партії, В. І. Леніна за мир проти імперіалістичної війни в період підготовки соціалістичної революції має виключне значення для комуністичних і робітничих партій всіх країн. В своїй боротьбі за мир вони спираються на нього, застосовують його у відповідності з новими історичними умовами.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 38.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 235.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 17.

³⁸ Там же, стор. 1.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ПРО МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ПОВСТАННЯ 1768 р. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Чимало подій XVIII ст. привертали велику увагу не тільки політиків, але й широкої громадськості різних країн світу. Саме до таких подій належить народне повстання, яке відбулося на Правобережній Україні влітку 1768 р. Про його причини, характер і хід йшлося в дворянській і буржуазній українській, російській і польській історичній та публіцистичній літературі. Слід зазначити, що ця література, як про жодну іншу тему XVIII ст., містить багато спірних, а то й невірних тверджень і концепцій. Це пояснюється світоглядом і класовими позиціями різних авторів.

Марксизм-ленінізм у масових народних виступах, навіть якщо вони не закінчувались перемогою, завжди бачить величезної ваги історичний досвід, певний крок уперед в історичному розвитку. Саме в такі моменти історії волелюбні прагнення народних мас проявлялися не в актах окремих осіб або груп, а виривалися назовні в діях тисяч людей. Стосується це й повстання 1768 р. Тільки на основі марксистсько-ленінського вчення історики змогли з наукових позицій підійти до висвітлення ряду важливих питань, пов'язаних з соціальною і національно-визвольною боротьбою на Україні.

Незважаючи на досить велику кількість літератури з цієї теми, питання, пов'язані з повстанням 1768 р. висвітлені далеко не повністю. Значним недоліком слід вважати те, що досі немає монографічного дослідження, присвяченого подіям того буремного року. Ще не знайшло висвітлення й питання про міжнародне значення цього повстання. Йдеться про події міжнародного характеру, що мали вплив на повстання, відгуки і ставлення до нього в інших країнах, а також, що не менш важливо, — його наслідки, які стосувались не лише України. З приводу згаданого висловлювались твердження, які стосуються окремих моментів, або мали досить загальний характер. А тимчасом відомо, що історичний процес розвитку кожного народу загалом, а також важливіші події не проходять ізольовано від життя інших народів, і відбуваються в постійних, часто в дуже складних зв'язках і взаємодії. Ігнорування цієї закономірності може призвести до збіднення, а то й невірного зображення історії народів.

Особливе місце в історії народів Європи займає XVIII ст. Саме йому судилося стати рубежем двох епох, коли у великих муках відбувався надзвичайно складний процес умирання феодально-кріпосницького ладу і народження, становлення нового капіталістичного суспільства. Одночасно з важливими корінними суспільно-економічними зрушеннями піднімалась на новий вищий ступінь національна консолідація європейських народів. В. І. Ленін писав, що «прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»¹. Боротьба, яку вели прогресивні сили проти феодального гніту, за суверенність нації, в кожній країні відбувалася в своєрідних умовах, проявлялася в специфічних рисах, хоч зумовленість і закономірність їх була одна. І бе-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 17.

змовним є те, що велике народне повстання 1768 р. на Правобережній Україні, антифеодальний характер і спрямованість якого проти національно-релігійного гніту безперечні, було своєрідним вкладом у розвиток загальноєвропейського історичного процесу, його складовою частиною. Міжнародне значення гострої соціальної боротьби на Україні в 1768 р. відзначив Т. Г. Шевченко: «мои покойные земляки ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перешеголяли»².

Міжнародне значення національно-визвольної боротьби 1768 р. не можна обмежити лише об'єктивним стремлінням українського народу стати нарівні з іншими народами. Слід мати на увазі те, що українські землі віками були розірвані і входили до складу різних держав. Виступи проти національного гніту, прагнення до возз'єднання в цих умовах завжди зачіпали інтереси правлячих кіл не однієї держави.

Необхідно звернути увагу ще на одну обставину. Відомо, що в міжнародних зв'язках важливу роль відіграють політичні відносини між державами. І, звичайно, ці зв'язки набирали своєрідних форм і характеру, коли народ не мав своєї державності. В XVIII ст. не мав своєї державності український народ. За таких умов повстання вносили істотні зміни в існуючі міжнародні відносини, оскільки народ ставав суверенною силою, з якою доводилося рахуватись панівним колам різних держав, перетворювався таким чином із об'єкта в суб'єкт міжнародних відносин. Так сталося й під час повстання 1768 р.

Правобережна Україна, що входила до складу магнатсько-шляхетської Речі Посполитої на сході межувала з Лівобережжям, яке разом з Києвом перебувало в складі Російської імперії. На півночі Правобережжя межувало з Білорусією, на заході — з Галичиною та польськими землями, на південному заході й півдні — з султанською Туреччиною та її васалами — Молдавією та Кримським ханством. Особливу роль у розгортанні повстання відіграла Запорізька Січ, володіння якої межували з Правобережжям на південному сході. Потрібно також зазначити, що через Правобережжя йшли основні шляхи, що зв'язували Росію, а в її складі Лівобережжя, Слобожанщину і Запорізьку Січ, з багатьма західноєвропейськими, балканськими і близькосхідними країнами. Повстання 1768 р. зовсім не було «внутрішньою справою» Речі Посполитої. Чутка про бурхливі події, що відбувались на Правобережній Україні, навіть за тодішніх комунікацій і зв'язках швидко поширювалась не тільки в сусідніх, але й віддалених землях і країнах, вносячи в них відчутні зміни в соціальні та національні відносини і в політику правлячих кіл.

В документах зазначалося, що повстанці 1768 р. діяли «гайдамацькими засобами». В зв'язку з цим слід зазначити, що гайдамацький рух як збройна форма боротьби трудящих проти феодально-кріпосницького гніту вже в першій половині XVIII ст. охопив усі східні українські землі. Дворянські й буржуазні історіографи вважали, що гайдамацький рух головним чином локалізувався на Правобережжі. Радянські дослідники М. Горбань, І. Бутич та інші довели, що гайдамацькі загони активно діяли не тільки на Правобережжі, але й на Лівобережжі, Слобожанщині, Запорізькій Січі, в так званих Новій Сербії та Слов'яносербії. Факти переконливо свідчать про всеукраїнський характер гайдамацького руху в XVIII ст. В Прикарпатті гайдамацький рух набрав форми опришківства, мав він багато спільних рис із «збуйництвом» у сусідніх

² Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. IV, К., 1963, стор. 273.

Польщі і Словаччині, а також з гайдуцтвом поширеним у балканських країнах, що перебували під гнітом султанської Туреччини. У подіях повстання на Правобережжі брали активну участь вихідці з Лівобережжя, Запоріжжя, Галичини тощо. Все це надавало повстанню всеукраїнського характеру.

Проти гайдамацького руху постійно діяла козацька адміністрація на Лівобережній та Запорізькій Січі. На Правобережній Україні часто виступали разом польські та російські війська. Так було і під час повстання 1768 р.

Вістря повстання на Правобережжі націлювалося проти носіїв феодально-кріпосницького гніту — магнатів і шляхти, проти їх прислужників, якими на Україні тоді були орендарі-євреї, а також проти єзуїтів, унії, бо вони принижували і нехтували релігійні та національні почуття українського населення. В. І. Ленін писав, що «виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку»³. Так було і на Україні у XVIII ст.

Є всі підстави твердити, що повстання на Україні 1768 р. своєю яскравою антифеодальною направленістю викликало симпатії трудящих інших народів, які теж вели боротьбу проти гнобителів. Можна вважати, що в умовах феодального суспільства це був стихійний прояв міжнародної солідарності прогресивних сил різних народів. Співчуття, що переросло у солідарність знайшло свій яскравий прояв у тому, що, крім українців, учасниками повстання були також представники інших національностей. Це ставало своєрідною традицією. Адже в попередніх гайдамацьких виступах, зокрема у великому повстанні 1734 р., наприклад, брали активну участь серби, волохи та інші народності, що жили на Україні⁴. Діяли вони в різних гайдамацьких загонах у 40—60-х роках⁵. Не в менших, а більших розмірах, ніж у попередні роки, згадане мало місце у 1768 р. Питання про участь у цьому повстанні представників інших народів заслуговує на спеціальне висвітлення. Але навіть окремі приклади спільної боротьби свідчать, що українським народним масам і тоді в основі були чужими почуття національної винятковості і ворожисть до інших народів.

У складі загонів повсталого в 1768 р. українського населення Правобережжя були росіяни, переважно втікачі від тяжкої військової служби з тих російських гарнізонів, що стояли в Києві та на Лівобережній Україні, а також колишні учасники війни з Туреччиною ще наприкінці тридцятих років та воєнних дій, що розгорнулися в Речі Посполитій напередодні й під час повстання 1768 р. Йдеться про сотні росіян, що оселилися на Правобережжі ще до повстання. Тільки у відомій «Коденській книзі», де записано імена покараних гайдамаків, згадуються прізвища понад п'ятдесяті росіян — вихідців з Москви і Московської губернії, з Суздаля, Казані, В'язьми, Курська, Тамбова, Орла, Смоленська, Тули, Ярославля, Пензи, Симбірська та багатьох інших місцевостей⁶. Серед гайдамаків, захоплених царськими військами, були й групи колишніх російських солдатів⁷. Донський козак Григорій Москаль був у групі М. Залізняка, що розпочала повстання⁸.

Як у попередніх діях гайдамаків, так і в повстанні 1768 р. брали

³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 216.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. II, стор. 67, 70—71, 74—75, 93, 172, 176.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 3439, арк. 20, 36 та ін.

⁶ Український архів, т. II, К., 1931, стор. 126—127, 131—152, 262, 364—368.

⁷ Реляции Киевского генерал-губернатора за 1767—1769 гг.— «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. VII, стор. 152, 154 (далі — Реляции).

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 18.

участь білоруси. Зокрема в «Коденській книзі» згадується Василь Вузлик з с. Видра з-під Вітебська, Семен Піліпов з м. Кречова⁹ та ін.

З існуючої літератури відомо, що в складі російських військ, які придушували повстання 1768 р., були загони з сербських гусарських полків, а також Молдавський гусарський полк під командуванням генерала Підгорічани. Та слід зазначити, що в той же час вихідці з Нової Сербії, незалежно від того, були це українці чи серби, болгари чи волохи, співчували повстанцям і брали участь у боротьбі. Багато українців — учасників повстання перед цим жили в Новій Сербії і навіть служили в гусарських полках¹⁰. У документах згадується, що гайдамацькі ватаги формувалися й на цій сусідній з Правобережжям території¹¹. Вони запасалися тут зброєю та порохом, а «нижчі чини» гусарських полків, як, наприклад, вахмістр Македонського полку серб Данило Миколаєвич сприяли їм у цьому¹². За участь у повстанні 1768 р. був за-суджений на каторгу серб Ігнат Побушкарлович¹³.

У повстанні брали участь волохи, які жили на Україні¹⁴ та які тікали з польських і російських військових команд¹⁵. Таким, наприклад, був тридцятилітній волох Герасим Ненка, родом з м. Рашкова. У 23 роки він прибув на Січ, де його прийняли в Дядьківський курінь, і був він «во услужение» у різних козаків. Герасим Ненка разом з Максимом Залізняком і 40 запорожцями вийшов з Січі на Правобережжя і брав участь у повстанні¹⁶. Можна вважати, що він, як і Федір Волошин¹⁷, був одним із близьких сподвижників керівника повстання Максима Залізняка. Отамани з явно волоськими прізвищами — Гайдаш, Паралюш, Саражин, Лупул та інші очолювали окремі повстанські загони на Правобережжі¹⁸. Щодо участі в повстанні поляків, то вона вже відзначалася в літературі¹⁹. Прогресивні сили Польщі співчутливо і схвально ставилися до дій повстанців²⁰.

Кількість фактів про участь представників різних народів у повстанні 1768 р. на Україні, можна було б збільшити. Але відомо, що історія — це не проста сума фактів, а значно більше. Адже факти бувають різні, а значення їх неоднакове. Важливе значення мають факти, які свідчать про те, що в надрах старих, відживаючих свій вік відносин, наперекір панівним класам зароджуються нові явища в суспільстві, зокрема у взаємовідносинах між народами. Під час великих народних рухів, до числа яких належить і повстання 1768 р., історичний процес значно прискорюється. Одночасно з цим у ході подій яскраво виявляються всі кращі стремління народів, зокрема — до зміцнення своїх взаємозв'язків. І слід зазначити, що міжнародне значення повстання 1768 р. проявилось не тільки в тих дипломатичних і воєнних заходах, що їх вживали правлячі кола сусідніх держав, а й у тому вкладі, який внесла народна боротьба у зв'язки і дружбу між народами.

Дворянські та буржуазні історики робили все можливе, щоб зма-

⁹ Український архів, т. II, К., 1931, стор. 137, 142.

¹⁰ Там же, стор. 2, 3, 9, 10, 12, 25, 26 та ін.

¹¹ Там же, стор. 15, 245.

¹² Там же, стор. 246, 250, 252.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5523, арк. 7.

¹⁴ Український архів, т. II, стор. 4, 227.

¹⁵ Там же, стор. 293, 299.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 229, спр. 228, арк. 179.

¹⁷ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 5518, арк. 4—5.

¹⁸ Я. Шульгін. Начерк Коліївщини, Львів, 1898, стор. 29, 34, 35, 79—81, 85.

93, 136.

¹⁹ В. А. Голобуцкий. Максим Железняк, М., 1960, стор. 49—50, 54.

²⁰ История Польши, т. I, М., 1954, стор. 303.

лювати народні рухи, спрямовані проти соціального гніту та існуючих суспільних порядків, як стихію, «бунти» темних мас. Це про таких ідеологів експлуататорських класів, зокрема істориків, В. І. Ленін писав, що вони завжди пояснюють демократичні переконання мас тим, що «...маси дурні, нерозвинені та інше, а розвинені і розумні дворяни і буржуа!». ²¹ Щоб довести справедливість своїх висновків, такі історики добирали факти, які мали свідчити, що повсталі маси та їх керівники не враховували, а то й зовсім не розуміли складності міжнародних політичних відносин. Тимчасом досвід історії не завжди підтверджував подібні висновки. Прикладом цього є повстання 1768 р., хоч воно й відбувалося в складних міжнародних відносинах.

Політика взагалі, в тому числі і зовнішня, як писав В. І. Ленін «...більше схожа на алгебру, ніж на арифметику, і ще більше на вищу математику, ніж на нижчу» ²². Безумовно, що в політичних міжнародних відносинах інтереси держав, урядів, класів, різного напрямку партій і груп перепліталися в складний клубок. Тільки класові інтереси і почуття, життєвий досвід та незвичайний хист діяча давали можливість орієнтуватися в складних подіях XVIII ст.

Не лише в середовищі панівних класів, але й серед експлуатованих були люди, які розуміли існуючі обставини і намагалися їх використати в певних цілях. Безперечно, що до таких діячів слід віднести одного із керівників повстання 1768 р. Максима Залізняка. Це про нього навіть вороги були тієї думки, що він козак хоробрий і досвідчений, кмітливий, письменний і бувалий ²³. М. Залізняк належав до числа тих діячів, що відбивали інтереси передових верств суспільства, вносили у маси усвідомлення їх сили, організовували їх, вели на боротьбу за краще майбутнє. М. Залізняк був однією з найяскравіших постатей визвольної боротьби мас у XVIII ст. Піднімаючи населення Правобережжя на повстання, він намагався використати міжнародну обстановку, що склалася на той час. Безумовно, зовнішньополітичні наміри та дії керівників цього повстання заслуговують спеціального дослідження.

Повстання 1768 р. було відповіддю на тяжкий феодально-кріпосний та національно-релігійний гніт, встановлений польськими магнатами, яким належали величезні володіння на Правобережжі. Саме ці кола виступали проти надання прав православним, проти будь-яких змін, що обмежували б їх панування. На початку 1768 р. в м. Барі група магнатів створила конфедерацію, що збройно виступила проти політики уряду короля Станіслава Понятовського, яку той провадив при прямій підтримці та в інтересах російського царизму і його спільника прусського короля. В свою чергу, керівники конфедератів намагалися заручитися підтримкою з боку султанської Туреччини та інших країн. Весною 1768 р. царські війська почали на Правобережжі воєнні дії проти конфедератів ²⁴.

Ускладненням міжнародних відносин своєрідно скористалися організатори повстання, що, як це зараз доведено, почалось 26 травня ²⁵. Заарештований Максим Залізняк у червні 1768 р. на допиті заявив, що у квітні він разом із групою запорожців почав піднімати населення з

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 423.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 77.

²³ А. Скальковский. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии, Одесса, 1845, стор. 71.

²⁴ История Польши, т. I, стор. 319—320.

²⁵ Г. Ю. Храбан. З історії гайдамаччини.— «УІЖ», № 6, 1968, стор. 97—98.

метою «искоренения показавшихся в Польше конфедератов»²⁶. Відомий керівник повсталих Семен Неживий, що діяв за вказівкою М. Залізняка, теж під час допиту говорив, що населення виступило (повстало) проти конфедератів для захисту віри православної і «недопущення к умерщвлению» тих, які не хотіли переходити в унію²⁷. Такі заяви не розходилися з дійсністю. В скарзі, яку подали вже після придушення повстання жителі Канівщини, зазначалося, що юрби конфедератів чинили різні жорстокості над населенням внаслідок чого «дали привід для гайдамацтва»²⁸, тобто для повстання.

Спершу могло здатися, начебто повстання не суперечило тогочасній політиці правлячих кіл Польщі та царського уряду, що їх підтримував, хоч насправді воно вносило в зовнішню політику панівних класів цих держав значні зміни. Безумовно, повстання, яке дуже скоро охопило територію Київського та Брацлавського воєводств і мало виразну тенденцію до поширення на інші землі, спрямовувалось не тільки проти учасників конфедерації, а взагалі проти феодально-кріпосницьких порядків та їх носіїв — магнатів, шляхти, орендарів, ксьондзів тощо. За таких умов значна частина польської шляхти не вагалася, вирішуючи, чи переходити на бік конфедератів. Рятуючись від гніву повстанців, шляхта втікала під захист царських адміністрацій та військ і на територію підвладну Туреччині.

Та й у королівського і царського урядів такий небезпечний «спільник» у боротьбі з конфедератами, як гайдамацькі загони викликав негативне ставлення і відверте бажання ліквідувати їх. Було це продиктовано метою збереження існуючого реакційного ладу в Польщі²⁹, проти якого виступали прогресивні сили країни³⁰, по суті, й гайдамаки. Командуючий російськими військами в Польщі генерал Апраксін, перебуваючи в районі Кам'янець-Подільського, у відозві до шляхти 7 червня 1768 р. писав, що царські війська прибули допомогти союзній Речі Посполитій зберегти її права та незалежність, а також «захистити добрих синів вітчизни і не лише їх, але їхні маєтності та, нарешті, підтримати мир у краї»³¹. Сказано було це тоді, коли селянське повстання на Правобережжі розгорілося з великою силою.

В реляції київського генерал-губернатора Ф. Воейкова, а також правителя Малоросійської колегії П. Румянцева цариці Катерині II про дії проти конфедератів з кінця травня 1768 р. дедалі більше приділяється уваги діям гайдамацьких загонів. У травні генерал-майор Кречетников у своєму рапорті Ф. Воейкову писав, що «конфедераты в поле не выходят, а жмутся все в замках и городах», а це, на його думку, затягує боротьбу³². Але наступні відомості свідчили про те, що міські укріплення були своєрідними острівцями серед розбурханого моря повстання. Наприкінці травня і на початку червня київський генерал-губернатор одержав з різних місць донесення, в яких йшлося про те, що «разбойничья шайка» (так звали повстанців.— *Ф. III.*) дуже «умножилась» і захопила всі міста Смілянської, Уманської, Чигиринської і

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5590, арк. 5—6. Цитований і наступні архівні документи, на які зроблено посилання, будуть опубліковані в збірнику «Гайдамацький рух на Україні (1717—1775)», у підготовці якого брав участь і автор цієї статті.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5525, арк. 7—8.

²⁸ Наукова бібліотека Міністерства культури УРСР у Львові. Відділ рукописів, ф. Оссолінеум, № 1408, II, стор. 338—342.

²⁹ Історія дипломатії, т. I, М., 1941, стор. 288.

³⁰ Історія Польщі, т. I, стор. 304—305.

³¹ Наукова бібліотека... у Львові, Відділ рукописів, ф. Оссолінеум, № 1408, II, стор. 274—276.

³² Реляції..., стор. 134.

Канівської т. зв. губерній, повсюдно знищуючи шляхту та орендарів³³. Польські королівські власті, як і царський уряд, переконалися, що конфедератів («всякого сброда»), проти яких вони вели спільну боротьбу, було лише кілька тисяч, а селянське повстання охоплювало значну територію з десятками тисяч учасників.

Не конфедерати, які відступали за кордон або здавались властям, а велике селянське повстання привернуло увагу урядів сусідніх держав. Таким чином, повстання дуже скоро стало активним фактором у міжнародних подіях, що примушувало правлячі кола сусідніх держав вносити в свою зовнішню політику істотні зміни. При цьому слід зазначити, що й тогочасні витончені дипломатичні етикет і дії вже не прикривали відвертого намагання різних урядів якнайшвидше придушити повстання на Правобережній Україні.

В літературі вже зверталася увага на те, що основні сили повстанців, очолені М. Залізняком, вирушили на м. Умань. А. Скальковський, посилаючись на джерела, вважав, що головною метою повсталих було захоплення міста, оскільки воно було центром боротьби з гайдамаками, одні з яких намагались помститися, другі поживитись, а треті — фанатики — розправитись з католицизмом³⁴. Все це мало певне значення, але не було основним. М. Залізняк краще розумів тогочасне значення Умані, ніж історики, які писали про повстання.

В діях М. Залізняка не було випадковості. Вже перед повстанням сучасники називали Умань «столицею» Правобережної України, «предверием пограничным». Місто було великим, як на той час, міжнародним торговельним центром, володінням графів Потоцьких, які були активними організаторами Барської конфедерації. Та найважливішим було те, що, перебуваючи у складі Речі Посполитої, місто відігравало важливу стратегічну роль. В оголошенні 1761 р., розісланому в різні країни, зазначалося, що Умань стає містом вільної торгівлі, бо воно перебуває на пограниччі держав — Росії, Туреччини, Криму і Молдавії³⁵.

Здобуття м. Умані було центральною подією повстання. Це остаточно поламало плани конфедератів, які докладали багато зусиль, щоб перетягнути на свій бік сильний гарнізон міста і перетворити Умань у свій опорний пункт³⁶. Оволодіння Уманню свідчило не тільки про нову перемогу повстання, але й сприяло його поширенню³⁷. Вихід у цей стратегічний пункт збільшував міжнародну вагу повстання. Після Умані загони гайдамаків вступили у пограничні міста Балту і Голту*, що викликало серйозне занепокоєння урядів Туреччини та її васалів, зокрема Кримського ханства.

Про згадані та інші події на Україні стало відомо урядовим колам різних країн не тільки через дипломатичні, але й інші канали інформації. Багато відомостей про повстання доходило до різних урядів дуже часто в перекрученому вигляді, зокрема через утікачів від народного гніву. Факти, навіть такі, що не відповідали станові справ, у тодішніх умовах впливали на позиції та дії тих людей, які займалися політич-

³³ Реляции..., стор. 137—139.

³⁴ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 78, 80.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 229, спр. 80, арк. 78—79; А. Скальковский. Назв. праця, стор. 185—191.

³⁶ Реляции..., стор. 129.

³⁷ Кость Гуслистый. Коліївщина (Історичний нарис), К., 1947, стор. 24.

* Балта була розділена р. Кодимою на дві частини — турецько-татарську і польську. Слобода Голта була теж прикордонним поселенням, що входило до складу Кримського ханства.

ними справами і міжнародними в тому числі. Ось чому слід хоч коротко зупинитися на реакції правлячих кіл різних країн в 1768 р. щодо подій на Правобережній Україні.

Вістря селянського повстання було спрямоване проти феодально-кріпосницького гніту і тих суспільно-політичних порядків, які існували в Речі Посполитій. Під впливом його в Польщі відбувалося більш чітке розмежування суспільних сил. Незалежно від прокоролівської чи антикоролівської орієнтації феодальних груп вони спільно виступали проти повстання. До королівських військ під командуванням графа Браницького, що вели бої з повстанцями, приєднались також ті коронні війська, які перед цим виступали разом з барськими конфедератами³⁸.

В історичній літературі вже йшла мова про той вплив, що його справило повстання 1768 р. на посилення антифеодальної боротьби на корінних польських землях³⁹. До цього слід додати, що прогресивні сили Польщі ні в XVIII ст., ні пізніше не засуджували дій повстанців. У 30-х роках XIX ст. польська демократична інтелігенція створила організацію «Умань». Ця назва, пов'язана з повстанням 1768 р., мала свідчити про прагнення до союзу з українським народом⁴⁰.

Подекуди в літературі трапляється твердження, начебто повстання 1768 р. було причиною занепаду і поділу Польщі. Це зовсім не відповідає дійсності. Іван Франко у своїй праці «Матеріали до історії Коліївщини» (1904 р.) показав, що основні сили барських конфедератів, які перебували в Бердичеві, ще за тиждень до захоплення гайдамаками Умані, склали зброю перед російським командуванням. А це, як писав І. Франко, «вказує вартість фраз деяких польських філософів, буцім-то Коліївщина підрізала останнє зусилля поляків до рятунку державної самостійності»⁴¹.

Слід зазначити й те, що повстання 1768 р. розкрило гниль порядків тодішньої Польщі та продажність різних магнатських угруповань. Ф. Енгельс писав: «Поступова деморалізація правлячої аристократії, нестача сил для розвитку буржуазії і постійні війни, які спустошували країну, зломали, нарешті, могутність Польщі... Аристократія дійсно довела Польщу до занепаду, до цілковитого занепаду. І довівши її до такого стану, аристократи почали складати вину за це один на одного і продавати себе і свою країну іноземцям»⁴². Повстання 1768 р. на Правобережній Україні не внесло корінних змін в зовнішньополітичне становище тодішньої Польщі. Та повстання показало ту зловісну роль, яку судилося відіграти в історії Речі Посполитої магнатам, що мали великі латифундії на Україні.

Згадувані факти про участь у повстанні росіян є свідченням того, що народні маси Росії співчутливо поставились до визвольної боротьби, яка розгорнулась на Правобережжі. Зовсім іншу, протилежну позицію зайняли щодо повстання російські правлячі кола, царський уряд, його місцева адміністрація на Україні.

В літературі існує твердження, нібито представники царського уряду, що перебували в Польщі і на Україні «до другої половини червня 1768 р. не помічали повстання, бо воно ослабляло Польщу, спочатку певною мірою відповідало інтересам царизму. Почали писати про повстання лише тоді, коли воно вже загрожувало охопити Лівобе-

³⁸ Сборник императ. Русского исторического общества (далі — Сборник РИО), т. 87, Спб., 1893, стор. 124—125.

³⁹ История Польши, т. I, стор. 303, 305.

⁴⁰ Там же, стор. 498—501.

⁴¹ Записки наукового товариства Шевченка, т. XII, стор. 39.

⁴² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 16, стор. 160.

режжя, Новоросійську губернію, загрожувало різними ускладненнями російській дипломатії в проведенні її політики щодо Польщі, коли, власне, з конфедератами вже було покінчено... Отже, дальше розгортання повстання не відповідало інтересам царизму»⁴³. Такі твердження суперечать фактам, які свідчать про ворожу політику царизму щодо повстання з самого його початку.

Через день після початку повстання — 28 травня полковник Чорба, командуючий елисаветградськими полками, писав київському генерал-губернатору Ф. Воейкову, що через шляхту, яка тікала від повстанців, він дізнався про появу «розбойнической шайки», що діяла гайдамацьким «образом». Київський генерал-губернатор дав розпорядження «благоприятно» брати шляхту під захист царських властей. Про це все 7 червня В. Воейков писав до Петербурга в реляції⁴⁴. 11 червня Ф. Воейков повідомляв, що повстання сильно поширилося, а шляхта заради «спасення живота» у великій кількості втікала на територію, яка була в складі Росії»⁴⁵.

В новій реляції, яку послав Ф. Воейков 26 червня на ім'я цариці Катерини II, він повідомляв про повстання і вжиті у зв'язку з ним заходи, зазначаючи, що гайдамаки «употребляя разные ложновымышленные пред'явления», твердять, ніби вони за царським указом виступили проти конфедератів, знищували шляхту, ксьондзів, орендарів в усіх містах і містечках. «Предрозость» і «злость» повстанців, писав генерал-губернатор, дійшли до того, що вони вимагають з погрозами, щоб начальники форпостів не пропускали шляхти в межі Росії. Вищенаведені слова про дії повстанців мали пояснити причини заходів, ужитих Ф. Воейковим до одержання вказівок цариці — він надіслав війська на підмогу польському гарнізону в Білій Церкві. Цей військовий загін мав обороняти місто від гайдамаків і знищувати їх. Правителю Малоросійської колегії на Лівобережжі генерал-аншефу П. Румянцеву, генерал-губернатор повідомив про необхідність термінового введення на Правобережжя військ для найскорішого знищення «шайки» і втихомирення повсталих «мужиків». Дав розпорядження послати війська в Мотронинський монастир, щоб знищити там опорний пункт («гнездо») гайдамаків. На Січ Ф. Воейков написав, щоб старшина всіляко стримувала вихід козаків на Правобережжя для участі у повстанні. Були також вжиті інші заходи, спрямовані на якнайшвидше придушення повстання⁴⁶. Не діждавшись вказівок з центру, дії проти повстанців на Правобережжі почали війська під командуванням генерала Кречетникова⁴⁷.

Безпосередню участь у повстанні брало багато виходців із Лівобережжя та Запорізької Січі. Ось чому, побоюючись охоплення повстанням цих земель, царська і козацька адміністрація так активно взялась за його придушення на Правобережній Україні.

З указів Катерини II та листів різних сановників видно, що царський уряд повністю схвалив дії Воейкова і Румянцева, направлені проти повстання. Так, наприклад, в рескриптах Румянцеву, від 4 і 9 липня зазначалося, що «власні ваші, на самому початку сум'яття» («суматохи») прийняті воєнні заходи, свідчать нам про вміння і про старанність вашу, тому всемілостивейше апробували ми їх». При цьому давалися вказівки про те, як негайно придушити повстання⁴⁸.

⁴³ К. Гуслистий, Коліївщина, стор. 27.

⁴⁴ Реляции..., стор. 136—137.

⁴⁵ Там же, стор. 138.

⁴⁶ Там же, стор. 138—141.

⁴⁷ Там же, стор. 144.

⁴⁸ Сборник РИО, т. 87, стор. 101—103, 106—108.

Згадані та інші факти свідчать, що з самого початку повстання проти нього велися рішучі дії. Жодної двоїстості позиції царських властей щодо повстання, які й раніше жорстоко розправлялися з гайдамаками, і разом з польським урядом придушували на Правобережжі повстання в 1734 і 1750 р., не було.

Царський маніфест, виданий 9 липня 1768 р. і розповсюджений у місцевостях Речі Посполитої, де жило православне населення⁴⁹, особливо в Подільському, Київському і Волинському воеводствах, рішуче засуджував дії повстанців. У маніфесті зазначалося, що повстання почалося після того, як православні були зрівняні в правах з католиками, після «низверження» конфедератів, тоді селяни, «отринув должное к властям и помещикам своим повиновение, производят в разных местах убийства и другие богопротивные насилия». Зазначалося, що селян на повстання підбила ватага запорожців, які посилаються на неіснуючі царські укази. У маніфесті вказувалося, щоб з повстанцями суворо розправилися. Катерина II обіцяла зробити все, щоб зберегти в Польщі існуючу форму правління, порядок і встановлені закони. Порушення цього вона визначала «прямою образою ввіреної нам від бога імперії»⁵⁰.

Російський посол у Варшаві М. Репнін заявив королю С. Понятовському, що Катерина II не хоче й чути про те, щоб будь-які піддані Речі Посполитої діяли всупереч законам своєї країни, проти панів⁵¹. Керівник колегії іноземних справ граф М. Панін 15 липня писав М. Репніну, що надсилає «цілу купу пограничних рапортів і направлені з цього приводу вказівки («повеления»), щоб ваша світлість із цих піс міг уявити весь зв'язок наших повідомлень про селянський бунт на Поділлі і про наші відповідні заходи»⁵².

Маніфест і згадані заяви представників царського уряду з'явилися після того, як полковник Гур'єв 26 червня неподалік Умані схопив керівників повстання М. Залізняка та І. Гонту, а з ними 938 інших учасників боротьби⁵³. Було це ще одним свідченням, що не було розходження маніфесту з діями царських властей.

Царський уряд, що керувався класовими інтересами, робив усе можливе, щоб придушити повстання, заспокоїти польські правлячі кола, розсіяти навіть будь-які сумніви щодо чуток про підтримку ним повстанців. М. Репнін повідомляв з Варшави, що на нараді, яка відбулася в короля Понятовського, коронний маршалок граф Замойський заявив, що російський уряд «справді не винний у гайдамацькому і селянському бунті»⁵⁴. Представники польської адміністрації на Україні повідомляли, що їм разом з царськими військами вдалося придушити повстання. Так, наприклад, білоцерківський губернатор Симон Рильський 2 грудня 1768 р. писав графу Браницькому: «...перші бунти великого числа розбійників і мужиків, які до них приєднались, бог допоміг нам втихомирити з допомогою війська російського»⁵⁵.

Царський уряд, як це видно зокрема з документів, підписаних Катериною II, робив спроби розкрити причини повстання 1768 р. В рескрипті до П. Рум'янцева зазначалося, що селянський бунт слід вважати наслідком «Барської конфедерації, бо тут фанатизм католиків викли-

⁴⁹ Сборник РИО, т. 87, стор. 120—121.

⁵⁰ Там же, стор. 103—105.

⁵¹ Центральний державний військовий архів СРСР, ф. 12, спр. 136, арк. 35.

⁵² Сборник РИО, т. 87, стор. 120—121.

⁵³ Архів Міністерства закордонних справ (далі — АМЗС), ф. Зносини Росії з Польщею, оп. 76/6, спр. 931, арк. 98—112.

⁵⁴ Там же, оп. 79/6, спр. 940, арк. 208—209.

⁵⁵ Там же, спр. 933, арк. 185.

кав те саме і в наших одновірців» (православних — *Ф. Ш.*)⁵⁶. Безумовно, що це була одна із спроб перекласти відповідальність за події на противника, в даному випадку на конфедератів. Та в цьому випадку на перший план тут висувається привід, а не причина повстання.

Позиція, зайнята царським урядом, його дипломатами щодо повстання на Правобережній Україні в 1768 р., є яскравим свідченням того, що російський царизм використав події 1768 р. для зміцнення своїх міжнародних позицій, зокрема в Речі Посполитій. І царизмові фактично вдалося цього досягнути, як писав Ф. Енгельс, «лише внаслідок продажності дворянства»⁵⁷ Польщі.

Події, зв'язані із повстанням на Правобережній Україні, мали певний вплив на відносини між Туреччиною та її васалами і Росією. Значення цих подій важливе тому, що вони послужили приводом до нової російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

В першій половині XVIII ст. російський царизм все більше посилює свої позиції в Польщі. Це викликало відповідну реакцію урядових кіл сусідніх держав, зокрема Туреччини. Так, наприклад, російський уряд одержував відомості про те, що турецький уряд дуже занепокоєний небезпекою переходу українських земель від Польщі до Росії⁵⁸. До того ж і французький уряд, який намагався зберегти свої позиції в Європі, докладав багато зусиль, щоб загострити відносини між Туреччиною і Росією.

1768 р. приніс ряд ускладнень і загострень у російсько-турецьких відносинах. Справа в тому, що в межі турецьких володінь, зокрема в Молдавію та Кримське ханство, переходили і діставали там підтримку, відтиснуті російськими військами, а також і діями гайдамаків конфедерати⁵⁹. Гайдамаки слідували за втікачами до самого кордону, а подекуди й переходили його, як це було 18 і 21 червня 1768 р. в містах Балта і Голта. Тут турецько-татарські гарнізони були відтиснуті, а повстанці захопили втікачів та їх майно, після чого відступили назад. В складі цих загонів діяли і навіть очолювали їх запорізькі козаки, піддані Росії⁶⁰. Російські війська переслідуючи конфедератів, а після гайдамаків, наблизилися до турецько-польського кордону. Все це стало відомим турецьким властям, які почали стягувати до кордону турецькі і татарські війська і вести посиленні воєнні приготування.

Російський уряд робив все можливе, щоб не дати розгорітися конфліктові. Війна з Туреччиною не була йому вигідною в умовах політичних чвар у Польщі та гайдамацького повстання на Правобережжі. Використовуючи всі засоби, російські власті намагалися полагодити конфлікт.

М. Репніну була подана скарга від жителів Балти, в якій йшла мова про напад на місто гайдамаків. Вже наприкінці червня Репнін рекомендував російському резидентові в Туреччині О. Обрескову, словесно заявити турецьким властям, що запорізькі козаки, які братимуть участь у нападі, будуть схоплені і суворо карані, оскільки, як писав М. Репнін, «ми бажано всяко довести Порті Оттоманській нашу дружельюбність і бажання зберегти з нею згоду і добре сусідство»⁶¹.

Вже 2 липня київський генерал-губернатор Ф. Воейков дав вка-

⁵⁶ Сборник РИО, т. 87, стор. 106—107.

⁵⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стр. 160.

⁵⁸ В. Андриевский. Русские конфеденты в Турции и Крыму в 1763—1768 гг., К., 1899, стор. 61.

⁵⁹ Реляции..., стор. 141—142.

⁶⁰ Там же, стор. 48—101; А. Скальковский. Назв. праця, стор. 111—118.

⁶¹ АМЗС, ф. Зносини Росії з Польщею, оп. 79/6, спр. 932, арк. 80—81.

зівку старшині Січі схопити учасників нападу на згадані турецькі міста⁶². Він повідомив Обрескова, що біля Умані було схоплено «знатну і, думаю, главнейшую часть бунтующих здешних мужиков», і згадав, що запорожці, які були між ними будуть покарані. Обресков мав довести турецьким властям, що гайдамаки діяли самовільно, без усякого відома російських властей⁶³. Обрескову неодноразово давалися вказівки довести туркам, що напад вчинили селяни бунтарі, хоч серед них були також запорожці. Генерал Кречетников писав Обрескову 20 липня, що основні сили його перебувають не ближче 80 верст від кордону і лише невеликі загони наближаються до нього, щоб знищити гайдамацькі ватаги⁶⁴.

В указі Катерини II 24 липня київському генерал-губернатору була дана вказівка, щоб запорожців, які напали на Балту слід покарати «жесточайшею казнию», повідомивши про це турецькі й татарські власті⁶⁵. 25 вересня з Києва було повідомлено про виконання цього наказу⁶⁶. Граф М. Панін ще 4 серпня повідомляв Обрескова, що дано знати турецькому пограничному сераскер-султану про те, щоб він зробив відповідні заходи для боротьби з гайдамаками⁶⁷. Тоді ж був надісланий Паніним лист до турецького візира, який охарактеризував повстання на Правобережжі, як бунт козаків і селян проти верховної влади і своїх поміщиків. Було зазначено, що турецький уряд не все ще зробив, щоб був спокій, бо він дав притулок конфедератам, які знову можуть повернутися в Польщу для продовження боротьби⁶⁸. Майже одночасно з цим М. Репнін писав 20 серпня М. Паніну, що повстання продовжуються, є чутки начебто гайдамаки діють в Молдавії, а тому дуже боїться, що ці грабіжники накінець нас з Портою до розриву доведуть⁶⁹.

Напружені відносини між Росією і Туреччиною стали відомими в інших країнах. Дипломатичні представники по-різному викладали й коментували події, що відбувались на Україні. Так, наприклад, король прусський Фрідріх II, одержавши листа від російського посла в Туреччині О. Обрескова 9 листопада 1768 р. писав своєму послу в Петербурзі графу Сольмсу, що візир незадоволений діями російського уряду, бо він не зробив ніяких відшкодувань за напад на Балту і Голту, посиляючись на дії гайдамаків, тимчасом як відомо, що нападники були російськими підданими⁷⁰.

Про події на Україні було відомо в Англії, як це видно із листа повіреного в справах Гейнріха Шерлея посланого із Петербурга 20 (31) липня 1768 р.⁷¹ Писав він в той же день лорду Уаймоуту, що колишній гетьман України Кирило Розумовський просив Катерину II дозволити йому поїхати на Україну в свої маєтності, але напевно його прохання не буде задоволене. В зв'язку з цим Шарлей виклав історію, яка трапилася з Розумовським кілька років перед цим, після коронації Катерини II. «З того часу намагалися зрівняти становище українців з становищем російських селян,— писав Шарлей,— а це, як чути викликало велике незадоволення, так що дуже багато із тамтешніх жителів брали

⁶² ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 227, арк. 54.

⁶³ АМЗС, ф. Зносини Росії з Польщею, оп. 79/6, спр. 931, арк. 76—77.

⁶⁴ Там же, стор. 932, арк. 101—102.

⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5590, арк. 1.

⁶⁶ Реляцин..., стор. 101.

⁶⁷ Сборник РИО, т. 87, стор. 127—128.

⁶⁸ Там же, стор. 132—134.

⁶⁹ АМЗС, ф. Зносини Росії з Польщею, оп. 79/6, спр. 933, арк. 160—164.

⁷⁰ Сборник РИО, т. 37, стор. 167.

⁷¹ Там же, т. 12, стор. 342.

участь у повстанні польських селян» (тобто на Правобережжі)⁷². Цей приклад свідчить про те, що навіть дипломатичні представники знали досить багато про повстання 1768 р. та його причини.

Російський уряд був заінтересований у тому, щоб урядові кола різних країн були відповідно інформовані про ті події, які відбувалися на Сході Європи. В листі російському послові в Лондоні графу Чернишову від 27 жовтня 1768 р. М. Панін радив уникати розмов про відносини Росії з Туреччиною. Мав посол говорити, що конфедерати винували у грабежах, розбоях, вбивствах, гайдамаки і запорожці діяли від імені російських військ, посланих проти конфедератів, знищували католиків і євреїв або заставляли їх переходити в православну віру, переслідували втікачів і врзались в турецькі володіння, спалили одну слободу чи містечко⁷³.

Що стосується ставлення французького уряду до подій в Польщі і на Україні в 1768 р., то в численних документах Франція виступає головним «підбурювачем» не тільки польських конфедератів, але й турецького уряду.

Уряд Австрії проводив заходи, щоб посилити охорону кордонів у зв'язку з повстанням селян і діями конфедератів, та не допустити їх переходу на територію Закарпаття⁷⁴.

Повстання на Правобережній Україні продовжувалось до кінця 1768 р. Але події, що призвели до російсько-турецької війни 1768—1774 рр. закономірно зайняли першорядне місце у міжнародних відносинах. Тимчасом це не означало зменшення міжнародної ролі повстання.

Проблема міжнародного значення повстання 1768 р. розроблена дуже мало і, безперечно, приверне більш значну увагу дослідників.

Історичний процес розвивається, рухається вперед силою праці і боротьби народних мас. Саме тому народ є справжнім творцем і героєм історії. Великі народні рухи — а повстання 1768 р. було саме таким — є вихідним моментом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи й тенденцій розвитку різних класів. Вивчення народних рухів є вихідною позицією, з якої політики та історики можуть краще оцінити явища не тільки внутрішнього, а й міжнародного характеру. Стосується це і великого антифеодального повстання на Правобережній Україні.

Розглядаючи народні рухи, не можна обмежуватися тільки фіксацією того, що в період феодалізму селянські повстання були стихійними, неорганізованими. Адже ж і стихійність є початковою формою свідомості. Стихійна боротьба кріпосного селянства була спрямована не тільки проти безпосередніх експлуататорів, а й проти тих установ і державних порядків, які допомагали притгноблювати селянство або виправдовували і освячували всякий гніт. Об'єктивно ця боротьба поступово набирала політичного характеру. Відомо, що «боротьба притгнобленого класу проти пануючого неминуче стає політичною боротьбою, боротьбою насамперед проти політичного панування цього класу»⁷⁵.

Народні рухи розвиваються за своїми специфічними законами, але є, тимчасом, складовою частиною загального історичного процесу. Зв'язані з життям та інтересами інших народів, вони справляють закономірний вплив і на міжнародне життя. Це знайшло свій яскравий вияв і в повстанні 1768 р.

⁷² Сборник РИО, т. 12, стор. 339—340.

⁷³ Сборник РИО, т. 87, стор. 182.

⁷⁴ Закарпатський обласний державний архів, ф. 4, оп. 4, спр. 1522, арк. 1.

⁷⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 297.

Л. М. ПУШКАРЬОВ

ВИДИ ПИСЬМОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Саме поняття «вид історичних джерел» з'явилося у вітчизняній історичній науці лише наприкінці XIX ст. на тому етапі її розвитку, коли джерелознавство почало формуватися як окрема допоміжна історична дисципліна, що має свій предмет і свою методику вивчення. Тимчасом це не означає, що протягом XVIII—XIX ст. вчені не мали жодного поняття про види письмових історичних джерел. Навпаки, починаючи з перших кроків історичної науки, наші історики незмінно виділяли такі, наприклад, види джерел як літописи, хронографи, акти, повісті, діловідну документацію тощо¹.

Звичайно, не всі види подібних джерел були відразу ж визначені й виділені; цей процес був найтісніше пов'язаний з розвитком історичної науки в цілому, з відкриттям і популяризацією нових видів письмових історичних джерел і т. ін. У 30-і роки XIX ст., коли вітчизняною історичною наукою були створені перші системи класифікації джерел, нашим історикам були відомі всі найважливіші види письмових джерел, і вони впевнено оперували ними в своїх дослідженнях, хоч сам термін «вид» ще не застосовувався. Дослідники уникали давати їм будь-яку назву. Навіть у працях з теоретичного джерелознавства, що вийшли в цей час², нічого немає про поділ письмових джерел на види³.

Дальший хід розвитку вітчизняної історичної науки потребував уточнення термінології. Історики по-різному почали називати ті чи інші групи письмових історичних джерел. Так М. О. Коялович і К. М. Бестужев-Рюмін кваліфікували їх як «роди»⁴, Е. Бернгейм — «групи»⁵, О. М. Пипін — «розряди»⁶, В. О. Ключевський — «відділи»⁷ тощо.

¹ Л. М. Пушкарёв. Вопросы классификации источников в русской исторической науке XIX—XX вв.— «История СССР», 1963, № 5, стор. 79—93.

² А. З. Зинovieв. О начале, ходе и успехах критической российской истории, М., 1827; А. Г. Устрялов. О системе прагматической русской истории, Спб., 1837; А. Ф. Федотов. О главнейших трудах по части критической русской истории, М., 1839, та ін.

³ Однак уже в той час, не володіючи розгорнутою аргументацією і не надаючи особливого значення точній термінології, вітчизняна історична наука ставить питання про різне значення різних видів історичних джерел. Характерна в цьому плані думка, висловлена одним з тогочасних істориків у заключенні до свого дослідження: «За важливістю й достовірністю *першим, основним* (курсив автора.— Л. П.) джерелом для історії слід визнати офіційні державні акти та відповідні записки головних діючих осіб; потім сказання їх сучасників і, нарешті, вже свідчення пізніших письменників. [Н. В. Савельев-Ростиславич]. Димитрий Иоаннович Донской, первоначальник русской славы, М., 1837, стор. 155.

⁴ М. О. Коялович. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям, Спб., 1884, стор. 37; К. Н. Бестужев-Рюмин. Рецензия на «Опыт русской историографии» В. С. Иконникова.— «Журнал Министерства народного просвещения», 1892, № 9, стор. 182.

⁵ E. Bernheim. Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, Leipzig, 1908, стор. 256.

⁶ А. В.-н (А. Н. Пыпин). Приемы исторической работы.— «Вестник Европы», 1893, кн. 1, стор. 266 (рецензія на «Опыт русской историографии» В. С. Иконникова).

⁷ В. О. Ключевский. Сочинения, т. 6, М., 1959, стор. 474. Трапляється й термін «категорія» (П. Н. Милуков. Источники русской истории и русская историография.— «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», полутом 55, Спб., 1899, стор. 432).

Наприкінці XIX ст. намітилася тенденція закріпити за цими групами письмових історичних джерел термін «вид», як такий, що найповніше й вдало відбиває суть пропонованого поділу. Цей термін уперше трапляється у В. О. Ключевського (щоправда поряд із терміном «відділ») та у С. Ф. Платонова⁸. Характерна однотайність, з якою вчені двох найважливіших шкіл — Московської та Петербурзької — погодилися на застосування цього терміна; це не означало однак повсюдного й остаточного його прийняття⁹, яке сталося лише в 1913 р. з виданням відомої методологічної праці О. С. Лаппо-Данилевського.

Другий розділ цього видання автор назвав «Найголовніші види історичних джерел». Щоправда О. С. Лаппо-Данилевський не мотивував правомочності застосування цього терміна, як це робили, до речі, також інші історики¹⁰. Слідом за О. С. Лаппо-Данилевським цей же термін у його вірному значенні застосував М. І. Кареев. Правильно оцінивши співвідношення в джерелознавстві роду й виду, він назвав п'ятий розділ своєї методологічної монографії «Різні роди й види історичних джерел». М. І. Кареев справедливо відзначав нерозробленість термінології в джерелознавстві, хоч сам вірно застосовував названі ним терміни¹¹.

Таким чином, дореволюційна вітчизняна історіографія прийшла до правильного висновку про поділ письмових історичних джерел на роди й види, виявила, схарактеризувала й перелічила найважливіші види письмових джерел, хоч і не дала точного наукового визначення ознак і складу поняття «вид».

Радянські дослідники з джерелознавства часу перших років Радянської влади або зовсім не користувалися цим терміном або ж застосовували його в іншому, довільно обраному автором значенні. Так, В. І. Пічета під «видом» розумів те, що в сучасній історіографії кваліфікується терміном «тип». Цей автор розрізняв три види джерел — речові, усні та письмові¹². С. М. Биковський називає «видами» ті групи документів, що входять до більш загального поняття «юридичні пам'ятки», причому перелічує їх як види у власному розумінні цього слова (наприклад, «законодавчі пам'ятки»), так і явно невизначені групи, складені з різних видів історичних джерел («документи військового характеру») ¹³. У дальшому процесі розвитку радянської історичної науки термінологія джерелознавства дедалі вдосконалювалася.

⁸ В. О. Ключевский. Назв. праця, стор. 477 (курс 1894 г.); С. Ф. Платонов. Лекции по русской истории. Общий курс, ч. I, Спб., 1894, стор. 33, 75; його ж. Обзор источников русской истории летописного типа. Лекции, читанные в императорском Археологическом институте в 1904/1905 акад. году. Спб., 1905, стор. 4.

⁹ Д. Н. Егоров наприклад вживав термін «ряд». («Всеобщая история. Эпоха крестовых походов. Записки слушателей Московского коммерческого института по лекциям Д. Н. Егорова, читанным в 1909—1910 акад. году», М., 1910, стор. 9).

¹⁰ А. С. Лаппо-Данилевский. Методология истории, вып. II. Пособие к лекциям, читанным студентам С.-Петербургского университета в 1910/1911 году. Спб., 1913, стор. 380—404.

¹¹ Н. И. Кареев. Теория исторического знания, Спб., 1913, стор. 90—110; його ж. Историка. Пгд., 1916, стор. 47—66.

¹² В. И. Пичета. Введение в русскую историю (источники и историография), М., 1923, стор. 5. У такому ж розумінні цей термін застосований і в авторецензії С. Н. Биковського на свою книгу «Методика исторического исследования». («Сообщения ГАИМК», 1931, № 11—12, стор. 76). Ця термінологія утримувалась досить довго: М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в., М., 1940, стор. 7; А. С. Амальрик, А. Л. Монгайт. Что такое археология. 2 изд., М., 1959, стор. 35; В. В. Лаптев. Введение в курс истории СССР. Л., 1960, стор. 48; В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР, Киев, 1961, стор. 7; А. С. Амальрик, А. Л. Монгайт. В поисках исчезнувших цивилизаций. Изд. 2-е, М., 1966, стор. 137 та ін.

¹³ С. Н. Биковский. Методика исторического исследования, Л., 1931, стор. 40.

Цьому значною мірою сприяло видання учбових посібників, особливо програм з джерелознавства.

Поділ письмових джерел на види та різновиди був чітко зафіксований уже в першому друкованому проекті програми МДІАІ та в його наступних перевиданнях¹⁴. З того часу історики та джерелознавці починають широко користуватися терміном «вид», хоч, як і раніше, не визначають змісту цього поняття¹⁵.

Критикуючи становище радянського джерелознавства, В. П. Данилов і С. Й. Якубовська перші звернули увагу на необхідність ясного й чіткого визначення виду історичного джерела і спробували здійснити поділ джерел на види¹⁶. Таку спробу зробили й С. М. Каштанов і О. О. Курносов, які писали: «Під видами письмових джерел ми розуміємо такі групи пам'яток, які мають схожі зовнішні ознаки походження, змісту й форми. Сам собою вид є категорією вторинною, похідною від відносин, що його породили»¹⁷. Слід відзначити справедливості висновку авторів про вторинність категорії виду. Якщо тили й роди джерел є виявом глибоких внутрішніх відмінностей, пов'язаних з процесом відображення й втілення дійсності в джерелі, то види (і різновиди) джерел є виявом їх форм і в цьому випадку категорія виду, звичайно, вторинна.

Щоправда, визначення С. М. Каштанова та О. О. Курносова хвибує на ряд неточностей. Насамперед, важко погодитись з авторською думкою про те, що в поняття «вид» входять «схожі зовнішні ознаки змісту» джерела. Як це зрозуміти? Що означає, взагалі, «зовнішня ознака змісту»? Значить існує й «внутрішня ознака змісту», а що це таке? Термін «зовнішня» ознака невдалий, насамперед, тому, що зовнішня відмінність нерідко буває виявом внутрішніх якостей і властивостей, крім того, зовнішні ознаки джерела (наприклад, почерк тощо) можуть бути загальними для різних видів. Сумнівною взагалі є правильність думки про те, що ознаки змісту можуть бути критеріями визначення виду письмового історичного джерела. Адже ж один і той же зміст нерідко відображується не лише в різних видах, але й в різних родах і типах історичних джерел. Певний історичний факт може бути

¹⁴ Програма курсу «Источниковедение истории СССР» (для МГИАИ), М., 1954, стор. 3; М., 1957, стор. 3; М., 1963, стор. 3.

¹⁵ А. Н. О критике исторических источников.— «Исторический архив», 1957, № 5, стор. 282; В. К. Яцунский. К вопросу о классификации письменных исторических источников в курсе источниковедения истории СССР.— Труды МГИАИ, т. 11, М., 1958, стор. 135—139; В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР, К., 1961, стор. 46—47; Обсуждение проблем советского источниковедения.— «Вопросы архивоведения», 1961, № 4, стор. 60—66; Р. С. Мнухина. О преподавании источниковедения новой истории.— «Новая и новейшая история», 1961, № 4, стор. 128; В. А. Дунаевский. Некоторые особенности чтения курса «Источниковедение новой и новейшей истории».— «Новая и новейшая история», 1961, № 6, стор. 123; С. О. Шмидт. Вопросы преподавания источниковедения.— «Новая и новейшая история», 1962, № 4, стор. 113; В. А. Якубский. О последовательном соблюдении «видового принципа» в построении курса источниковедения.— «Новая и новейшая история», 1962, № 5, стор. 98—101; К. Д. Антадзе. Из опыта преподавания источниковедения.— «Новая и новейшая история», 1963, № 2, стор. 133—134; И. С. Смирнов. Большое и нужное дело.— «Вопросы истории КПСС», 1962, № 5, стор. 165; В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.— 1917 г., М., 1962, стор. 14—27 та ін.

¹⁶ В. П. Данилов, С. И. Якубовская. Источниковедение и изучение истории советского общества.— «Вопросы истории», 1961, № 5, стор. 7; М. К. Макаров. О принципах классификации письменных источников (историография вопроса).— Труды МГИАИ, т. 16, М., 1961, стор. 28; С. И. Якубовская. Некоторые итоги развития теории источниковедения в советский период.— Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР, М., 1962, стор. 195.

¹⁷ С. М. Каштанов, А. А. Курносов. Некоторые вопросы теории источниковедения.— «Исторический архив», 1962, № 4, стор. 178.

відображений і в письмовій, і в усній, і у відомчій пам'ятці, і в літопису, хронографі, грамоті, акті, в художній повісті тощо. Схожі ознаки змісту трапляються у найрізноманітніших видах. Це може служити підставою для джерелознавчої критики, але аж ніяк не критерієм для виділення виду.

Під походженням джерела автори розуміють «суму ознак, що визначають місце джерел у суспільному житті та їх цільове призначення, авторство, обставини появи»¹⁸. Це довге, плутане й не зовсім ясне пояснення, оскільки місце джерела в суспільному житті визначається не його походженням, а всім ходом історичного процесу, і визначається воно через деякий час після появи джерела, коли стає ясним значення джерела, його джерелознавчий сенс. Визначити місце джерела в суспільному житті — одне із завдань джерелознавчого аналізу: походження є лише одним із елементів, сума яких визначає цінність джерела. Але що б автори не розуміли під походженням джерела, зовнішні ознаки не можуть бути критерієм характеристики виду. Та ж сама особа може бути автором мемуарів, відповідної записки, художньої повісті або листа. За одних обставин можуть бути створені ділові документи, акти, законодавчі джерела тощо. Однакове цільове призначення можуть мати літопис, хронограф, повість. Схожі ознаки походження можна знайти в найрізноманітніших видах історичних джерел; підставою для визначення виду вони бути не можуть.

Незважаючи на всі ці зауваження, слід зазначити, що С. М. Каштанов і О. О. Курносів не мали попередників у цьому питанні, йшли невторованим шляхом і, навіть, коли їх визначення й викликає зараз заперечення, то для свого часу воно було безсумнівним досягненням.

З цього визначення виходив у своїй статті й М. К. Макаров, який правильно констатував, що «майже всі дослідники, які займалися теоретичним джерелознавством, пропонують в основу класифікаційної схеми покласти «вид». Однак термін «вид» не має єдиного прийнятого всіма змісту, кожний розуміє його по-своєму»¹⁹. М. К. Макаров називає визначення С. М. Каштанова та О. О. Курносова «найбільш повним», хоч воно й не відображує всіх особливостей такого явища як «вид». М. К. Макаров дає власне визначення виду: «видом є історично усталений комплекс історичних пам'яток, об'єднаних спільністю мети створення, тобто призначенням в історичному процесі, характером (назвою), формуляром, аналогічними прийомами джерелознавчої критики, формою (внутрішнім змістом, специфічними особливостями). Необов'язково, щоб ці моменти були присутні, всі, наприклад, ми не завжди можемо чітко визначити формуляр пам'ятки»²⁰. Розглядаючи деякі види історичних джерел, М. К. Макаров робить ряд тонких і влучних зауважень, наприклад, про те, що статистичні джерела — не один вид, а сукупність кількох видів.

У визначенні М. К. Макарова правильно пояснено той факт, що вид історичного джерела виникає не довільно, не зароджується сам собою, а складається історично внаслідок розвитку історичного процесу та історичного джерела. Вірно цей автор підкреслив і значення формуляру для визначення виду (тоді, коли, звичайно, цей формуляр може бути виділений). Але інші ознаки, застосовувані автором для визначення виду, не можуть бути прийняті безперечно.

¹⁸ С. М. Каштанов, А. А. Курносів. Некоторые вопросы теории источниковедения. — «Исторический архив», 1962, № 4, стор. 179.

¹⁹ М. К. Макаров. К вопросу о терминологии в источниковедении истории СССР. — Труды МГИАИ, т. 17, М., 1963, стор. 8.

²⁰ Там же, стор. 11—12.

Мета створення джерела може бути єдиною для різних видів і різновидів. Призначення ж джерела в історичному процесі визначається джерелознавцем внаслідок аналізу, причому нерідко різні джерелознавці по-різному характеризують призначення тієї чи іншої пам'ятки і вже лише тому цей суб'єктивний критерій не може бути застосований для виділення виду. Назва джерела (в тому випадку, звичайно, коли вона відома з самого джерела (автозаголовок), а не дається дослідником) може допомогти у визначенні виду, хоча при цьому слід завжди зважати на те, що автозаголовки не завжди відповідають своєму видовому визначенню. Джерело може йменуватися «повідстю», будучи насправді «житієм», документ, названий «звітом», може бути, по суті, науковим описом тощо. Археографу досить часто доводиться мати справу з такими випадками. М. К. Макаров має рацію, вважаючи, що документи одного виду, потребують, як правило, однакових прийомів джерелознавчого аналізу, однак плутає тут причину з наслідком: аналогічність прийомів критики є наслідком, результатом аналізу схожих джерел, але не критерієм для виділення виду. Загальновідомо, що методи аналізу, вироблені на літописних текстах, можуть бути з успіхом застосовані до актового матеріалу (див. праці Л. В. Черепніна), а методи аналізу, вироблені на ділових джерелах, успішно застосовуються при аналізі розповідних пам'яток (праці О. О. Зиміна, І. П. Лапіцького та ін.). Аналогічні прийоми критики — наслідок поділу на види, а не основа його. Нарешті, викликає сумнів правомірність характеристики форми джерела як «внутрішнього змісту». Хіба буває «зовнішній» зміст? М. К. Макаров, зробивши деякі істотні доповнення у визначення виду історичного джерела, не вирішив до кінця цього складного питання.

Опублікування двох статей, щодо визначення виду письмового історичного джерела не привело, однак, до спроби розібратися в цьому питанні і розробити будь-яку єдину термінологію. Вихід у світ збірників джерелознавчих статей²¹ наочно свідчив про те, що у вживанні терміна «вид» продовжували панувати стихійність і неясність²².

Про нерозробленість теоретичного обґрунтування поняття «вид» лише й О. М. Медушевська, яка вивчивши історіографію теоретичного джерелознавства, відзначила, що С. М. Каштанов, О. О. Курносів і М. К. Макаров «виходять з уявлення про комплексність ознак форми і змісту, яка визначає видові особливості»²³. Але, констатувавши це, вона не оцінила точок зору попередників.

Перед радянським джерелознавством продовжує стояти завдання визначення виду історичного джерела. Ні зміст, ні походження джерела не можуть бути покладені в основу поділу письмових джерел на види. Основою цього поділу має бути головним чином внутрішня форма історичного джерела²⁴, яка характеризується його внутрішньою структурою, способом зв'язку відображених і втілених у джерелі явищ, подій, фактів тощо. Видові відмінності визначаються не змістом джерела, а внутрішніми зв'язками, в яких перебувають відображені і втілені в

²¹ Исследования по отечественному источниковедению. Сборник статей, посвященных 75-летию профессора С. Н. Валка, М.—Л., 1964; Проблемы архивоведения и источниковедения. Материалы научной конференции архивистов Ленинграда 4—6 февраля 1964 г., Л., 1964; Источниковедение истории советского общества, М., 1964; Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР, т. I—II, М., 1965.

²² Л. Н. Пушкарёв. Новое в отечественном источниковедении.— «Вопросы истории», 1965, № 10, стор. 144; В. И. Буганов. Рец. на зб. Источниковедение истории советского общества.— «История СССР», 1966, № 1, стор. 163.

²³ О. М. Медушевская. Развитие теории советского источниковедения.— Труды МГИАИ, т. 24, в. 2, М., 1966, стор. 14.

²⁴ Л. Н. Пушкарёв. Формы и содержание исторического источника.— «Советские архивы», 1966, № 5, стор. 34—40.

джерелі риси реальної дійсності. Так, наприклад, інформація про якусь битву може дійти до нас у формі порічного запису, художньої розповіді, щоденника, службового повідомлення з поля бою, газетного репортажу, спогадів учасника та ін. Сама внутрішня структура відрізняє акт від грамоти, історичну повість від житія, хронограф від літопису. Внутрішні зв'язки, які особливим чином організують відображені в джерелі факти, явища, події реальної дійсності — ось що визначає видову своєрідність джерела.

Однак це не означає, що на визначення виду зовсім не впливає й зовнішня форма джерела. Внутрішня й зовнішня форми джерела найтісніше взаємозв'язані і не можуть (рівно як форма і зміст джерела взагалі) існувати незалежно одна від одної. Внутрішню форму можна відокремити від зовнішньої лише в абстракції, оскільки в дійсності вони існують одна в другій. Але саме внутрішня форма визначає зовнішню. Таким зовнішнім виявом внутрішньої форми є формуляри й автозаголовки джерела, штампи й печаті, підписи, ознаки зовнішнього оформлення джерела (папки, скорозшивателі) тощо. Безумовно, ці ознаки допомагають у визначенні виду, але відіграють другорядну роль.

Крім того, зовнішні ознаки можуть взагалі не відображувати будь-яких видових відмінностей і бути загальними для кількох видів джерел. Так, сама назва джерела «повість» нічого не розповідає: під цією назвою в давньоруському письменстві можуть трапитися історична художня розповідь, житіє, уривок з хронографа чи літопису та ін. Це стосується й таких термінів, як «слово», «казка» (відомі казки — діловісні документи і фольклорні твори), «судне діло» і багатьох інших. Назва джерела, його формуляр, може виражати видові відмінності, його свідчення повинні бути враховані джерелознавцем, але поділяти джерела лише на цій підставі неможливо, не ризикуючи помилитися.

Про категорію виду вірніше судити як про сформований ходом історії комплекс письмових джерел, для яких характерні схожі ознаки їх внутрішньої форми. Види історичних джерел, що склалися у сфері діловідної документації, часто-густо характеризуються спільністю формуляра, назви та інших зовнішніх ознак форми. Саме тому важливе значення для визначення видів і різновидів діловідних джерел мають досягнення й висновки документалістики та архівоведення²⁵. Види письмових джерел, що склалися у сфері розповідних пам'яток, мають менше таких спільних зовнішніх ознак форми, більш індивідуальні у своєму зовнішньому оформленні. Для характеристики таких видів історичних джерел чимале значення мають спостереження філологів над формою та жанровими різновидами розповідних пам'яток²⁶.

Одним з найскладніших питань джерелознавства, пов'язаних з категорією вида є, навіть, не саме його визначення. Дослідники помірковано оперували цим поняттям ще до того, як воно було визначене. Й тепер, незважаючи на різнобій у визначенні виду джерела, всі дослідники емпірично, здебільшого вірно характеризують окремі види джерел. Значно складніша проблема практичного застосування теоретичних уявлень — визначення виду на основі аналізу його внутрішньої форми. Це пояснюється тим, що види історичних джерел існують не ізольовано, відокремлено один від одного. Загальний зв'язок і взаємо-

²⁵ Некоторые вопросы развития теории советского архивоведения. — «Вопросы архивоведения», 1963, № 2, стор. 3—12; К. Г. Митес в. Документоведение, его задачи и перспективы развития. — «Вопросы архивоведения», 1964, № 2, стор. 27—37.

²⁶ Г. Л. Абрамович. Введение в литературоведение, М., 1965, стор. 225—282; Ф. М. Головенченко. Введение в литературоведение, М., 1964, стор. 236—288; М. В е р л и н. Общее литературоведение, М., 1957, стор. 98—128.

залежність явищ у галузі джерелознавства виявляється зокрема в глибокому органічному взаємозв'язку окремих видів і різновидів. Все це спричиняється до утворення груп або комплексів близьких, однорідних за своїм характером джерел. Такими є статистичні матеріали, періодична преса, військово-оперативні документи, судово-слідчі матеріали та ін. Кожна з таких груп не може бути названа видом історичного джерела, оскільки складається з різних документів, що мають різні структуру і форму. Внаслідок цього різні документи, приналежні до тієї чи іншої групи, потребують різних прийомів аналізу. Але при всій відмінності рис цих документів існують такі, що їх об'єднують, отже є й прийоми джерелознавчого аналізу, загальні для всіх документів даної групи. Це добре видно на прикладі статистичних документів. Вони в цілому не можуть називатися «видом», але включають у себе окремі види й різновиди документів, що мають самостійне значення, різну внутрішню форму і потребують застосування різних джерелознавчих прийомів аналізу.

Подібні риси властиві й періодичній пресі. Дослідники вже давно відзначили, що в це збірне поняття входять найрізноманітніші види й різновиди історичних джерел. З одного боку, преса може бути просто формою публікації законодавчого акту або такого виду джерел як листи, мемуари, нариси тощо. З другого боку, в періодичній пресі трапляються види джерел, характерні лише для газети — репортажі, об'яви, хронікальні, некрологічні, ювілейні матеріали та ін. Все це — різні види історичних джерел, аналіз яких робиться по-різному. Тимчасом всі вони мають спільне, що дозволяє об'єднати їх в одну загальну групу «періодична преса»: це — форма публікації, великий тираж і коло читачів, а, отже, і величезна дійовість друкованих матеріалів.

Ця спільна якість, що об'єднує матеріали періодичної преси, незалежно від їхньої приналежності до певного виду джерел, аналізується у своїй загальній частині однаковими джерелознавчими прийомами, що дає деяким історикам підставу виділяти їх при класифікації в окрему самостійну групу²⁷. Це стосується інших подібних груп, як, наприклад, партійні та урядові документи тощо.

Звичайно, таке групування джерел мотивоване й виправдане лише тоді, коли ґрунтується на якійсь їх важливій спільній особливості, або властивості. Це має служити підставою для застосування певного спільного джерелознавчого прийому. Виходячи з цього, не можна, наприклад, допускати в класифікаційній схемі, побудованій за видовим принципом, наявності групи «архівні матеріали», як це роблять окремі мистецтвознавці²⁸: місце зберігання джерела — не вирішальна риса, що вимагає особливих джерелознавчих прийомів дослідження. Така класифікація не має логічної основи. Даремно деякі історики виправдовують правомірність такого виділення²⁹: історичне джерело не матиме особливого виду лише тому, що перебуватиме в архіві.

Складність виявлення виду історичного джерела полягає ще в тому, що деякі близькі одне до одного джерела зараховуються різними дослідниками до різних видів. Тісний взаємозв'язок двох розповідних джерел — літописів і хронографів, що довгий час співіснували, справляючи взаємний вплив. Внаслідок цього хронографічна манера

²⁷ М. Н. Черноморский. Источниковедение истории СССР. Советский период, М., 1966; С. И. Антонова. Периодическая печать как исторический источник по истории СССР (1895—1917 гг.), в. I, М., 1966.

²⁸ К. Д. Антадзе. Из опыта преподавания источниковедения. — «Новая и новейшая история», 1963, № 2, стор. 133.

²⁹ Р. С. Мнухина. О преподавании источниковедения новой истории. — «Новая и новейшая история», 1961, № 4, стор. 127—132; Об источниковедении новой и новейшей истории (К итогам обсуждения). — «Новая и новейшая история», 1963, № 4, стор. 123.

розповіді проникла в літопис, а літописна форма розповіді стала властивою деяким хронографам³⁰. З'явилися хронографи, що частково складалися з розповідей хронологічного типу та порічних літописних записів — так звані хронографи з продовженнями, і джерелознавці подекуди вагаються, до якого виду джерел зарахувати подібні списки — до хронографів чи літописів. Подібне явище спостерігається при дослідженні актів і грамот³¹.

Але всі ці складності й утруднення не повинні похитнути основних принципів визначення виду конкретних письмових історичних джерел. Іноді ці утруднення виникають внаслідок того, що джерело створюється й формується на наших очах, тимчасом як внутрішня форма його ще не стабілізувалася. Цікаві в цьому плані спогади Є. А. Пермяка про створення в Пермі наприкінці 20-х рр. нашого століття «Синьої блузи»³².

Вітчизняне джерелознавство вже понад сто років прагне встановити взаємозв'язок між видом і джерелознавчою цінністю (або достовірністю) джерела. Визначаючи той або інший вид, історики хотіли одночасно підкреслити особливу достовірність джерел (коли йшлося про акти, грамоти та інші ділові документи) або, навпаки, застерегти дослідника від можливих помилок, що можуть трапитися під час користування такими джерелами, як мемуари, політичні маніфести тощо. Проблема достовірності не може бути вирішена видовою відмінністю. Цінність джерела визначається сумою певних ознак, серед яких вид не є головною. Серед будь-якого виду джерел можуть трапитися як достовірні так і недостовірні.

Всі види джерел мають певну джерелознавчу цінність, але це не означає, що всі джерела рівні для історика. Найбагатше за змістом джерело може мати незначну цінність для історика, якщо воно не містить необхідних йому даних. Тимчасом слід враховувати й цінність будь-якого джерела для дослідження історичного процесу в цілому. Але й тут не можна віддавати перевагу якомусь одному джерелу. Лише широке використання якнайбільшої кількості різноманітних джерел дасть історикам змогу відтворити вірну картину минулого. Це не виключає правомірності дослідження, що ведеться на підставі вивчення якогось одного виду джерел. Такі дослідження характерні для стародавніх періодів історії — кількість джерел, що збереглися до нашого часу незначна. Але можливі подібні дослідження й з проблем пізнішого часу (наприклад, «Суспільне життя 30-х рр. XIX ст. за спогадами сучасників»), хоч вони й дають лише частину загальної картини.

Висловлена М. К. Макаровим думка про те, що вид історичного джерела — комплекс, який склався історично, передбачає тісний взаємозв'язок виникнення і відмирання різних видів історичних джерел з історичним процесом у цілому. Це питання в радянському джерелознавстві лише поставлене. Для його вирішення необхідно простежити долю хоча б найголовніших видів письмових джерел на всьому шляху їх розвитку, проаналізувати їх зміни, трансформацію в різних історичних умовах. Це — завдання окремого дослідження. Метою ж даної статті було звернути увагу джерелознавців на необхідність більш точного визначення виду письмового історичного джерела, вироблення уніфікованої джерелознавчої термінології.

³⁰ Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.—Л., 1947, стор. 331—354; А. А. Зимин. Русские летописи и хронографы конца XV—XVII вв., М., 1960.

³¹ С. М. Каштанов. Акты исторические.— «Советская историческая энциклопедия», т. 1, М., 1961, стб. 313—315; Ю. Л. Бессмертный. Грамоты.— «Советская историческая энциклопедия», т. 4, М., 1963, стб. 690—691.

³² Е. Пермяк. Вместо романа.— «Литературная Россия», 1967, № 23 (231), стор. 20; його ж. Самодеятельные газеты: световая, устная, стенная, фото. М.—Л., 1932.

Повідомлення

А. С. ЯКИМЧУК

БОРІТЬБА КП УКРАЇНИ ЗА РОЗВИТОК ЗРОШУВАНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В РЕСПУБЛІЦІ (1959—1965 рр.)

Серед проблем створення матеріально-технічної бази комунізму важливе місце належить перспективам всебічного піднесення сільсько-го господарства, однієї з необхідних умов дальшого зростання всієї соціалістичної економіки і неухильного підвищення життєвого рівня радянського народу. Але в нашій країні, як вказувалось у звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIII з'їзду партії, «доводиться вести сільське господарство в районах з різними ґрунтово-кліматичними умовами. В одних місцях посіви періодично зазнають згубної дії посухи, а в інших вони терплять від надмірного зволоження»¹.

На Україні посушлива зона степу займає 41% території. Тут багато сонця, родючі чорноземи, Проте недостача вологи приводить до різкого зниження врожайів під час посухи. За 77 років (1883—1960 рр.) 24 були неврожайні, коли жнива навіть не покривали витрат виробництва². Тимчасом ці райони дають більше половини збору зерна у республіці, в тому числі близько 60% озимої пшениці³.

Одним з найефективніших засобів боротьби за сталі й високі врожаї є зрошення. В постановях травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС і червневого Пленуму ЦК КП України розроблено конкретний план меліоративних робіт і, зокрема, розвитку зрошення в найближчі десять років. Зрозуміло, що виконання програми іригаційного будівництва в значній мірі залежатиме від вмілого використання нагромадженого досвіду роботи партійних організацій в цій галузі.

З питань зрошуваного землеробства на Україні надруковано чимало статей, брошур, книг. Це переважно виклад науково-теоретичних, економічних і агрономічних досліджень у галузі меліорації, а також ряд популярних публікацій. Автор цього повідомлення робить спробу висвітлити дане питання в історико-партійному плані. При цьому головна увага звертається на заходи партійних організацій республіки щодо вирішення таких важливих проблем поливного землеробства, як іригаційне будівництво і сільськогосподарське освоєння зрошуваних земель.

Іригація здійснювалась на Україні протягом всіх років Радянської влади. Спочатку невеликі ділянки освоювались за рахунок меліоративних товариств, а в роки перших п'ятирічок ділянки малого зрошення будували колгоспи і радгоспи на власні кошти.

¹ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 р. Стенографічний звіт, т. I, К., 1966, стор. 63—64.

² К. В. Примак, С. С. Йонга. Питання економічної ефективності водноземельних меліорацій в УРСР, К., 1962, стор. 7.

³ Народне господарство Української РСР в 1965 р. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 254—255.

З п'ятдесятих років поряд з цим відповідно до постанов Комуністичної партії і Радянського Уряду на Україні почалося створення державних зрошувальних систем. За період 1951—1958 рр. витрати з бюджету республіки на іригаційне будівництво становили близько 45 млн. крб., що дало змогу побудувати державні зрошувальні системи на площі 48 тис. га⁴.

Великі завдання по дальшому розвитку меліорації були накреслені в рішеннях ХХІ з'їзду КПРС і ХХ з'їзду КП України. Перетворюючи їх у життя, партійні організації республіки вже в перші роки семирічки забезпечили значне зростання площ поливних земель. За 1959—1960 рр. у республіці лише за рахунок державних капіталовкладень було пристосовано до зрошування 37,9 тис. га⁵.

Проте такі темпи не відповідали зростаючим вимогам часу. Січневий (1961 р.) Пленум ЦК КПРС відзначив, що «...партія ставить мету — створити умови, які б давали змогу вести сільське господарство так..., щоб воно кожного року, при будь-яких умовах, гарантувало одержання необхідних країні продуктів для повного задоволення потреб народу»⁶. Розроблена Пленумом програма іригаційного будівництва була закріплена у Програмі КПРС, прийнятій ХХІІ з'їздом партії. На Україні передбачалось до кінця семирічки площі поливних земель збільшити вдвоє.

Виконання цих планів забезпечувалось різким збільшенням капіталовкладень в іригаційне будівництво. За останні п'ять років семирічки вони зросли на Україні більш як у чотири рази в порівнянні з попереднім десятиріччям і перевищили 213 млн. крб.⁷

Розгорнулось спорудження Північно-Кримського каналу, Бортницької, Татарбунарської зрошувальних систем, меліоративної системи з використанням каналу Дніпро-Кривий Ріг та ін. Загалом у 1961 р. розпочались іригаційні роботи на площі 210 тис. га і вартістю 285 млн. крб.⁸

Одночасно Комуністична партія і Уряд республіки багато уваги приділяли зміцненню існуючих і створенню нових водного господарських будівельних організацій. У 1961 р. розгорнули діяльність нові трести «Київводбуд» в Києві, «Кримводбуд» в Сімферополі, на які було покладено будівництво Бортницької зрошувальної системи і Північно-Кримського каналу. Згодом розпочали роботу трести і управління «Кримканалбуд», «Дніпроводбуд», «Дунайводбуд» та ін. Вони створювались і зміцнювали свою промислову базу в ході виконання напружених виробничих планів.

Однією з найважливіших ділянок роботи стало формування виробничих колективів. Вони створювались на базі існуючих будівельних організацій. Наприклад, трест «Київводбуд» виник на основі будівельно-монтажних управлінь «Трубіжводбуду» і «Водбуду». На спорудження нових об'єктів направлялась значна кількість досвідчених партійних і господарських працівників, інженерно-технічних кадрів. Так, за рішенням Кримського обкому КП України на будівництво Північно-Кримського каналу було послано в перші ж місяці робіт 23 інженерно-технічні працівники та 190 досвідчених арматурників, слюсарів, мулярів, штукатурів і робітників інших спеціальностей⁹. А через чотири

⁴ Поточний архів Міністерства меліорації і водного господарства УРСР. Дані річного звіту планово-економічного управління за 1965 р.

⁵ Там же, Дані річного звіту Головного управління експлуатації меліоративних систем за 1965 р.

⁶ Постанови січневого Пленуму ЦК КПРС 1961 р., К., 1961, стор. 14.

⁷ Поточний архів Міністерства меліорації і водного господарства УРСР. Дані річного звіту планово-економічного управління за 1965 р.

⁸ «Комуніст України», 1963, № 12, стор. 11.

⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 161, арк. 60—61.

місяці тут працювало 1000 робітників, інженерів і техніків, у тому числі 66 спеціалістів з вищою освітою¹⁰. В наступні роки партійні організації продовжували наполегливу роботу по зміцненню трестів і будівельних управлінь кваліфікованими кадрами. Наприкінці 1965 р. на Північно-Кримському каналі працювало 7234 чоловік, серед них 281 спеціаліст з вищою і 324 з середньою освітою.

Всього на кінець 1965 р. в будівельних організаціях Міністерства меліорації і водного господарства УРСР налічувалось 42 564 робітники й службовці, з них 1307 мали вищу і 2072 середню спеціальну освіту¹¹.

Організуючою і спрямовуючою силою новостворених будівельних організацій виступали комуністи. Кількісний склад партійних організацій управлінь, які розпочали роботу на трасі Північно-Кримського каналу, спочатку був незначний і становив у червні 1961 р. 38 членів і кандидатів партії та 128 комсомольців¹². Більшість з них працювала на вирішальних ділянках будівництва, активно боролась з недоліками і труднощами, організовувала соціалістичне змагання.

В наступні роки ЦК КП України, обком і райком партії дбали про дальше зміцнення партійних рядів на будовах. Незважаючи на те, що з кожним роком число будівельно-монтажних управлінь збільшувалось, кількісний склад партійних організацій неухильно зростав. За короткий час вони стали численними і були здатні розв'язувати складні завдання іригаційного будівництва. Наприклад, БМУ—5 «Кримканалбуду», створене в січні 1963 р., на початку 1966 р. вже нараховувало 65 членів і 8 кандидатів в члени КПРС¹³. У 1966 р. в партійних організаціях «Укрводбуду» було на обліку близько 600 комуністів, «Кримканалбуду» — 656, «Дунайводбуду» — 240, «Дніпроводбуду» — 330. Загалом в системі Міністерства меліорації і водного господарства УРСР працювало 3456 комуністів, що становило понад 8% від загальної кількості будівельників¹⁴.

Надійними помічниками комуністів у боротьбі за успішне виконання виробничих планів були комсомольці й молодь. На водного господарських будовах вони становили майже половину складу робітників і службовців. З метою активного залучення комсомольців до участі в контролі за ходом будівництва, оперативному вирішенні важливих питань на окремих об'єктах були створені комсомольські штаби, а на відповідних ділянках — контрольні комсомольські пости¹⁵.

З числа комсомольців і молоді комплектувались самостійні виробничі ділянки, бригади, екіпажі механізмів тощо. На Північно-Кримському каналі вони створювались з самого початку будівництва. Одним з перших комсомольсько-молодіжних колективів була друга ділянка будівельного управління № 4, яку очолив молодий комуніст Станіслав Лукашук¹⁶.

Комуністи йшли в авангарді боротьби за виконання і перевиконання виробничих планів, дострокове введення в дію гідротехнічних споруд. Їх творча робота сприяла розвиткові руху за комуністичну працю,

¹⁰ «Строитель канала» (огран об'єданого будкому і Управління будівництва Північно-Кримського каналу), 26 червня 1961 р.

¹¹ Поточний архів Міністерства меліорації і водного господарства УРСР. Дані звіту про чисельність і ріст спеціалістів на 15 листопада 1965 р.

¹² «Строитель канала», 26 червня 1961 р.

¹³ Дані протоколів партійних зборів первинної партійної організації БМУ—5 за 1965—1966 рр.

¹⁴ Поточний архів Міністерства меліорації і водного господарства УРСР. Дані звіту відділу керівних кадрів і учбових закладів на 1 липня 1966 р.

¹⁵ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 161, арк. 18.

¹⁶ «Строитель канала», 15 травня 1961 р.

запровадженню у виробництво передових методів, підвищенню продуктивності праці. На будівництві Північно-Кримського каналу було широко відоме ім'я екскаваторщика І. Ф. Малишева. Він прийшов сюди майстром своєї справи, здобувши досвід спорудження зрошувальних систем у республіках Середньої Азії. За 1962—1965 рр. на своєму екскаваторі І. Ф. Малишев вийняв на трасі каналу понад мільйон кубометрів ґрунту. Його агрегат проробив без капітального ремонту 7 тис. годин, майже вдвоє перевищивши встановлені норми. Передовик виробництва систематично удосконалював форми й методи організації праці. Так, зокрема, для більшої ефективності використання техніки він запропонував об'єднати екіпажі двох екскаваторів у бригаду, перевівши її на госпрозрахунок¹⁷. Це дало великий виробничий ефект.

Партія пильну увагу приділяла поширенню і впровадженню у виробництво передового досвіду, нових форм організації праці. З цією метою в окремих будівельних управліннях діяли школи передового досвіду, проводились «дні майстра», виробничі наради, друкувались масовим тиражем листівки, плакати. Так, за рішенням Херсонського обкому партії лише для Скадовського БМУ «Укрводбуду» в 1963 р. було видано загальним тиражем 300 примірників чотири листівки, що розповідали про досягнення механізаторів¹⁸.

Висвітлюючи досвід кращих виробників та забезпечуючи гласність соціалістичного змагання, партійні організації «Укрводбуду» і «Кримканалбуду» широко використовували сторінки багатотиражних газет «Укрводбудівець» і «Строитель канала». В них систематично підбивались підсумки соціалістичного змагання між будівельними управліннями і підприємствами промислових баз, а також між трестами «Укрводбуду» і «Кримканалбуду», публікувались статті й нариси про новаторів виробництва. Зокрема, газета «Строитель канала» протягом 1964—1965 рр. на своїх сторінках систематично розповідала про успіхи передових бригад бульдозеристів, керованих Б. Поворознюком, Ф. Боцмановим, комсомольсько-молодіжної бригади скреперистів, очолюваної В. Матяшом¹⁹ та багатьох інших. Це сприяло поширенню передового досвіду, піднесенню творчої активності трудящих.

У виконанні планів будівництва зрошувальних систем значне місце належало матеріально-технічному постачанню. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР ліктувались про забезпечення водогосподарських будов необхідною технікою. У ряді випадків колективи виступали з ініціативою дострокового виконання планів будівництва. Так, зокрема будівельники Північно-Кримського каналу взяли зобов'язання достроково ввести в дію об'єкти, що планувались на 1961 р. Розвиваючи патріотичний рух, партійні й комсомольські організації будови звернулись до колективів підприємств-постачальників меліоративної техніки з проханням прискорити поставку машин і механізмів.

На цей заклик гаряче відгукнулись машинобудівники Російської Федерації, України і Білорусії, колективи Сталінградського і Харківського тракторних заводів, Коростенського та Челябінського заводів дормаш, Митищенського машинобудівного заводу²⁰. Завдяки цьому будівельники каналу успішно виконали соціалістичні зобов'язання і завоювали перехідний Червоний прапор Держкомітету по водному гос-

¹⁷ «Крымская правда», 29 березня 1966 р.

¹⁸ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 3553, оп.: 1, од. зб. 35, арк. 16.

¹⁹ «Строитель канала», 11, 28 січня 1964 р., 9 січня 1965 р.

²⁰ «Строитель канала», 3 липня 1961 р.

подарству при Раді Міністрів УРСР і республіканського комітету профспілок робітників сільського господарства²¹.

В наступні роки колектив будівників неодноразово, в разі необхідності, звертався до колективів промислових підприємств, закликаючи прискорити поставку машин і механізмів. І кожного разу їх прохання задовольнялись.

На іригаційних будовах виникало немало складних питань, які не могли вирішити партійні організації будівельних управлінь і трестів. В зв'язку з цим за рішенням Кримського, Херсонського, Миколаївського, Дніпропетровського та ряду інших обкомів партії були створені комісії сприяння будівництва зрошувальних систем або оперативні штаби.

В Кримській області комісію сприяння в складі 21 чоловіка очолив секретар обкому партії т. Стешов²². На Херсонщині діяв оперативний штаб, засідання якого проводились під головуванням секретаря обкому партії т. Кобака²³.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського Уряду будівельні водогосподарські організації були в достатній мірі забезпечені необхідною технікою. Майже всі земляні роботи були механізовані. Наприклад, на будівництві Північно-Кримського каналу механізми виконували 99% цих робіт. Якщо у 1961 р. тут працювало 93 екскаватори, бульдозери, скрепери і автоскрепери, то у 1966 р. будівельники мали в своєму розпорядженні понад дві тисячі різних машин і механізмів, в тому числі 185 екскаваторів, 415 бульдозерів, 677 скреперів²⁴. Загалом у 1966 р. на водогосподарських будовах республіки працювало близько 2000 екскаваторів, 2600 скреперів, 2500 бульдозерів, понад 4500 автомашин, 300 автотранспорту та багато іншої техніки²⁵.

Проте ще не до кінця була розв'язана проблема ефективного використання засобів механізації. Навіть в кращих будівельних управліннях техніка використовувалась не на повну потужність, як правило, працювала, за браком кадрів, в одну зміну.

Партійні організації провели значну роботу для ліквідації цих недоліків. Якщо на початку семирічки підготовку механізаторів і спеціалістів інших масових професій здійснював головним чином Мелітопольський учбовий комбінат, то в 1966 р. це завдання вже виконувало 16 професійно-технічних училищ. Значну кількість кадрів щороку готували безпосередньо будівельні управління.

Виконання виробничих планів іригаційного будівництва в значній мірі залежало від розвитку промислових баз будов. Проте темпи в цій галузі, особливо в перші роки семирічки, були повільними. Надаючи великої ваги створенню промислових баз, ЦК КП України і обкоми партії посилили контроль за їх спорудженням. Ці питання систематично розглядались на зборах, бюро, пленумах. Наприклад, у 1961 р. лише на засіданнях бюро Кримського обкому партії питання, пов'язані з будівництвом Північно-Кримського каналу і його промислових баз, обговорювались чотири рази. Вжиті заходи дали позитивні результати. У 1966 р. в Кримській, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Запорізькій областях у розпорядженні трестів «Укрводбуд», «Кримканалбуд», «Каналмехбуд» та «Кримводбуд», вже було 5 потужних заводів залізобетонних виробів, два ремонтно-механічних заводи, ремонтно-механічна майстерня, два кар'єри, 6 автотранспортних колон та інші об'єкти.

²¹ «Строитель канала», 22 січня 1962 р.

²² Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 164, арк. 19—20.

²³ «Укрводбудівець», 3 червня 1965 р.

²⁴ «Строитель канала», 22 жовтня 1966 р.

²⁵ «Сільське будівництво», 1966, № 7, стор. 4.

Незважаючи на труднощі й недоліки, які мали місце в іригаційному будівництві, результатом великої організаторської і політичної роботи ЦК КП України, обкомів і райкомів партії, первинних партійних організацій будов було те, що за роки семирічки тільки державні зрошувальні системи були побудовані на площі 223 тис. га²⁶. Разом з малим зрошенням приріст поливних земель за цей же час становив понад 326 тис. га. Загальна їх площа в республіці на кінець 1965 р. досягла 514,1 тис. га²⁷. За 1966—1967 рр. на Україні було введено в дію ще 190 тис. га зрошуваних земель. На початку 1968 р. їх площа перевищила 700 тис. га²⁸.

Поряд з іригаційним будівництвом не менш важливішим питанням у розвитку зрошуваного землеробства на Україні було освоєння поливних площ. За роки соціалістичного будівництва на Україні склалася «традиція» використовувати зрошувані землі для вирощування овочевих та кормових культур, що пояснювалось незначними площами цих земель.

З початком будівництва потужних зрошувальних систем поливні площі стали різко зростати, але методи їх використання залишалися старими. Це становище деякі вчені навіть намагались науково обґрунтувати. Так, зокрема, в монографії С. Л. Міркіна вказувалось, що «зрошення в степових районах України є необхідним для садів і городів. Осимі колоскові і без зрошення дають цілком задовільні врожаї, тому розвиток зрошення їх господарськи невиправдано»²⁹. Подібна орієнтація приводила до відставання наукових досліджень від назрілих вимог практики сільськогосподарського виробництва.

На початку семирічки на Україні було вже чимало господарств, які мали 500—1000 і більше гектарів зрошуваних земель. В областях стали створювати спеціалізовані господарства на цих площах. У 1961 р. з 412 районів України 249 використовували поливні землі у сільськогосподарському виробництві³⁰.

Проте, внаслідок низьких врожаїв на поливі, великі державні капіталовкладення окупалися дуже повільно, що викликало законну тривогу. Вивчивши стан справ, ЦК КП України та уряд республіки на початку 1961 р. розробили заходи, які передбачали докорінно поліпшити використання зрошуваних земель в колгоспах і радгоспах³¹. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР зобов'язали Міністерство сільськогосподарства, Держкомітет по водному господарству, обкоми партії та облвиконкоми, райкоми і райвиконкоми, раднаргоспи покінчити з недооцінкою цієї справи, забезпечити повсякденне оперативне керівництво ефективним використанням іригації, домогтись піднесення культури землеробства. Центральний Комітет і Уряд запропонували створити спеціальні виробничі бригади, укомплектувати їх кваліфікованими бригадами, агрономами, гідротехніками і поливальниками, запровадити заохочувальну оплату серед працівників зрошуваного землеробства і т. д.

Березневий (1962 р.) Пленум ЦК КП України зажадав від партій-

²⁶ Поточний архів Міністерства меліорації і водного господарства УРСР. Дані річного звіту планово-економічного управління за 1965 рік.

²⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 440, 235.

²⁸ «Правда Украины», 31 січня 1968 р.

²⁹ С. Л. Миркин. Водные мелиорации в СССР и пути их развития, М., 1960, стор. 188.

³⁰ Поточний архів Міністерства меліорації і водного господарства УРСР. Дані звіту Головного управління експлуатації гідромеліоративних систем за 1961 р.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 2274, арк. 92—98.

них, радянських і господарських органів забезпечити вже в 1962 р. та-кі врожаї на зрошуваних землях, які б в 2—3 рази перевищували врожаї на богарі³². Враховуючи досвід передових господарств, ЦК КП України вимагав ліквідувати знеосібку у використанні поливних площ шляхом створення постійних бригад, за якими б закріплювались окремі ділянки, зміцнити їх кваліфікованими кадрами, надати кожній з них необхідну кількість сільськогосподарських машин. Було звернуто увагу на відповідний добір культур і сортів, які в умовах іригації дають найвищі врожаї, поліпшення підготовки кадрів працівників зрошуваного землеробства, широке узагальнення і систематичне запровадження у виробництві нових методів праці.

Передові господарства України на цей час вже нагромадили позитивний досвід ведення зрошуваного землеробства. До них слід віднести колектив Капুলівської іригаційної системи, Дніпропетровської області, будівництво якої закінчено ще в 1952 р. Зрошувані землі цього господарства становили лише 9% всіх орних площ і багаторічних насаджень. Проте валовий прибуток від них у 1960 р. досяг майже 35% загального валового доходу. За 1959—1960 р. чистий прибуток від цих земель становив 589,8 тис. крб., в 1,6 раза перевищивши витрати на будівництво іригаційних споруд³³.

Зрошуване землеробство являє собою найінтенсивнішу форму сільськогосподарського виробництва і вимагає великої кількості техніки і зокрема меліоративної. Ця особливість не була в повній мірі врахована плановими органами, в зв'язку з чим введення в дію зрошуваних земель випереджало оснащення господарств необхідною технікою. У 1961 р. лише в колгоспах і радгоспах Херсонської області не вистачало 400 тракторів, 86 дощувальних машин, 80 канавокопачів та ін. Внаслідок цього майже не проводилось планування площ, що негативно позначалося на врожайності³⁴. Бюро Кримського обкому КП України на початку 1962 р., вивчивши причини малоефективного використання зрошуваних земель, вказало на те, що ці господарства не забезпечено необхідною меліоративною технікою, насосно-силовим устаткуванням, мінеральними добривами³⁵.

З метою усунення перешкод у розвитку зрошуваного землеробства ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР здійснили ряд заходів, спрямованих на збільшення виробництва сільськогосподарської і меліоративної техніки та краще постачання колгоспів і радгоспів необхідними машинами й механізмами. Завдяки зусиллям партії і уряду вже в 1962 р. у порівнянні з 1961 р. в республіці було випущено тракторів на 8,7 тис. більше, значно зросла кількість інших машин³⁶.

Вияткове значення мало збільшення виробництва сільськогосподарської і меліоративної техніки та щорічне зростання її поставок в цілому по країні. За 1965—1967 рр. сільське господарство України одержало 130 тис. тракторів, 37 тис. зернозбиральних комбайнів, 63 тис. вантажних автомобілів, на 83% збільшились поставки мінеральних добрив³⁷.

В результаті вжитих заходів господарства, які мали в своєму розпорядженні зрошувані землі, значно поповнились необхідними сільськогосподарськими машинами. Так, у 1965 р. лише в облземводгоспі Ми-

³² «Радянська Україна», 3 квітня 1962 р.

³³ К. В. Примак, С. С. Йонга. Назв. праця, стор. 20, 30, 31.

³⁴ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 114, од. зб. 659, арк. 34.

³⁵ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 341, арк. 194.

³⁶ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 118.

³⁷ «Правда Украины», 31 січня 1968 р.

колаївської області налічувалось понад 2000 тракторів, 373 дощувальні установки тощо³⁸. В Херсонській області на зрошуваних площах у 1966 р. працювало більш як 4000 тракторів, понад 800 дощувальних установок, близько 300 рисових комбайнів та багато інших машин і механізмів³⁹.

Одночасно ЦК КП України вирішував і ряд інших важливих питань, що стосувались іригації. При безпосередній участі ЦК були змінені керівні кадри партійних, радянських і господарських працівників у багатьох районах зрошення. Наприклад, у Жовтневому і Снігурівському районах Миколаївської області, де площі поливних земель найбільші, першими секретарями і секретарями райкомів, головами райвиконкомів були обрані в 1959 р. досвідчені партійні працівники з вищою спеціальною освітою⁴⁰.

За роки семирічки партійні організації направили на посаду голів колгоспів, директорів радгоспів, агрономів і бригадирів значну кількість фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. За рекомендацією ЦК КП України і обкомів партії в господарствах, які мали великі зрошувані площі, стали вводитись посади гідротехніків.

Велику увагу партійні організації республіки приділяли узагальненню і впровадженню у сільськогосподарське виробництво передового досвіду в галузі використання зрошуваних земель. У цьому значну роль відіграли школи передового досвіду, які вперше виникли в республіці у 1958 р.⁴¹ Було визнано за доцільне створити на базі кращих ланок і бригад галузеві районні й обласні школи. Кількість таких шкіл швидко зростала. Якщо у 1962 р. в Каховському районі Херсонської області діяла лише одна така школа, в радгоспі «Каховський», то в 1963 р. їх було вже шість⁴².

Кримська, Херсонська, Миколаївська та ряд інших обласних партійних організацій залучали до керівництва школами вчених, викладачів вузів, керівників колгоспів та радгоспів. Так, у Жовтневому районі Миколаївської області районні школи овочівників очолили кандидат сільськогосподарських наук тов. Горбатенко, буряководів — кандидат сільськогосподарських наук тов. Штойко, картоплярів — директор радгоспу «Авангард», аспірант тов. Бойко⁴³.

Школи передового досвіду сприяли поширенню кращих форм організації праці, зокрема досягнень механізованих ланок, перша з яких, очолена комуністом О. Романюком, виникла в колгоспі «Нове життя» Скадовського району на Херсонщині. Новим в її роботі було те, що за нею на повну ротацію сівозмін, тобто на 7—9 років, закріплювались 183 га зрошуваних земель, постійні кадри поливальників і необхідна техніка. Це позначилось на результатах господарювання. У 1962 р. ланка одержала з кожного поливного гектара 45,2 ц пшениці, 28,1 ц озимого ячменю, 26,1 ц гороху, 80,4 ц кукурудзи на зерно і 1064 ц зеленої маси. Крім того, після збирання ячменю і гороху було запроваджено повторний посів на цих площах. Кожен такий гектар дав додатково 20 ц зерна і 250 ц зеленої маси кукурудзи⁴⁴.

Розглянувши стан справ сільського господарства області, пленум Херсонського обкому КП України, що відбувся у грудні 1962 р. запро-

³⁸ «Южная правда», 1 жовтня 1965 р.

³⁹ «Надніпрянська правда», 8 червня 1966 р.

⁴⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1944, арк. 43—44.

⁴¹ В. Г о р а к. Досвід мас на службу комунізму, К., 1966, стор. 140.

⁴² Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 3553, оп. 1, од. зб. 6, арк. 11.

⁴³ «Южная правда», 12 лютого 1966 р.

⁴⁴ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 114, од. зб. 638, арк. 16.

понував сільським партійним організаціям поширити досвід ланки О. Романюка⁴⁵. Подібні рішення прийняли Миколаївський і Кримський обкоми КП України. Завдяки активній організаторській і політичній роботі стало можливим за короткий строк зробити передовий почин надбанням багатьох.

Про те, як проходив цей процес, свідчить діяльність партійної організації Миколаївської області. В зимовий період 1962/1963 р. тут відбулось комплектування ланок та бригад. На посади ланкових, бригадирів було направлено 58 фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. У 44 комсомольсько-молодіжні бригади пішло працювати понад 500 юнаків і дівчат⁴⁶.

В роботі по створенню цих колективів взяли безпосередню участь члени бюро обкому партії, працівники облвиконкому, обласного управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів, обласного об'єднання «Сільгосптехніка», місцевої сільськогосподарської наукової станції Українського науково-дослідного інституту зрошувального землеробства та інших організацій. В другій половині квітня 1963 р. повсюдно відбулась перевірка готовності кожної бригади і ланки до вирощування високих врожаїв сільськогосподарських культур. Всього по області на початок весняно-польових робіт було підготовлено 20 відділків, 64 бригади, 181 механізовану ланку⁴⁷.

Для проведення масово-політичних заходів, створення умов для відпочинку трудівників у центрі зрошуваних масивів встановлювались агітвагончики з технологічними картами і агропаспортами, схемами закріплення ділянок, графіками проведення вегетаційних поливів, розрахунками акордно-преміальної оплати, художньою і політичною літературою.

Перетворюючи у життя вказівки ЦК КП України про ефективне використання зрошуваних земель, партійні організації провели організаторську роботу по запровадженню на поливних площах сільськогосподарських культур, які давали високі врожаї і великі прибутки господарствам. Однією з них був рис. На Україні рисосіяння було відоме ще в тридцятих роках. Проте велось воно примітивно і внаслідок незначної економічної ефективності в 1960 р. майже припинилось⁴⁸. З ініціативи ЦК КП України в 1961 р. у колгоспі «Зоря комунізму» Скадовського району Херсонської області було проведено широкій виробничий дослід вирощування рису на малопродуктивних засоленних приморських землях. Дослід виявився вдалим. В середньому на кожному з 232 га рисоводи одержали по 52,8 ц зерна. Доцільність вирощування цієї цінної круп'яної культури на Україні була доведена.

Враховуючи результати дослідів ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову про рисосіяння на півдні республіки⁴⁹, де передбачалось розширити площі під посіви рису за роки семирічки до 15 тис. га.

Завдяки вмілому і оперативному керівництву з боку Кримської і Херсонської обласних партійних організацій відповідальне завдання було виконане. Протягом 1961—1965 рр. на Краснознаменній зрошувальній системі і в зоні Північно-Кримського каналу було освоєно під посіви рису понад 24 тис. га. Валовий збір його зріс з 2 тис. т у

⁴⁵ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 114, од. зб. 683, арк. 16.

⁴⁶ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 5163, оп. 2, од. зб. 4, арк. 15.

⁴⁷ Там же, арк. 14.

⁴⁸ Рис. Сборник статей, М., 1965, стор. 243.

⁴⁹ «Радянська Україна», 24 січня 1963 р.

1962 р.⁵⁰ до 78 тис. т у 1966 р. За цей же період продаж зерна державі збільшився з 930 т до 55 тис. т⁵¹.

Про економічну ефективність рисосіяння на Україні свідчать результати, досягнуті радгоспом «П'ятиозерний» Краснопереконського району Кримської області. У 1964 р. на 1806 га радгоспних земель було вперше вирощено рис. В середньому з кожного гектара зняли 60,1 ц, а в 1965 р. — 62 ц зерна. Якщо у 1964 р. прибуток від одного гектара посіву становив 780 крб., то у 1965 р. — понад 1 тис. крб.

Державні витрати на будівництво одного гектара рисових чеків становлять 1100 крб. Прибутки ж радгоспу «П'ятиозерний» лише за 1964—1965 рр. значно перевищили цю суму. В цілому по республіці врожайність рису за період 1962—1965 рр. була на рівні 50 ц з га⁵², що забезпечувало окупність систем за два роки.

В роки семирічки поряд з цим господарства почали вирощувати на значних площах поливних земель і інші високоврожайні культури, зокрема озиму пшеницю. Якщо у 1963 р. нею було засіяно 12,4 тис. га, то в 1966 р. — 39 тис. га⁵³. Цінну ініціативу щодо вирощування високих врожаїв озимої пшениці проявили партійні організації Кримської області. У місцевих колгоспах і радгоспах створювались так звані ділянки-супутники — землі, які межували з основними зрошуваними площами. Їх поливали в ті періоди, коли на основних масивах вода була непотрібна. Лише в Джанкойському районі у 1966 р. такі ділянки досягли майже 1300 га⁵⁴.

Перебудова структури посівних площ, підвищення культури землеробства, механізація багатьох виробничих процесів дозволили значно підняти економічну ефективність у використанні зрошуваних земель, підвищити продуктивність праці, здешевити виробництво сільськогосподарської продукції і скоротити строки освоєння та окупності зрошувальних систем.

В ході здійснення поставлених завдань партійні організації вирости сотні справжніх майстрів зрошуваного землеробства. Імена багатьох з них відомі всій Україні. Це Герої Соціалістичної Праці О. І. Романюк і Л. Н. Дудченко з Херсонської, Н. І. Руденко і М. Я. Вerezий з Кримської, А. П. Покотилів з Миколаївської, М. Т. Орехов з Запорізької областей і багато інших. Вони стали надійною опорою партійних організацій у боротьбі за нові рубежі в піднесенні цієї галузі господарства.

Завдяки великій організаторській і політичній роботі КП України зрошення стало серйозною підмогою дальшого швидкого розвитку продуктивних сил колгоспів і радгоспів. Тому з таким творчим натхненням трудящі України перетворюють у життя рішення XXIII з'їзду партії і травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС про будівництво в республіці за роки п'ятирічки зрошувальних систем на площі 650 тис. га⁵⁵. Виконання цієї програми іригаційного будівництва стане важливим кроком у створенні великої зони гарантованих високих урожаїв сільськогосподарських культур.

⁵⁰ Народне господарство Української РСР в 1965 році, К., 1966, стор. 245.

⁵¹ «Комуніст України», 1966, № 12, стор. 14.

⁵² Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 267.

⁵³ «Комуніст України», 1966, № 12, стор. 12.

⁵⁴ «Крымская правда», 28 грудня 1966 р.

⁵⁵ «Правда Украины», 24 червня 1966 р.

О. О. КАРЛОВ

ДО ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОСТІ МОЛДАВСЬКОГО НАРОДУ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала вирішальним фактором успішної боротьби трудящих Молдавії за соціальне і національне визволення. В січні 1918 р. Радянська влада перемогла на всій території краю. Проте, скориставшись тяжким становищем Країни Рад, королівська Румунія, спираючись на підтримку правлячих кіл імперіалістичних держав та місцевих поміщиків і буржуазії, в 1918 р. окупувала правобережну частину Молдавії.

У цей тяжкий для молдавського народу період Радянський уряд не залишив його напризволяще. В. І. Ленін від імені Раднаркому зажадав припинення інтервенції, виводу окупаційних військ. Могутній рух опору окупантам, що розгорнувся в Бессарабії, активні дії радянської дипломатії привели до підписання 5—9 березня 1918 р. в Яссах і Одесі договору, за яким Румунія зобов'язувалася протягом двох місяців вивести свої війська з території Бессарабії. Але королівський уряд не виконав своїх зобов'язань і 27 березня 1918 р. за допомогою терору й фальсифікацій інсценував акт приєднання Бессарабії до Румунії, посилавшись на рішення «Сфатул церія» *. Цей шахрайський акт, здійснений купкою молдавських націоналістів, буржуазні фальсифікатори історії й зараз намагаються видати за прояв «загальнонаціональної волі» молдавського народу.

Після переможного завершення громадянської війни в результаті самовідданої праці робітників і селян, за допомогою російського, українського та інших братніх народів Країни Рад Лівобережна Молдавія протягом 1920—1924 рр. досягла значних успіхів у відновленні й розвитку промисловості, сільського господарства і культури. Наприкінці 1924 р. переважна більшість підприємств була відбудована, посівні площі становили 90% усієї придатної для обробітку землі. Вперше в історії народу було відкрито 11 молдавських шкіл, з 1 травня 1924 р. почала виходити перша радянська газета молдавською мовою «Плугарул Рош» («Червоний плугатар») ¹. У лівобережних районах зміцнилися органи Радянської влади, вирости партійні осередки, зросла трудова й політична активність мас. Все це стало найважливішою передумовою реалізації проголошеного Великим Жовтнем права на створення молдавської радянської національної державності.

12 жовтня 1924 р. III сесія ВЦВК VIII скликання прийняла рішення про створення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в складі УРСР. Ця історична подія в житті молдавського народу мала величезне як внутрішньополітичне, так і міжнародне значення. Молдавська АРСР, писала «Правда», стала важливим фактором притягання для тієї частини молдавського народу, який силою обставин залишився за радянським рубежем ². Національна державність у

* «Сфатул церій» (Крайова рада) — буржуазно-націоналістичний орган, створений наприкінці жовтня 1917 р. З 120 його «депутатів» переважну більшість місць посідали контрреволюційні офіцери, поміщики, буржуазія та чиновники, які не представляли волі народу. Селяни ж — основна маса населення Молдавії — мали в цьому «законодавчому» органі лише 30 місць, робітники — жодного.

¹ Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов (1923—1939 гг.), М., 1964, стор. 304.

² «Правда», 9 вересня 1924 р.

формі автономної республіки була єдино правильною й доцільною формою самовизначення, яка забезпечувала найкращі умови для побудови соціалізму в Молдавії.

З пригніченої колонії царизму Молдавія за роки Радянської влади перетворилась у розвинуту соціалістичну республіку. Як розвивалась її економіка, свідчать хоча б такі цифри. Обсяг промислового виробництва у 1939 р. зріс порівняно з 1913 р. в 33,2 раза (в цілому по СРСР у 7,7)³. З розвитком промисловості росли й національні кадри робітників та інженерно-технічної інтелігенції. Як і по всій країні, в республіці успішно здійснювалося культурне будівництво. Докорінно змінилося соціально-економічне становище Радянської Молдавії, що мало величезний революціонізуючий вплив на трудящі маси Бессарабії в їхній боротьбі за возз'єднання молдавського народу в єдиній радянській національній державі.

Трудящі Правобережної Молдавії вели героїчну боротьбу проти колоніального гніту румунських бояр. Повсюдно діяли робітничо-селянські загони. Особливо впертий опір загарбникам чинили робітники Бельців, Бендер, південних районів. Селянські заворушення спостерігались у багатьох селах Кишинівського, Сорокського та Ізмаїльського повітів. Особливо значними вони були на півночі Бессарабії. За далеко не повними і явно замешаними даними статистики румунського міністерства внутрішніх справ тільки протягом 1918—1924 рр. на загарбаній боярською Румунією території Молдавії відбулося 153 повстання⁴. Наймасовішим було Татарбунарське (1924 р.), яке охопило весь південь Бессарабії. Повсталі проголосили Радянську республіку й передали владу до рук революційного комітету, але загарбники жорстоко придушили повстання.

Національне гноблення та жорстокий політичний терор проти визвольного руху трудящих призвели до того, що близько 300 тис. селян змушені були залишити свою батьківщину. Масова еміграція продовжувалась і в наступні роки⁵.

Радянський народ підтримував справедливе прагнення трудящих Бессарабії возз'єднатися з Радянською Молдавією, вживаючи, зокрема, відповідні дипломатичних заходів. 27 березня — 2 квітня 1924 р. за ініціативою Радянського уряду у Відні відбулася радянсько-румунська конференція. Імперіалістичні держави намагались зірвати її роботу. З цією метою французька палата депутатів напередодні конференції ратифікувала Паризький договір від 28 жовтня 1920 р., яким визнавалось право Румунії на володіння Бессарабією. Радянський уряд у ноті від 16 березня 1924 р. заявив рішучий протест, вказавши, що рішення французького уряду щодо Бессарабії є втручанням у внутрішні справи суверенних держав і перешкоджає справі миру та нормалізації становища у цій частині Європи⁶.

Радянська делегація проголосила декларацію, яка містила незаперечні докази того, що Бессарабія ніколи не належала Румунії. Землі, які входили до складу Бессарабії, перебували свого часу під владою Туреччини. Після ряду російсько-турецьких воєн XIV—XIX ст. вони в 1812 р. були визволені з-під влади Туреччини й увійшли до складу Росії, тим часом як незалежність Румунії була визнана тільки в 1878 р. Радянський уряд запропонував Румунії вирішити бессарабське питання шляхом плебісциту в умовах свободи волевиявлення⁷. Радянський

³ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1964, стор. 158.

⁴ «Красный архив», 1940, № 4, стор. 67.

⁵ Молдавская ССР, М., 1947, стор. 42.

⁶ Внешняя политика СССР, т. II, стор. 851.

⁷ «Известия», 1 травня 1924 р.

уряд зазначив, що при цьому він не стоїть на позиції успадкування територіальних меж царської Росії, а вважає, що вирішення питання про державну приналежність зазначених територій є компетенцією їх населення.

Керуючись ленінським принципом права націй на самовизначення, радянська делегація заявила на конференції «...якщо бесарабське населення шляхом плебісциту, вільно, при умовах, що виключають щонайменшу можливість будь-якого тиску з боку Радянського уряду, всупереч нашій твердій впевненості заявило б про своє небажання вийти із складу СРСР і утворити самостійну державу або навіть приєднатися до Румунії, Радянський уряд дав би свою згоду на таку зміну нинішнього політичного становища Бессарабії і не став би силою, всупереч волі населення, як практикує Румунія в цілому ряді загарбаних нею в сусідів областей, утримувати Бессарабію в складі Союзу. В теперішніх же умовах Радянський уряд продовжує вважати Бессарабію частиною радянської території, оскільки він не може, звичайно, визнати, щоб насильне загарбання Бессарабії в 1918 році військами румунського короля створювало будь-які права на Бессарабію для румунської сторони»⁸.

Відчуваючи, що трудящі Бессарабії висловляться за об'єднання молдавських земель у складі Радянського Союзу, уряд королівської Румунії відмовився від плебісциту. Добиваючись згоди Радянського уряду на свою анексію Бессарабії, уряд королівської Румунії вдався до негідного вчинку, запропонувавши передати Радянському Союзу золоті запаси Румунії, що знаходилися в Москві, якщо він погодиться на залишення загарбаних молдавських територій у складі Румунії⁹. Радянський уряд відхилив цю безпрецедентну пропозицію.

Позиція Радянського уряду в бесарабському питанні залишалася незмінною і в наступні роки. Радянський народ ніколи не визнавав правомірності будь-яких загарбницьких дій. Керуючись ленінськими принципами зовнішньої політики, радянський уряд наполягав на мирному вирішенні бесарабського питання. Але правлячі кола королівської Румунії, спираючись на підтримку імперіалістичних держав, відхиляли миролюбні пропозиції Радянського Союзу і виношували плани загарбання Молдавської АРСР, дедалі зближуючись з гітлерівською Німеччиною. У 1940 р. на радянсько-румунській демаркаційній лінії було сконцентровано 32 дивізії та бригади румунської армії. У травні 1940 р. румунський уряд демонстративно оголосив мобілізацію і, готуючись до штурму «східного валу» звернувся по допомогу фашистської Німеччини»¹⁰.

За цих умов велику роль відіграла тверда й рішуча позиція Радянського Союзу, висловлена в нотах від 26 і 27 червня 1940 р. Це переконало уряд Румунії в необхідності виведення своїх військ з Бессарабії і повернення Радянському Союзу північної частини Буковини.

Населення визволених міст і сіл з радістю зустрічало воїнів Червоної Армії, які принесли їм волю і щастя. Всюди проходили мітинги й демонстрації, на яких робітники, трудове селянство висловлювали сердечну подяку Комуністичній партії і Радянському уряду. Особливо багатолюдними були вони в Кишиневі, Бельцах, Сороках, Ізмаїлі, Чернівцях.

Цей акт вітала й Комуністична партія Румунії: «Трудовий народ! Тепер, коли могутня сила країни соціалізму визволила Бессарабію та

⁸ «Правда», 4 квітня 1924 р.

⁹ Н. В. Березняков. Из истории борьбы советской дипломатии за освобождение Бессарабии в 1918—1924 гг.— Ученые записки Института истории Молдавского филиала АН СССР, т. VI (серия историческая), 1957, стор. 201.

¹⁰ Очерки Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1964, стор. 228.

Північну Буковину з-під тяжкого гніту румунського імперіалізму,— говорилося в Маніфесті Центрального Комітету Компартії,— з'явилась реальна можливість для дружби народів Румунії з великою соціалістичною державою»¹¹.

З власної волі трудящих Молдавії і Бессарабії Раднарком Молдавської АРСР і Молдавський обком КП(б)У увійшли в РНК СРСР та ЦК ВКП(б) з пропозицією про утворення Молдавської РСР¹². 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про створення в складі СРСР Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Цей акт мав величезне історичне значення для молдавського народу. «Створенням Молдавської РСР відкрита нова сторінка в історії молдавського народу, який одержав можливість у складі Радянського Союзу будувати соціалістичну економіку й культуру, національну за формою, соціалістичну за змістом»,— говорилося у резолюції 1 з'їзду КП(б) Молдавії¹³. Перед республікою постали великі завдання соціалістичної перебудови народного господарства правобережних районів. У здійсненні цих завдань узяли участь усі народи Країни Рад. Сюди виїздили досвідчені партійні й радянські працівники, спеціалісти різних галузей народного господарства і культури. За рішенням ЦК КП(б)У від 13 липня 1940 р. до Молдавії було направлено близько 5 тис. партійних, радянських, господарських та інженерно-технічних працівників¹⁴. Комуністична партія і Радянський уряд поклали край національній дискримінації населення Бессарабії, яке нарівні з іншими народами Союзу РСР дістало всі права передбачені Конституцією СРСР. 15 серпня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про відновлення на території Бессарабії дії радянських законів про націоналізацію землі»¹⁵. Аналогічні законодавчі акти були прийняті щодо Північної Буковини. Поміщицька, монастирська та інша велика земельна власність повністю ліквідовувалась. Одночасно обмежувалось землекористування куркулів. В результаті цих заходів 185 тис. безземельних і малоземельних селянських господарств одержали понад 230 тис. га землі, 2343 га садів і виноградників, 71 тис. га засіяної землі і 20 тис. голів худоби. Восени 1940 р. селяни Молдавії одержали 31,8 тис. ц. насіння, а до початку весняної сівби ще 23,9 тис. ц. 16 млн. крб. уряд виділив їм для придбання сільськогосподарських машин та реманенту, понад 19 415 тис. крб. на організацію 52 МТС¹⁶.

У серпні 1940 р. РНК СРСР прийняла постанову, згідно з якою 130 тис. селянських господарств звільнювалися від усіх податків, встановлених боярсько-румунськими окупантами. Важливі заходи було проведено і в галузі промисловості. 15 серпня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного й водного транспорту і засобів зв'язку Бессарабії»¹⁷. Це поклало початок швидкому розвитку промисловості Молдавії. Знову були введені в експлуатацію десятки раніше закритих підприємств. Розгорнулося будівництво ряду нових підприємств. Внаслідок цих заходів зникло безробіття, впроваджено 8-годинний робочий день, державне соціальне страхування робітників і службовців, обов'язкові відпустки. Значно збільшилася заробітна

¹¹ Очерки Коммунистической партии Молдавии, стор. 232.

¹² «Соціалістична Молдавія», 4 серпня 1940 р.

¹³ ПА ІІП ЦК КП Молдавії, ф. 51, оп. 1, од. зб. 81, арк. 3.

¹⁴ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, стор. 233.

¹⁵ «Ведомости Верховного Совета СССР», 1940, № 29, стор. 27—28

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП Молдавії, ф. 51, оп. 1, од. зб. 92, арк. 9.

¹⁷ «Ведомости Верховного Совета СССР», 1940, № 29.

плата. Було прийнято закон про загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку. Розгорнулася підготовка і перепідготовка вчителів, почався випуск підручників молдавською мовою. Поліпшилось медичне обслуговування населення. На потреби охорони здоров'я на 1941 р. було асигновано в 42 рази більше коштів, ніж за минулих порядків¹⁸.

Як і кожна радянська союзна республіка, Молдавська РСР має свою Конституцію, яка приймається і затверджується Верховною Радою республіки і не підлягає дальшому затвердженню вищими органами влади Союзу РСР.

Конституція Молдавської РСР побудована у повній відповідності з Конституцією РСР, що пояснюється єдністю соціально-економічних і політичних основ радянського суспільного і державного ладу. Разом з тим вона враховує національні, економічні, політичні та історичні особливості республіки, законодавчо закріплює основи державного і суспільного ладу МРСР, вищі органи державної влади, організації суду й прокуратури тощо.

Правові гарантії, забезпечені Конституцією МРСР, повно й обґрунтовано характеризують Радянську Молдавію, як суверенну соціалістичну державу молдавського народу. Цей суверенітет твердо гарантований Союзом РСР, його суспільно-політичним ладом, економічними й політичними основами, політикою Комуністичної партії, яка послідовно відстоює інтереси всіх радянських націй.

Мирна творча праця возз'єднаного молдавського народу була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини. Трудящі Молдавії спільно з усіма народами нашої багатонаціональної держави стали на захист соціалістичної Батьківщини. За героїзм і відвагу 85 тис. солдатів і офіцерів, партизанів і партизанок республіки нагороджені орденами й медалями, 16 — присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу¹⁹.

Війна і тимчасова окупація завдали величезних збитків народному господарству республіки. Всі великі підприємства були зруйновані. В руїни перетворились міста Кишинів, Бельці, Тирасполь, Бендери, Оргіїв та інші населені пункти. Фашистські окупанти знищили або пограбували всі колгоспи, МТС, радгоспи. Вони вивезли з Молдавії всі трактори і комбайни, що не були евакуйовані на схід, багато двигунів, реманенту та інших засобів виробництва. Величезних збитків було завдано провідним галузям сільського господарства — виноградарству і садівництву.

Після визволення території республіки від фашистських окупантів та переможного закінчення Великої Вітчизняної війни трудящі Радянської Молдавії приступили до відбудови народного господарства. Величезну допомогу їм подали братні республіки Союзу РСР. Із Москви і Ленінграда, Уралу і Сибіру, України і Білорусії, Середньої Азії та Закавказзя надходило технологічне, енергетичне та інше устаткування. За рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР із братніх республік до Молдавії прибули тисячі спеціалістів народного господарства, лікарів, вчителів, культосвітпрацівників²⁰. Комуністична партія і Радянський уряд, керуючись принципами ленінської національної політики, поставили завдання підняти економіку і культуру Молдавії до найвищого рівня. Обсяг валової продукції промисловості республіки мав перевершити в 1950 р. рівень 1940 р. на 78%, а рівень післявоєнного 1945 р. — в 4 рази²¹.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 51, оп. 1, од. зб. 92, арк. 8—10.

¹⁹ Славний юбилей Советской Молдавии, Кишинев, 1966, стор. 38.

²⁰ История Молдавской ССР, т. II, Кишинев, 1955, стор. 354.

²¹ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, стор. 307.

За короткий історичний строк Молдавія перетворилась у промислову республіку з високорозвинутим сільським господарством і соціалістичною культурою. Якщо в економіці колишньої Бессарабії частка промислового продукту становила лише 2—3%, то в 1966 р. в Молдавській РСР — 60%²². Валова продукція промисловості Молдавії у 1967 р. порівняно з 1940 р. виросла в 19 разів, а порівняно з 1913 р. — у 109²³. Значні зміни відбулися в машинобудівній і металообробній промисловості, де провідне місце посіли радіоелектроніка і приладобудування. Виникло тракторобудування, нафтовидобування, виробництво приладів для нафтодобування. Продукція молдавських заводів експортується в Англію, Францію, Чехословаччину, НДР, Японію та інші країни.

Розвиток виробництва промислової продукції і транспорту нерозривно пов'язаний з створенням національних кадрів робітничого класу і технічної інтелігенції. Середньорічна чисельність робітників та службовців у народному господарстві порівняно з 1940 р. збільшилась у 8 разів і досягла в 1967 р. 773 тис., а число спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою виросло з 16,5 до 134,8 тис. у 1966 р.²⁴

Значні успіхи досягнуто й у розвитку сільського господарства. Порівняно з 1940 р. виробництво цукрових буряків у 1967 р. зросло в 19 разів, соняшника — в 2,3 раза, тютюну — в 14 разів, овочів — в 5,8²⁵. Виняткове значення у підвищенні сільськогосподарського виробництва країни, зокрема й Молдавії, мали рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПСР. Величні перспективи для розвитку народного господарства Молдавської РСР відкриває новий п'ятирічний план. Обсяг промислового виробництва Молдавії збільшиться в 1,7 раза. Середньорічний приріст валової продукції становитиме 11% і перевищить загальносоюзний середній рівень. Капіталовкладення у промисловість становитимуть приблизно 574 млн. крб.²⁶

На території колишньої Бессарабії не було жодного вищого навчального закладу. Зараз їх у Молдавії 8, а в 46 середніх спеціальних навчальних закладах навчається понад 83 тис. студентів і учнів. За ступенем розвитку вищої освіти Молдавія випередила вже багато капіталістичних країн. На кожні 10 тис. жителів у республіці в шість разів більше студентів, ніж у Туреччині і в два рази більше, ніж у Франції та Західній Німеччині. В 52 науково-дослідних установах і вузах республіки працює близько 4,5 тис. чоловік, зокрема 1 200 докторів і кандидатів наук²⁷.

Значно розширилася мережа культурно-освітніх установ. Число масових бібліотек зросло порівняно з 1913 р. у 21 раз, а кількість книг у них — в 219 разів. Тираж книг, що видаються в республіці, зріс у 1963 р. порівняно з 1913 р. в 221 раз. В 1966 р. випуск книг, журналів та інших видань досяг майже 23 млн. примірників, а разовий тираж 80 газет становив майже 1,1 млн. примірників²⁸.

Грандіозні успіхи, досягнуті молдавським народом за короткий історичний період, переконливо свідчать про велику життєдайну силу ленінської національної політики, яка в умовах соціалістичного суспільства забезпечує не лише політичне рівноправ'я націй, але й, ліквідуючи спадщину минулого, гарантує небачене зростання економічного й культурного рівня усіх народів Країни Рад.

²² «Правда», 6 березня 1966 р.

²³ «Советская Молдавия», 16 січня 1968 р.

²⁴ Там же.

²⁵ «Советская Молдавия», 16 січня 1968 р.

²⁶ «Коммунист Молдавии», 1965, № 1, стор. 22.

²⁷ «Советская Молдавия», 16 січня 1968 р.

²⁸ Советская Молдавия за 40 лет, Стат. сборник, Кишинев, 1965, стор. 142.

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

В. Г. ЛИСЕНКО

ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ТА МОЛДАВСЬКОГО НАРОДІВ У 1959—1965 рр.

У процесі будівництва комунізму дружба і співробітництво народів Країни Рад, які є рушійною силою соціалістичного суспільства, ще більше міцніють і розвиваються: розширюється їх економічна спільність, зростає обмін духовними багатствами тощо.

Тісні економічні й культурні зв'язки встановились між Молдавською й Українською Радянськими Республіками. Молдавії, яка не має власної паливно-металургійної бази і багатьох галузей машинобудування, Україна в роки семирічки постачала вугілля, метал, ліс, нафту, газ, труби, кокс, чавун, електродвигуни, верстати, різноманітні сільськогосподарські машини, будівельно-шляхові механізми, тканини, меблі тощо. Лише протягом 1963 р. поставки парових котлів зросли на 13 шт., бульдозерів — на 21, автотранспортувачів — на 20, автокранів — на 26, насосів — на 76, компресорів — на 17, автомашин «КРАЗ» — на 4, легкових автомашин «ЗАЗ» — на 10, тракторів Т-74 — на 670, тракторів ДТ-20 — на 6 і т. д.¹

Через магістраль Шебелинка — Одеса — Кишинів Молдавська РСР щорічно одержуватиме близько 1 млрд. м³ газу, що дозволить газифікувати 117 промислових підприємств і сотні тисяч квартир².

На початку семирічки Молдавія в поставках товарів на Україну займала 5 місце серед інших радянських республік (2,1%)³. 1963 р. Україна одержувала з Молдавії за планом міжреспубліканських поставок виноградного вина 21,3%, шампанських виноматеріалів — 91,6%, швейних виробів — 33,6%, шовкових тканин — 90%, шкіряного взуття — 42,4%⁴. Відвантажуються на Україну фрукти і виноград, коньяк, тютюнові вироби, шавлієве й трояндове масла, електродвигуни, кабельні вироби, виноградникові трактори, пральні машини, побутові холодильники, цемент і будівельний камінь.

В останні роки семирічки в зв'язку з бурхливим ростом промисловості Молдавії Одеська, Херсонська, Кримська області одержували у значно більшій кількості виноградникових тракторів, навісних сільськогосподарських машин, устаткування для боротьби з сільськогосподарськими шкідниками, продукції радіоелектроніки і приладобудування. Це вироби заводів Тираспольського трансформаторного і «Молдавізоліт», Бендерського — «Молдавкабель», Кишинівських підприємств: «Мікропровід», «Електроточприлад», «Віброприлад». Бендерський гре-

¹ Підрахунок зроблено на основі даних поточного архіву Уккранднаргоспу, спр. 31/2—45, т. II, стор. 6—118; 6А—120А.

² «Советская Молдавия», 23 червня 1965 р.

³ «Економіка Радянської України», 1962, № 2, стор. 9—10.

⁴ «Робітнича газета», 2 листопада 1963 р.

нажний завод з 1965 р. відправляє на Україну кокони⁵. Таким чином, збільшився не лише обсяг, а й асортимент товарів.

У процесі створення матеріально-технічної бази комунізму стають дедалі раціональнішими й ефективнішими виробничі зв'язки між радянськими республіками, зокрема між Молдавією і Україною. Яскравим прикладом цього може бути будівництво Молдавської ДРЕС, яка задовольняє народногогосподарські потреби обох республік (потужність — 1200 тис. квт.).

Великий вклад у її спорудження внесли робітники Одеси (близько 900 монтажників⁶), Києва, Чернігова, Харкова та інших міст України. Збірні конструкції надходили з Херсона, Дніпропетровська, Львова, Добротвора⁷. У роки семирічки робітники і спеціалісти України також брали участь у спорудженні Олександренського цукрового заводу, кукурुздокалібровочного та комбікормового заводів у Кишиневі⁸ і т. ін.

Молдавські робітники працювали на багатьох новобудовах України, зокрема на спорудженні Черкаського заводу штучного волокна і хімічного комбінату. 1333 юнаків і дівчат за комсомольськими путівками приїхали на Донбас, де в рекордно короткі строки при високій якості робіт спорудили шахту «Молдавська-комсомольська»⁹.

В роки семирічки дальшого розвитку набули виробничі зв'язки між працівниками сільського господарства сусідніх республік. Важливим фактором зближення братніх народів був обмін передовим досвідом. Його форми надзвичайно різноманітні: республіканські виставки досягнень у народному господарстві та їх пересувні відділи, обмін делегаціями тощо.

Так, 1960 р. делегація Одеського раднаргоспу у складі тт. Жили, Мар'янчика, Брусенського, Лагейди і Білокура брала участь у роботі партійно-господарського активу Молдавського раднаргоспу. Вона побувала також на Тираспольському консервному комбінаті ім. 1 Травня. Одеситів зацікавив досвід переробки томатів у пульпу на місці вирощування і безтарної доставки овочів на заводи. Застосування цих методів дозволило Одеському консервному комбінату вивільнити сотні робітників від малопродуктивної вантажно-розвантажувальної праці, зменшити кількість автотранспорту, зайнятого на вивезенні томатів, і на 50% скоротити витрати сировини для виготовлення упаковки, внаслідок чого 1960 р. було випущено на 3 млн. банок консервів більше порівняно з 1959 р.¹⁰

В роки семирічки український народ подавав братній Молдавії значну допомогу в підготовці національних кадрів. Це особливо важливо, оскільки в республіці бурхливо розвинулися машинобудівна, електротехнічна і приладобудівна промисловість. Тут успішно працюють багато інженерно-технічних працівників, які здобули освіту в технікумах і вузах України. Так, лише 1963 р. вузи Української РСР прийняли 67 молдавських абітурієнтів¹¹. Зросла за останні роки і кількість

⁵ Поточний архів РНГ Молдавської РСР. Звіт про виконання плану міжреспубліканських поставок продукції промислових підприємств Машелектропрома за 1961—1963 рр., Машхімпрому і Електротехприборпрому за 1964 р.; «Советская Молдавия», 12 січня 1965 р.

⁶ «Знамя коммунизма» (огран Одесского обкома КП Украины и облисполкома), 2 жовтня 1964 р.

⁷ «Советская Молдавия», 17, 19 вересня 1964 р.

⁸ «Советская Молдавия», 8 квітня 1965 р.; «Знамя коммунизма», 2 жовтня 1964 р.

⁹ Поточний архів Черкаського заводу штучного волокна. Звіт відділу кадрів за 1964 р.; Славное сорокалетие (1924—1964 гг.), Кишинев, 1964, стор. 60.

¹⁰ «Знамя коммунизма», 18 березня 1960 р.

¹¹ Центральний державний архів (ЦДА) МРСР, ф. 2848, оп. 1, спр. 406, арк. 165—170.

студентів-українців у вузах братньої республіки. Між Молдавією і Україною встановились тісні стосунки в підготовці кадрів у системі профтехосвіти.

Важливим засобом зміцнення дружби і співробітництва народів СРСР є соціалістичне змагання, яке сприяє застосуванню нових методів праці й підвищенню її продуктивності, розвитку культури соціалістичного виробництва і техніки.

Між колективами окремих підприємств двох братніх республік встановились контакти у формі соціалістичного змагання або шефства технічно передових підприємств над порівняно слабкими. Так, змагання молдаван і одеситів за роки семирічки дало значний економічний ефект на підприємствах виноробної і консервної промисловості. Соціалістичне змагання між колективами Кишинівської й Одеської кондитерських фабрик почалося в перший рік семирічки. 1960 р. Кишинівській фабриці загрожував простій через відсутність упаковки. Але одесити за короткий строк відвантажили у Молдавію 7 т картону¹².

Багаторічна дружба єднає колективи Тираспольської й Одеської швейних фабрик, львівську фірму «Прогрес» і молдавську «Стяуа рошіе», консервників Тирасполя й Одеси, текстильників Дарницького і Бендерського шовкових комбінатів¹³.

Передовий досвід і досягнення новаторів однієї республіки в процесі змагання ставали надбанням їх товаришів по професії в іншій республіці. Так, робітники швейної промисловості Черкаської області застосували єдину потоково-технологічну систему Тираспольської швейної фабрики, що дало велику економію тканини та сировини. На Бендерському заводі «Молдавкабель» інженерно-технічні працівники Одеського кабельного заводу вивчали досвід виготовлення дроту і кабеля з хлорвеніловою ізоляцією, а спеціалісти Кишинівського комбінату «Іскож» застосовують досвід киян у виготовленні штучних виробів. На Тираспольському консервному заводі ім. 1 Травня раціоналізатори у співдружності з колективом Сімферопольського Головного спеціалізованого конструкторського бюро сконструювали автоматичний наповнювач томатного соку з пристроєм для гасіння піни під час розливу, що дозволило здійснити комплексну механізацію розливу томатного соку на всіх консервних заводах Молдавії¹⁴.

Творча активність трудящих України знайшла свій яскравий вияв у змаганні за «українську годину», яке мало значну кількість послідовників і в Молдавії. На Кишинівському електромеханічному заводі ім. Г. І. Котовського, «Мікропровід», Бельцькому будівельному управлінні № 35, Тираспольському будівельному управлінні № 27 багато робітників виконували змінні завдання на годину раніше¹⁵.

В роки семирічки широкого розмаху набуло також соціалістичне змагання між трудівниками сільського господарства МРСР і УРСР. Так, у боротьбі за високі врожаї кукурудзи змагалися знатні кукурудзіводи — Г. Ільченко й О. Кузевич з Черкащини та Г. Мунтян і Г. Чеботар з Молдавії. Міцна дружба єднає колективи однойменних артілей «Маяк» Черкаського і Єдинецького районів. Молдавські колгоспники вивчали передовий досвід черкашан у спорудженні капітальних тваринницьких приміщень, веденню птахівництва тощо. Українці ж пере-

¹² «Знамя коммунизма», 25 березня 1960 р. і 19 січня 1965 р.

¹³ «Робітнича газета», 2 листопада 1963 р.; «Экономическая газета», 30 грудня 1964 р.

¹⁴ Поточний архів Корсунь-Шевченківської швейної фабрики Черкаської області. Звіт про поїздку делегації фабрики на Тираспольську швейну фабрику в 1963 р.; «Робітнича газета», 2 листопада 1963 р.

¹⁵ Славное сорокалетие, стор. 82.

йняли досвід вирощування виноградної лози¹⁶. Головне у дружбі двох колгоспів — взаємодопомога. Молдавани з допомогою українського «Маяка» створили прибуткову птахоферму. 2 т насіння широколистого гороху, люцерни і кормової сої з молдавського «Маяка» дозволили українським колгоспникам поліпшити кормову базу. На придніпровських землях добре зарекомендувала себе соя сорту «Біруінца-12», а в Молдавії — томати сорту «Зоря» і «Переможець», а також гречка і кормова морква¹⁷.

Соціалістичне змагання між колгоспами Черкаської області і Молдавії виникло 1960 р. Згодом воно переросло в змагання районів — Черкаського і Єдинецького, до яких наприкінці семирічки приєдналися трудівники Чорнобаївського і Христинівського районів Черкаської області та Кам'янського і Флорештського — Молдавії. Творче змагання розвивалось також між трудівниками сільгоспартілей «Біруінца» Страшенського району та ім. Карла Лібкнехта Одеської області, «Родина» Дондюшанського району та ім. Калініна Атакського району і відповідно «України» й ім. Щорса Вінницької області, «Пограничник» Бричанського району та ім. Калініна Чернівецької області¹⁸.

Зміцненню дружби братніх народів сприяло також листування між колективами та окремими передовиками сільськогосподарського виробництва. В травні 1959 р. агроном колгоспу «Біруінца» А. Попов за дорученням колгоспників писав українським друзям з колгоспу ім. Карла Лібкнехта: «Кажуть, виноград — цінний дар природи. Але немає у світі більшої цінності, ніж дружба народів, дружба радянських людей. Успіхом нашого колгоспу, та й не лише нашого, в розвитку виноградарства і деяких інших галузей сільського господарства ми багато в чому зобов'язані дружбі з вами, нашими сусідами»¹⁹.

Співробітництво і взаємодопомога Молдавської й Української РСР та їх відносини з іншими братніми республіками в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму значною мірою сприяли успішному виконанню завдань семирічного плану. Тісні зв'язки Молдавської й Української РСР в роки семирічки показують, що зближення соціалістичних націй іде через всебічний розквіт кожної з них. Таким чином, зближення через розквіт, а розквіт через зближення — така діалектика розвитку соціалістичних націй.

Серед різних форм зв'язків Молдавської та Української РСР однією з головних є наукове співробітництво: проведення загальних конференцій і нарад, спільні розробки окремих проблем, видавнича робота, обмін інформацією, підготовка кадрів, безпосередні контакти окремих учених, участь у спільних експедиціях. У роки семирічки було домовлено проводити спільні роботи між Інститутом фізики та математики АН МРСР та Інститутом кібернетики АН УРСР, Інститутом хімії АН МРСР та Інститутом фізхімії АН УРСР, Інститутом енергетики та автоматики АН МРСР та Інститутом теплоенергетики АН УРСР. Закладами АН УРСР через аспірантуру здійснювалась підготовка наукових кадрів для Молдавії²⁰. Молдавськими і українськими геологами за роки

¹⁶ «Зоря комунізму» (орган Черкаського обкому КП України та облвиконкому по Чигиринському виробничому управлінню), 28 і 30 серпня та 6 й 13 вересня 1962 р.

¹⁷ Поточний архів Черкаського обласного комітету по радіомовленню і телебаченню. Передача «Пишуть і говорять друзі з братніх республік», червень 1965 р.

¹⁸ «Знамя коммунизма», 29 травня 1959 р.; «Коммунист Молдавии», 1964, № 9, стор. 54, 55; «Земледелие и животноводство Молдавии», 1960, № 8, стор. 66—69; «Советская Молдавия», 8 вересня 1965 р.

¹⁹ «Знамя коммунизма», 29 травня 1959 р.

²⁰ Поточний архів АН УРСР. Протокольна частина Президії Академії наук УРСР, 1 квітня 1962, Протокол № 25-6, § 319, стор. 18, 21.

семирічкі написано 18 спільних досліджень з питань геології Молдавії й Південно-Західної України. Плодотворна дружба існувала між біологами двох братніх республік, які підготували до друку «Карту рослинності України і Молдавії». Співробітники Інституту зоології АН УРСР працювали над визначенням колаченовим методом віку геологічних викопних кісток на території Молдавської РСР. Гідробіологи спільно досліджували внутрішні водоймища, а мікробіологи й вірусологи боролися з захворюванням вин. Вивчення факторів, що впливають на зростання й афінітет найбільш перспективних підщеп винограду, а також гібридизаційна робота по виведенню філоксеротривких сортів винограду здійснювалася науковими працівниками Інституту садівництва, виноградарства і виноробства Молдавії й Одеського науково-дослідного інституту ім. Таїрова. Яскравим прикладом здійснення спільних розробок наукових проблем може бути діяльність спільної Вченої Ради Ботанічних садів Української і Молдавської РСР. Значно розвинулися зв'язки в галузі економічних і географічних наук. Наукові Ради цих республік координують свої дослідження з проблем фотосинтезу, фізики твердого тіла, наукових основ міцності й пластичності, фізіології, кібернетики, доцільності підвищення частоти перемінного струму в галузях народного господарства тощо²¹⁻²². Встановились зв'язки між вузами Молдавії й України, зокрема Кишинєва й Одеси. Корисним було співробітництво науково-дослідних закладів і виробничих колективів двох республік²³.

Учені УРСР та МРСР проводили плідну роботу по створенню раціональної схеми використання водних ресурсів Дунаю, Дністра і Прута. У виведенні нового швидкостиглого сорту кукурудзи «Котовчанка-2» велику допомогу українському селекціонерові двічі Герою Соціалістичної Праці Є. Блажевському з колгоспу ім. Горького Одеської області подав молдавський учений професор А. К. Коварський²⁴. Українці уважно вивчали досвід молдавських учених у галузі селекції насіння, виведення й запровадження засухотривких зернових і технічних культур, дослідження ґрунтів і флори, терасування схилів для виноградарських плантацій тощо.

Плідні зв'язки було налагоджено між вченими гуманітарних наук, що знайшло свій вияв у традиційних зустрічах пушкінознавців, проведенні наукових шевченківських конференцій, регіональних нарад з молдавсько-російсько-українських мовних, літературних і фольклорних зв'язків, опублікуванні документальних збірників з вузлових питань історії Молдавії й України і т. ін.

Економічні й наукові стосунки молдавського та українського народів сприяли їх культурному зближенню, важливою ланкою в якому були літературні переклади, зокрема з молдавської на українську мову творів письменників І. Друца, П. Дарієнка, Б. Істру, П. Крученюка та інших. Молдавани рідною мовою читають твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, М. Рильського, А. Малишка, М. Стельмаха, О. Гончара тощо.

Зміцненню літературних зв'язків Молдавії та України сприяє звернення письменників до тем, пов'язаних з минулим і сучасним братніх республік. Україні присвятили свої твори П. Задніпру, Ом. Буков, П. Дарієнко, Б. Істру, П. Крученюк. А про Молдавію з любов'ю розповідають українському читачеві О. Ющенко, С. Снігур та інші. Єдність українського й молдавського народів поглиблювали також декади й

²¹⁻²² ЦДА МРСР, ф. 3001, оп. 1, спр. 194, арк. 58, 211, стор. 50.

²³ Там же, арк. 199.

²⁴ «Знамя коммунизма», 13 січня 1959 р.

тижні літератур, музики, театального мистецтва, спільні конференції, книжкові ярмарки тощо.

Процес зближення і взаємозбагачення культур двох братніх народів відбувався і в галузі мистецтва. Наприклад, 1959 р. у репертуарах майже всіх театрів Міністерства культури МРСР були твори українських класиків і сучасних драматургів. Так, у музично-драматичному театрі ім. О. С. Пушкіна йшла «Тиха українська ніч» Є. Купченка; у російському драмтеатрі ім. А. П. Чехова — «Веселка» М. Зарудного, «Чому усміхалися зорі» О. Корнійчука, у Бельцькому молдавсько-російському драмтеатрі — «Безталанна» І. Тобілевича (Карпенка-Карого)²⁵. В свою чергу, драма І. Друце «Каса море» була поставлена в багатьох українських театрах. У репертуар ряду вокальних і хореографічних колективів України ввійшли пісні й танці молдавського народу і навпаки — пісні й танці українського народу виконуються багатьма молдавськими художніми колективами.

Важливою формою культурних зв'язків між Молдавією і Україною, як і між іншими республіками, став обмін гастрольними поїздками. 1959 р. Молдавська державна філармонія дала концерти в Одесі, Львові, Вінниці, Ужгороді, Дрогобичі і Черкасах, а симфонічний оркестр республіки виступав у Києві та Вінниці. 20 спектаклів у Черкасах і 16 у Миколаєві здійснив республіканський театр ляльок «Лікурич». 1965 р. кишинівська піаністка Р. Б. Страхілевич виконувала твори молдавських композиторів у Києві й Луганську²⁶.

Митці України й Молдавії подавали один одному допомогу в здійсненні театральних вистав на національні теми. Так, Черкаський обласний драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка поставив п'єсу І. Друце «Каса море» за допомогою майстрів молдавського театру — режисера В. Герлака, художника А. Шубіна та композитора В. Полякова. А одеські артисти сприяли поліпшенню мистецького рівня молодого молдавського лялькового театру «Лікурич». За роки семирічки багато митців Молдавії здобули фахову освіту на Україні.

Плідно розвивалися взаємозв'язки молдавського й українського народів у галузі образотворчого мистецтва і кіно, чому сприяли преса, радіо й телебачення. Партійні організації Молдавії та України багато зробили для вдосконалення форм і методів інтернаціонального виховання трудящих, що сприяло прискоренню об'єктивного процесу зближення соціалістичних націй.

Історичні успіхи нашої багатонаціональної держави є результатом героїчної праці, братнього співробітництва і взаємодопомоги всіх народів Країни Рад. «Народи СРСР, — говорить в Тезах Центрального Комітету КПРС, — відчують плодотворність зростаючого обміну матеріальними і духовними багатствами між соціалістичними націями, який став для них життєвою необхідністю»²⁷.

²⁵ ЦДА МРСР, ф. Р-3011, оп. 5, спр. 233, арк. 46—48; оп. 7, спр. 197, арк. 149.

²⁶ Там же, оп. 7, спр. 207, арк. 68, 135; спр. 204, арк. 28, 299.

²⁷ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 37.

Д. М. ФІЛІПЕНКО, О. С. КАРЦЕВ

**ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
З КРАЇНАМИ БЛИЗЬКОГО ТА СЕРЕДНЬОГО СХОДУ
(1946—1967 рр.)**

Велика Жовтнева соціалістична революція дала могутній поштовх розгортанню визвольної боротьби на Близькому та Середньому Сході. Особливого поширення цей рух набув після другої світової війни, коли на шлях самостійного та незалежного розвитку вийшли Об'єднана Арабська Республіка, Сирія, Ліван, Йорданія, Лівія, Марокко, Туніс, Ірак, Алжир, Йемен та інші країни.

Здобуття повної економічної незалежності молодих країн від світового капіталу значною мірою сприяє розширення їх політичного та економічного співробітництва з Радянським Союзом. Ось чому в післявоєнні роки економічне співробітництво між СРСР та країнами Сходу неухильно розвивалося. На сучасному етапі Радянський Союз, відповідно до укладених договорів, підтримує економічні зв'язки з 31 країною Азії та Африки¹.

Зовнішньоторговельний оборот Союзу РСР з країнами Азії, Африки та Латинської Америки, порівняно з 1946 р. збільшився з 0,09 млрд. крб. до 1,9 млрд. крб. у 1966 р.

Зростання експортно-імпортних операцій з СРСР було характерним для всіх близькосхідних країн. Наприклад, обсяг зовнішньої торгівлі з Алжирською Народною Демократичною Республікою в 1966 р. становив 22,2 млн. крб. проти 0,8 млн. у 1962 р. (рік проголошення незалежності). Вартість взаємних поставок Афганістану й СРСР у 1966 р. досягла 83,0 млн. крб., тоді як у перші післявоєнні роки вона не перевищувала 100 тис. крб. Значне зростання торгівлі з Країною Рад спостерігалось в Об'єднаній Арабській Республіці. Протягом 1955—1965 рр. її оборот збільшився у 14 разів і становив 334,7 млн. крб. Успішно розвивалася торгівля Радянського Союзу з Сирійською Арабською Республікою; у 1966 р. товарний обмін між обома країнами зріс порівняно з 1962 р. у 3,5 раза і становив 39 млн. крб.

Обсяг зовнішньої торгівлі СРСР з Туреччиною в 1966 р. становив 42 млн. крб. проти 8,8 млн. у 1962 р. Зовнішньоторговельний оборот з королівством Марокко у 1966 р. досяг 18,2 млн. крб. (у 1958 р.— 2,5 млн. крб.), а з Іраном, Іраком і Тунісом у 1966 р. становив, відповідно, 45,4; 35,2; 11,2 млн. крб. Протягом 1964—1966 рр. експорт із СРСР у Кувейт збільшився більш ніж у 3,5 раза².

Економічні відносини радянських республік з країнами Азії та Африки будуються на новій основі. Вони постачають афро-азіатським країнам насамперед ті види продукції, які їм важко придбати на капіталістичних ринках в обмін на товари свого традиційного експорту. З року в рік збільшувала свій вклад у розвиток національної економіки країн, що розвиваються, й Українська РСР. На сучасному етапі Україна

¹ «Азия и Африка сегодня», 1966, № 11, стор. 4.

² «Внешняя торговля», 1965, № 11, стор. 65; 1966, № 8, стор. 66; 1967, № 8, стор. 52.

підтримує ділові зв'язки з 88 країнами світу, в тому числі з 26 країнами Азії, Африки та Латинської Америки³.

У 1967 р. на долю України припадало 20% зовнішньоторговельного обороту СРСР, а її частка в загальносоюзному експорті чавуну — 64,4%, прокату чорних металів — 78%, залізної руди — 95,3%, марганцевої руди — 43,9%, коксу — 60%, вугілля — 64%, цукру — 64,4%⁴.

Величезна кількість вантажів з підприємств республіки широким потоком іде в афро-азіатські країни. Протягом 1966 р. і першого кварталу 1967 р. підприємства України надсилали свою продукцію 12 країнам Близького та Середнього Сходу та Північної Африки. Кременчуцький автозавод, Харківський завод підйомно-транспортного обладнання, Львівський автобусний завод та інші підприємства республіки надіслали автомашини різних марок Об'єднаній Арабській Республіці, Ірану, Афганістану, Сирії, Кувейту⁵.

В 1966 р. збільшувався експорт тракторів і сільськогосподарської техніки. Із загальної кількості сільськогосподарських технічних засобів, відвантажених заводами УРСР афро-азіатським країнам, 87,3% припадає на Близький і Середній Схід. Найбільше тракторів і шляхових машин одержали Іран, Лівія та ОАР. Сільськогосподарські машини Одеського заводу ім. Жовтневої революції та Кіровоградського — «Червона Зірка» користуються великим попитом в Ірані, Іраку, ОАР, Йемені. Ці чотири країни закупили сівалки та плуги⁶.

Курс на індустріалізацію, взятий національними урядами ряду афро-азіатських країн, поставив їх перед необхідністю збільшити закупки верстатів, приладів та іншого промислового обладнання. В 1966—1967 рр. підприємства Української РСР отримали замовлення на велику партію заводського обладнання. Верстатобудівні заводи України експортували верстати в 11 країн Близького та Середнього Сходу, зокрема в Туреччину, ОАР, Іран. Лубенський верстатобудівний завод «Комунар» виготовляв верстати для Алжіру, Іраку та Марокко. Преси й пневмомолоти постачали в Іран і Туреччину Хмельницький та Стрийський заводи ковальсько-пресового обладнання; валки чавунні — Лутугінський завод прокатних валків; різальні автомати — Одеський завод ім. XVI партз'їзду⁷.

У 1966 р. Іран, Ірак, Туреччина, Афганістан, Об'єднана Арабська Республіка, Йемен і Марокко закупили багато різноманітних електроагрегатів, або 27,5% від загальної їх кількості вивезених у країни близькосхідного і північноафриканського району; автовантажувачів — 21,4%; дизелів — 14,8%; екскаваторів — 8,4%. Наприклад, ОАР закупила електродвигуни, автовантажувачі, дизелі та екскаватори; Іран та Ірак — електродвигуни. Все це продукція підприємств Києва, Харкова, Львова, Бердянська, Нової Каховки тощо. Колектив Одеського заводу ім. Січневого повстання виготовив партію баштових кранів для Туреччини, ОАР, Афганістану та Іраку, а Запорізький завод металевих конструкцій — резервуари місткістю 3—4 тис. куб. м, що були закуплені Сирією, Йеменом та ОАР у 1966—1967 рр. Значно збільшився експорт автоматичних пристроїв, синхронних генераторів,

³ «Агитатор», 1967, № 11, стор. 10; «Правда України», 30 травня 1967 р.

⁴ «Правда України», 30 травня 1967 р.; «Новое время», 1968, № 21, стор. 8.

⁵ Поточний архів Управління уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі (далі — УМЗТ) СРСР за 1966—1967 рр.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

пультів управління. У першому кварталі 1967 р. їх було відвантажено майже втричі більше, ніж за весь 1966 р.⁸

Значний попит має продукція заводів «Точелектроприлад», «Кінап», «Електровимірювач», «Електроверстат» та ін. Кіно-фотоапаратурою, геодезичними та електровимірювальними приладами виробництва українських підприємств користуються 11 країн Близького і Середнього Сходу. Наприклад, у 1966 р. Об'єднана Арабська Республіка закупила фотоапарати і комплекти електроприладів; Туреччина — кінопересувки, проектори тощо.

Протягом 1966 р. українські заводи постачали країнам Близького Сходу будівельні матеріали й промислові напівфабрикати, арматуру, тощо. Лише від одного заводу «Азовсталь» протягом 1966 р. до турецьких фірм надійшло тисячі тонн ливарного чавуну, швелерів і двотаврових балок, а від металургійних заводів Краматорська, Єнакієво, Макіївки, Нижньодніпровська, Кривого Рога, Одеси, Запоріжжя — подібна продукція⁹.

У спорудженні промислових і шляхових та інших об'єктів в афро-азійських країнах беруть безпосередню участь багато спеціалістів і кваліфікованих робітників з УРСР. У 1963 р. Радянська Україна сприяла таким чином будівництву електростанцій, металургійних заводів, хімічних і нафтопереробних підприємств, машинобудівних і металообробних заводів, підприємств харчової та легкої промисловості, доріг і каналів, учбових і культурних закладів, радіо й телецентрів тощо¹⁰.

В 1965—1966 рр. УРСР подавала допомогу афро-азійським державам у будівництві промислових об'єктів в Іраку, в ОАР, у Сирії та в Тунісі і в Алжирі¹¹.

Багато підприємств України постачали різноманітне обладнання та механізми для спорудження висотної Асуанської греблі. Наприклад, у 1965 р. єгипетські будівельники одержали з Запоріжжя унікальні трансформатори. Різнноманітне електрообладнання надійшло з Слов'янського заводу високовольтних ізоляторів.

Машинобудівники Донецького заводу ім. XV-річчя ЛКСМУ виготовили для Асуанської новобудови чимало підйомних механізмів, а трюящі Новокраматорського машинобудівного заводу — потужні турбіни¹². Як повідомляла єгипетська газета «Аль-Гумхурія», з червня 1967 р. до червня 1968 р. від висотної Асуанської греблі країна вже має вигоду в сумі 80 млн. фунтів, а до 1975 р. буде 235 млн. фунтів на рік¹³.

На замовлення уряду ОАР підприємства України відвантажили Суецькій теплоцентралі парову турбіну потужністю 25 тис. кВт у комплекті з генератором і трансформаторами, а також турбогенератори, насоси та інше обладнання. Для прокатних цехів споруджуваного в м. Хелуані металургійного комбінату Новокраматорський та Старокраматорський машинобудівні заводи виготовили полсовий стан «1200» та обладнання цеху холодної прокатки. Потужні турбіни для

⁸ Поточний архів Управління УМЗТ СРСР за 1966—1967 рр.

⁹ Поточний архів Управління УМЗТ СРСР за 1966 р.

¹⁰ Поточний архів Держплану УРСР. Довідка про економічні зв'язки УРСР з молодими незалежними країнами від 8 січня 1964 р.

¹¹ Архів Міністерства закордонних справ УРСР. Досьє № 1, т. 3, Довідка Інституту Держплану УРСР від 2 березня 1964 р.; Д. Вовко. Україна в міжнародних економічних зв'язках СССР, К., 1966, стор. 82.

¹² «Социалистический Донбасс», 9, 12, 21 січня 1968 р.

¹³ «Известия», 22 червня 1968 р.

гідроелектростанції «Наглу» — однієї з найбільших будов Афганістану постачав Харківський турбінний завод¹⁴.

Українська РСР внесла значний вклад і в розвиток важкої індустрії Іраку. Багдадський металургійний завод будувався з технічною допомогою українських підприємств.

Протягом 1960—1965 рр. Радянський Союз підписав ряд двосторонніх угод про розвиток легкої, медичної та інших галузей промисловості в країнах Близького і Середнього Сходу. В реалізації цих зобов'язань взяла участь і УРСР. Радянська допомога Іраку забезпечила своєчасний пуск бавовняно-паперового комбінату, швейної та панчішної фабрики, електролампового заводу, заводу скляних виробів, ввести в експлуатацію залізничну колію Багдад — Басра. В ОАР налагоджено виробництво хіміко-фармацевтичних препаратів і антибіотиків, завершено прокладку водопроводу в Йємені та Сирії; у 1965 р. почав працювати завод скляних виробів у Туреччині та ін.¹⁵

Українська РСР щороку бере участь у численних міжнародних виставках і ярмарках, що відбуваються в країнах Близького та Середнього Сходу. Зокрема 1958 р. українські підприємства виготовили 890 експонатів, а 1961 р. — 3721 — для показу їх у Сирії, Афганістані, Туреччині та інших країнах. У 1965, 1966, 1967 рр. УРСР систематично брала участь у міжнародних ярмарках та виставках в Ірані, Іраку, Сирії, Лівані, Тунісі, Марокко, Туреччині, у м. Тріполі, Ізмірі, Дамаску, Алжирі, Багдаді й Тегерані, а також у пересувній виставці для країн Близького, Середнього Сходу й Африки, яка починаючи з кінця 1966 р. демонструвалася протягом 1967 р. в багатьох містах ряду країн¹⁶. Для демонстрації експонатів на виставки та ярмарки виїждять спеціалісти з підприємств, що представили відповідну продукцію.

Однією з найгостріших і найскладніших проблем у країнах Близького та Середнього Сходу є брак кваліфікованих працівників різних спеціальностей.

В процесі свого економічного і технічного співробітництва радянські республіки приділяють велику увагу підготовці місцевих технічних кадрів. За участю радянських спеціалістів створюються учбові центри, технічні школи, курси для масової підготовки робітників, бригадирів, майстрів, для підвищення кваліфікації місцевих техніків та інженерів, для прискореної підготовки техніків тощо. Водночас робітники, техніки та інженери проходять виробничу практику на підприємствах радянської країни, опановуючи нову, або підвищуючи стару професію. Чимало робітників набувають кваліфікацію під керівництвом радянських спеціалістів безпосередньо на спорудженні об'єктів.

До 1965 р. в країнах Азії та Африки з допомогою Радянського Союзу, в тому числі й спеціалістів з Української РСР, створено понад 60 різних учбових закладів, зокрема в 1964 р. відкрито 25 учбових центрів в ОАР, політехнічного інституту і автошляхового та нафтового технікумів в Афганістані, технологічного інституту в Тунісі, трьох середніх шкіл в Йємені та ін. В Алжирі створено інститут нафти й газу

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 128, спр. 12, арк. 166; спр. 191, арк. 198; оп. 12, спр. 192, арк. 62; спр. 207, арк. 120, 159, 205; спр. 245, арк. 8; оп. 128, спр. 5, арк. 8; «Советский Союз», 1966, № 3, стор. 3.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 12, спр. 120, арк. 13—14, 16—18, 163, 251, 256—258, 282, 314, 339; спр. 90, арк. 187; спр. 127, арк. 57. Поточний архів Держплану УРСР. Довідка про економічні зв'язки Української РСР з молодими незалежними країнами від 8 січня 1964 р.

¹⁶ Поточний архів Управління УМЗТ СРСР. Відомості про участь УРСР у виставках за кордоном за 1966—1967 рр.

та два технікуми¹⁷. У спорудженні з допомогою Радянського Союзу об'єктів беруть участь і спеціалісти з Української РСР. Чимало їх працювало на Асуанському комплексі, зокрема група киян-метробудівців, начальником управління тоннельних робіт на будівництві висотної Асуанської греблі був киянин В. Дудник¹⁸.

Спеціалісти України будували хелуанські металургійний та коксохімічний заводи, теплоелектростанцію в м. Суеці, Олександрійську судноверф та ін. У 1962 р. з УРСР було відряджено в ОАР для подання технічної допомоги 45 фахівців, у 1963 р.— 84, а в 1964 р.— 175¹⁹.

У 1963—1964 рр. до ОАР виїздили з Харкова спеціалісти з Харківських заводів: тракторного, підйомно-транспортного устаткування, хіміко-фармацевтичного «Червона Зірка», з Сумського заводу машинобудівного устаткування, Запорізького трансформаторного, Криворізького гірничозбагачувального комбінату, Дніпродзержинського, Дніпропетровського та Запорізького коксохімічних заводів, Херсонського суднобудівного та Київського заводу медичних препаратів²⁰.

В учбові центри, організовані з допомогою СРСР в Об'єднаній Арабській Республіці, підприємства України надсилали різне обладнання, фахівців. Наприклад, цілий рік у ОАР працював академік АН УРСР А. П. Маркевич. Він провів цікаві дослідження у галузі паразитології, давав цінні консультації з питань ведення рибного господарства в ОАР, прочитав ряд лекцій в Каїрському університеті²¹.

Викладачі Криворізького гірничого технікуму протягом двох років працювали в одному з учбових центрів ОАР. Загалом з допомогою радянських спеціалістів у 1959—1967 рр. учбові центри Єгипту підготували 18,5 тис. кваліфікованих працівників²².

Виробничо-технічне навчання арабських спеціалістів відбувалось і на підприємствах УРСР. Так, у 1963 р. на металургійних та коксохімічних заводах республіки проходили практичний курс навчання 58 інженерів-техніків і кваліфікованих робітників з ОАР. Навчалися єгипетські спеціалісти й на Київському заводі верстатів та автоматів, на Ждановському та Ясинуватському коксохімічних заводах, на Запорізькому трансформаторному заводі, на Київському заводі медичних препаратів, хімічно-фармацевтичному заводі ім. Ломоносова, на Херсонському суднобудівному заводі²³.

У 1964 р. на українських суднобудівних і металургійних підприємствах проходили практику понад 90 спеціалістів з ОАР²⁴.

Велику допомогу подали спеціалісти з УРСР Об'єднаній Арабській Республіці в освоєнні Суецького каналу після його націоналізації. Протягом кількох років працював там провідником караванів морських суден чорноморець А. М. Доценко, провівши 2074 кораблі²⁵.

¹⁷ С. К. Романовский. Средство сближения народов. О зарубежных культурных связях Советского Союза, М., 1965, стор. 23; «Азия и Африка сегодня», 1966, № 7, стор. 58.

¹⁸ «Правда Украины», 14 січня 1968 р.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 12, спр. 317, арк. 3; спр. 324, арк. 1; спр. 334, арк. 3.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 12, спр. 334, арк. 14—85; спр. 324, арк. 43—47.

²¹ Там же, спр. 120, арк. 282; оп. 12, в, спр. 60, арк. 119; спр. 63, арк. 20—21; «Правда Украины», 31 липня 1965 р.

²² ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 12, спр. 324, арк. 89, 98; «Комсомольская правда», 30 січня 1968 р.

²³ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 12, спр. 304, арк. 200; спр. 306, арк. 98; спр. 336, арк. 68, 74, 81; спр. 317, арк. 168, 173; «Внешняя торговля», № 1, 1967, стор. 13.

²⁴ Конференція по торгівлі та розвитку. Досьє МЗС УРСР № 1. Довідка про економічні зв'язки УРСР з країнами, що розвиваються.

²⁵ «Знання комунізму», 12 травня 1968 р.

Українські фахівці брали активну участь у спорудженні нашої країною в Афганістані автомобільних трас Кушка — Герат — Кандагар, Пулі — Хумрі — Мазарі — Шеріф — Тіберган та Доші — Кизил — Кала, водночас подаючи допомогу в підготовці національних кадрів шляховиків-будівельників та експлуатаційників. Тільки в 1963—1965 рр. Україна відрядила до Афганістану понад 200 інженерів і техніків шляхового будівництва, фахівців по ремонту й експлуатації шляхових машин, проведенню геологопошукових та геологорозвідувальних робіт, а також для допомоги в будівництві заводу азотних добрив, аеропорту «Баграм» та ін. На всіх об'єктах з допомогою радянських спеціалістів провадилась підготовка національних кадрів. До 1965 р. було підготовлено десятки тисяч кваліфікованих робітників різних спеціальностей²⁶.

Понад 5 тис. робітників та інженерно-технічного персоналу, переважно — іракців набули відповідної кваліфікації на спорудженні залізничної магістралі Багдад — Басра в Іраку. В Іракській Республіці тривалий час ділилися своїм досвідом фахівці з Харківського заводу «Дормашина», Одеського — «Холодмаш» та консервного комбінату. Українські фахівці виїздили до Іраку для монтажу, випробовування та експлуатації надісланих з СРСР літаків АН-2. Групи іракських спеціалістів проходили стажування на Ізмаїльському консервному заводі, Одеському заводі ім. Жовтневої революції та ін.²⁷

Радянська Україна подає технічну допомогу й Туніській Республіці. Так, у 1963—1965 рр. 150 інженерів-топографів, інженерів-гідротехніків, геофізиків та інших спеціалістів проводили там геологопошукові роботи, будували гідротехнічні, гідромеліоративні та інші об'єкти.

Фахівці Київського проектного інституту «Гіпрогаз» брали участь у прокладанні траси Трансіранського магістрального газопроводу Іран — СРСР.

Українська Радянська Соціалістична Республіка допомагає арабським країнам в підготовці кадрів вищої кваліфікації. Кількість громадян цих країн, які навчаються у вузах УРСР, зростає з року в рік.

Правильному вирішенню проблеми науково-технічної допомоги молодим незалежним державам значною мірою сприяє діяльність УРСР у міжнародних організаціях. Наша республіка неодноразово виступала в Організації Об'єднаних Націй з конкретними пропозиціями, спрямованими на забезпечення дальшого економічного розвитку країн, що порвали кайдани колоніального рабства. Так, XX сесія Генеральної Асамблеї розглянула порушене Українською РСР питання про роль ООН у підготовці технічних кадрів для прискореної індустріалізації країн, що розвиваються. 1967 р. на XXII сесії Генеральної Асамблеї ООН з ініціативи нашої республіки знову прийнята резолюція з цього важливого питання.

Наведені факти свідчать про велику і дедалі зростаючу роль Української Радянської Соціалістичної Республіки у поданні економічної і технічної допомоги СРСР країнам Близького та Середнього Сходу. Таким чином радянський народ сприяє досягненню цими країнами економічної незалежності, допомагає їм перебороти колоніальну спадщину в усіх галузях народного господарства.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 12, в, спр. 60, арк. 125, 135, 139; спр. 63, арк. 168, 171; спр. 63, арк. 32; Д. А. Вовко. Назв. праця, стор. 82; С. К. Романовський й. Назв. праця, стор. 24.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. Р-4820, оп. 12, спр. 324, арк. 31, 41; спр. 317, арк. 151—152; спр. 317, арк. 158—160.

З історії Буковини

В. М. ХОЛЕВЧУК

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ РАДЯНСЬКОЇ БУКОВИНИ В 1959—1965 рр.

Партійні й радянські органи Північної Буковини в роки семирічки поряд з розв'язанням завдань розвитку народного господарства постійно приділяли велику увагу піднесенню культурного рівня трудящих краю. Оскільки народна освіта є вирішальною ланкою в цьому процесі, то всі діти шкільного віку охоплювалися навчанням, поліпшувалися якісний склад учительських кадрів та матеріальна база шкіл, впроваджувалося однозмінне навчання. У 1960 р. (червень) проведення цих заходів було затверджено спільною постановою Чернівецького обкому партії та облвиконкому. Протягом 1960/1961 навчального року її виконання двічі обговорювалося на бюро та в секретаріаті обкому партії¹.

Внаслідок проведеної в області роботи кількість учбових кабінетів у 1963/1964 навчальному році порівняно з 1960/1961 зросла з 664 до 906, за рахунок державного бюджету протягом семирічки побудовано 11 шкіл на 7 670 місць, а за рахунок місцевого — 45 шкіл на 12 570 місць. Однак у 1963/1964 році у другу зміну навчалось ще 14,3% учнів².

Розвиток шкільної мережі на Радянській Буковині за роки семирічки характеризується такими даними (без шкіл робітничої та сільської молоді)³:

Табл. 1

	Навчальні роки	
	1958/1959	1965/1966
Всього шкіл	517	503
Початкових	146	116
Семирічних та восьмирічних	247	265
Середніх	117	111
Інших шкіл	7	11
Всього учнів /в тис./	103,2	136,9

Зменшення кількості освітніх закладів відбулося за рахунок їх укрупнення. У 1965/1966 році шкіл з українською мовою навчання було 371, молдавською — 99, російською — 33. Кількість шкіл-інтернатів в області за роки семирічки зросла з 2 (734 учня) до 11 (4 529 учнів)⁴. Значно розширилась також мережа шкільних інтернатів, що сприяло навчанню у восьмирічках і десятирічках дітей з віддалених сіл і хуторів.

Важливим заходом, спрямованим на дальше поліпшення виховного й навчального процесу, було створення груп і шкіл подовженого дня.

¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 275, арк. 264; од. зб. 2770, арк. 39; од. зб. 2759, арк. 123.

² Поточний архів Чернівецького облВНО. Звіт про роботу за 1963/1964 навчальний рік.

³ Таблицю складено на основі таких джерел: Народне господарство Чернівецької області. Статистичний збірник, К., 1966, стор. 294; Поточний архів Чернівецького облВНО. Звіти про роботу за 1958/1959 і 1965/1966 навчальні роки.

⁴ Поточний архів Чернівецького облВНО. Звіт про роботу за 1965/1966 навчальний рік.

Значну роботу в цьому напрямку згідно з рішенням ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про організацію шкіл з подовженим днем» (квітень 1960 р.) провели партійні й радянські органи. У 1964/1965 навчальному році на Буковині працювало 8 таких шкіл і 132 групи (близько 7 тис. учнів)⁵.

Широкого розвитку на Радянській Буковині у роки семирічки набули вечірня й заочна форми навчання, що сприяло піднесенню загальноосвітнього й культурного рівня працюючої молоді та дорослих, які не мали можливості вчитися за часів панування боярської Румунії. Так, в 1958/1959 навчальному році в області працювало 148 вечірніх шкіл робітничої й сільської молоді (10,7 тис. чоловік); а в 1965/1966 — 211 (20,5 тис.). За цей же час кількість заочників зросла майже в 11 раз, з 0,8 до 8,6 тис. учнів⁶.

Останнім часом для підвищення кваліфікації й набуття нової спеціальності на основі кращих вечірніх шкіл робітничої й сільської молоді створювалися учбові комбінати, де органічно поєднувалася загальноосвітня й фахова підготовка. До їх складу входили вечірні школи, консультаційні пункти для заочників, екстернати, групи підготовки до вступу у вищі та середні спеціальні учбові заклади, курси механізаторів, тваринників, будівельників тощо. В 1964/1965 навчальному році в Чернівецькій області було 11 таких комбінатів, де навчалось 893 чоловіки⁷.

Про кількісне й якісне зростання вчительського колективу області за роки семирічки свідчать такі дані:⁸

Табл. 2

Навчальні роки	Кількість вчителів			Всього
	Освіта			
	вища	незакінче- на вища	середня	
1958/1959	1602	1835	2695	6132
1964/1965	3889	1164	3187	8240

Кількість педагогів з середньою освітою збільшилася за рахунок вчителів виробничого навчання, праці та фізвиховання.

Благородний труд вихователів молодого покоління Буковини високо оцінили партія й уряд: 10 з них удостоєні ордена Леніна, 15 — ордена Трудового Червоного Прапора, 24 — ордена «Знак пошани», 650 — значка «Відмінник народної освіти», 20 — грамот Президії Верховної Ради УРСР, близько 2 тис. — грамот Міністерства освіти УРСР, 21 — звання «Заслужений вчитель школи УРСР», ряд педагогів нагороджено медаллю А. С. Макаренка⁹.

Центрами політичної освіти трудящих Радянської Буковини, полум'яними пропагандистами непереможних марксистсько-ленінських ідей, популяризаторами передового досвіду у виробництві тощо в роки семирічки стали клуби. Розгортанню культурно-освітньої роботи на селі сприяло зміцнення економіки колгоспів, що створювало умови для будівництва хороших, добре обладнаних клубів. За 1959—1965 рр. в об-

⁵ Там же, Звіт про роботу облВНО за 1964/1965 навчальний рік.

⁶ Чернівецький обласний державний архів, ф. 763, оп. 8, спр. 467, арк. 171—172. Поточний архів Чернівецького облВНО. Звіт про роботу за 1965/1966 навчальний рік.

⁷ Поточний архів Чернівецького облВНО. Звіт про роботу за 1964/1965 навчальний рік.

⁸ «Радянська Буковина», 21 серпня 1965 р.

⁹ «Радянська Буковина», 1 жовтня 1965 р.

ласті за типовими проектами їх було споруджено 104 з просторими залами на 400—600 місць і кімнатами для роботи гуртків. 1965 р. працювало 456 клубних закладів, на діяльність яких лише за рахунок бюджетних асигнувань щороку витрачалося 80—100 тис. крб. Так, за 1959—1967 рр. вони придбали 25 тис. штук театральних крісел, 158 баянів і акордеонів, 40 духових оркестрів¹⁰.

Значну увагу забезпеченню клубів кваліфікованими кадрами приділяли партійні й радянські органи області. Це питання було предметом обговорення в райкомах і обкомах КП України й ЛКСМУ, облвиконкомі, на нарадах працівників культури. Однак 1965 р. лише 143 з 468 клубних працівників мали вищу й середню спеціальну освіту, решта ж — середню загальну¹¹. Але їм велику допомогу подавав клубний актив. У нього входило, наприклад, у с. Неполоківці Кіцманського району понад 160 чоловік — комсомольців, передовиків виробництва, учасників художньої самодіяльності, культорганізаторів, інтелігенції. Вони брали участь в організації й проведенні масових заходів, входили до ради клубу або виконували окремі її доручення. 1965 р. 19 кращим закладам було присвоєно найменування «Клуб відмінної роботи»¹².

Значна робота проводилася клубними закладами по атеїстичному вихованню трудящих. Лише 1963 р. почали працювати 247 кімнат і кутків атеїста та 39 відповідних агіткультбригад.

1965 р. у клубах Чернівецької області було проведено тематичних вечорів 3006, запитань і відповідей — 725, зустрічей з передовиками сільського господарства — 794, прочитано 24 414 лекцій, які прослухало близько 242 тис. чоловік¹³.

У роки семирічки розквітла на Буковині художня самодіяльність. Так, кількість гуртків з 1958 р. до 1965 р. зросла з 1115 (18,5 тис. учасників) до 1560 (25,8 тис. учасників). Вони влаштували 14 684 виступи, які відвідало 2 650 тис. чоловік¹⁴. Чотирьом кращим колективам присвоєно найменування «Самодіяльний народний театр», двом — «Самодіяльний оперний театр», п'ятьом — «Народний ансамбль танцю», одному — «Самодіяльний народний хор». Особливо плідно працює оперний театр Чернівецького Палацу культури працівників легкої промисловості, аматори якого 1964 р. з успіхом виступили на сцені Кремлівського театру з оперою М. Мусоргського «Борис Годунов». 1960 р. народні митці — члени 320 агіткультбригад обслужили 208 580 трудящих області¹⁵.

Велика роль у розвитку художньої самодіяльності Радянської Буковини належить самодіяльним композиторам В. Михайлюку, Г. Шевчуку, Л. Залутовському та ін. Багато років тут працював заслужений діяч мистецтв УРСР С. Сабадаш.

Значну підтримку аматори дістають з боку професіональних колективів — Українського музично-драматичного театру ім. О. Кобилянської, Чернівецької обласної державної філармонії тощо, завдяки чому на професіональну сцену вийшли народний артист СРСР Д. Гнатюк,

¹⁰ «Соціалістична культура», 1965, № 28, стор. 4; Архів Міністерства культури (далі — АМК) УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 42, арк. 141.

¹¹ АМК УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 17, арк. 208, 236; Поточний архів Чернівецького обласного управління культури (далі — ПА ЧОУК). Звіт про роботу за 1965 р.

¹² «Соціалістична культура», 1962, № 4, стор. 12; ПА ЧОУК. Звіт про роботу за 1965 р.

¹³ Поточний архів Чернівецького обласного Будинку народної творчості (далі — ПА ЧОБНТ). Звіт про роботу за 1965 р.

¹⁴ Там же.

¹⁵ «Радянська Буковина», 23 травня 1964 р.; ПА ЧОБНТ. Звіт про роботу за 1965 р.

заслужена артистка УРСР Г. Шоліна, відомий кіноактор І. Миколайчук та багато інших. Свої досягнення учасники художньої самодіяльності продемонстрували в липні 1965 р. у Києві з нагоди 25-ї річниці возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною¹⁶.

Важливе значення у комуністичному вихованні трудящих мають бібліотеки. Партиїні й радянські органи, широка громадськість Буковини протягом семирічки провели велику роботу по розширенню мережі бібліотек і книжкових фондів у них. 1965 р. у Чернівецькій області працювало 975 бібліотек усіх систем, зокрема 396 Міністерства культури УРСР. Їх кількість порівняно з 1940 р. зросла в 35 разів, а книжкових фондів — більш як у 100 разів¹⁷. Бібліотекам Міністерства культури протягом семирічки щорічно асигнувалося 150 тис. крб., зокрема 90 тис. — сільським, які щороку одержували також кошти з місцевих бюджетів. Внаслідок цього їх фонди з 1963 р. до 1965 р. зросли з 5,2 до 7,5 млн. книг¹⁸.

В постанові ЦК КПРС (1959 р.) «Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи в країні» підкреслювалося, що успіх її залежить від добору й розстановки кадрів¹⁹. Цьому питанню надавали великого значення партійні й радянські органи Буковини, де 1965 р. 340 з 516 бібліотечних працівників мали вищу й середню спеціальну освіту²⁰.

В. І. Ленін, підкреслюючи велику роль бібліотек у піднесенні культурного рівня трудящих, писав, що потрібно «...бачити гордість і славу публічної бібліотеки не в тому, скільки в ній рідкостей, скільки яких-небудь видань XVI століття або рукописів X століття, а в тому, як широко обертаяться книги в народі, скільки залучено нових читачів, як швидко задовольняється всяка вимога на книгу, скільки книг роздано додому, скільки дітей залучено до читання і користування бібліотекою...»²¹. Ця вказівка вождя має велике практичне значення і в наш час. 67,2% всього населення Чернівецької області охоплено бібліотечним обслуговуванням. 1965 р. лише в бібліотеках системи Міністерства культури УРСР було 350 627 читачів, яким видано 6 170 488 книг²².

Бібліотечні працівники області, щоб якнайкраще забезпечити трудящих книгами, ознайомити їх з літературою, що видається в нашій країні та за її межами, широко використовували нові форми обслуговування — відкритий доступ до книжкових фондів (1959 р. діяло лише 118 таких бібліотек, а 1965 р. — 376), виставки, видачу книг безпосередньо у бригадах, на ланах, підприємствах, лісозаготівлях, полонинах, залучення до роботи в бібліотечній справі широких кіл громадськості (1965 р. працювало 5694 активісти) тощо²³. Широке розповсюдження книг, проведення серед трудящих великої культурно-освітньої роботи характеризують діяльність переважної більшості бібліотек Радянської Буковини.

Мобілізації трудящих на виконання накреслень Комуністичної партії була підпорядкована лекційна пропаганда обласного Товариства «Знання». Кількість його лекторів на 1965 р. порівняно з 1960 р. зросла вдвоє, з 5 до 10 тис.²⁴. У цій роботі важливе місце займала про-

¹⁶ «Соціалістична культура», 1965, № 9, стор. 24.

¹⁷ ПА ЧОУК. Звіт про роботу за 1965 р.

¹⁸ Там же.

¹⁹ КПСС о культуре, просвещении и науке, М., 1963, стор. 280.

²⁰ Поточний архів Чернівецької обласної бібліотеки (далі — ПА ЧОБ). Звіт про роботу за 1965 р.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 240.

²² ПА ЧОБ. Звіт про роботу за 1965 р.

²³ Там же. Звіти про роботу за 1959 і 1965 р.

²⁴ Поточний архів Чернівецької обласної організації Товариства «Знання». Звіт про роботу за 1965 р.

паганда ленінської теоретичної спадщини, великих досягнень Комуністичної партії у здійсненні ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні, тих грандіозних змін, що відбулися на Буковині за роки Радянської влади. Значна увага приділялася поширенню економічних знань. 1960 р. про впровадження передового досвіду й науково-технічних знань у промисловості було прочитано 3 064, 1963 р.— 4 742 лекції, а в сільському господарстві відповідно — 3 674 і 29 055. 1965 р. в області відбулося 5 547 лекцій з науково-атеїстичної тематики, 5 875 — з медичної, 5 600 — про державу і право, 6 241 — про міжнародне становище. Кількість їх щорічно зростала: наприклад, з 83 714 в 1960 р. до 181 699 у 1965 р.²⁵

Могутнім ідеологічним знаряддям Комуністичної партії у мобілізації трудящих на виконання програми будівництва комунізму в нашій країні є преса, радіо й телебачення. 1965 р. у Чернівецькій області виходила обласна газета — «Радянська Буковина» (українською і молдавською мовами), 10 районних, 1 вузівська, 2 заводські й 10 колгоспних (загальний тираж — понад 120 тис.). На 1 січня 1965 р. трудящі одержували 530 тис. примірників центральних, республіканських, обласних і районних видань, а на 1 січня 1966 р. — 646 516. Таким чином, на кожну тисячу чоловік населення припадало 748,5 примірника²⁶.

У наш час стверджуються пророчі слова В. І. Леніна, який передбачив, що радіо — газета без паперу й «без відстаней» буде великою справою²⁷. Буковина стала краєм суцільної радіофікації. За роки семирічки в Чернівецькій області споруджено 1 680 км ліній радіозв'язку, встановлено 45,6 тис. радіоточок²⁸. Трудящі області, крім центрального, слухають обласне (українською й молдавською мовами), а також місцеві радіомовлення. В Чернівцях побудовано телевізійний центр, а в Сокирянах, Вижниці, Путилі та Кострижівці — потужні ретранслятори²⁹. По радіо й телебаченню виступають партійні й радянські керівники, працівники культури, передовики промисловості та сільського господарства, організуються рейди перевірки планів розвитку народного господарства, ходу сільськогосподарських робіт тощо.

Почесна і відповідальна роль у комуністичному вихованні трудящих належить радянському кіно. З 1961 р. Чернівецька область повністю кінофікована³⁰. В усіх населених пунктах діють стаціонарні кіноустановки, а у віддалених хуторах, на полонинах, фермах, польових станах, лісосадівницях використовуються кінопересувки. 1958 р. на Буковині був лише 1 широкоекранний кінотеатр, а 1965 р. — уже 130. В Чернівцях 1960 р. відкрився другий у Радянському Союзі широкоформатний кінотеатр³¹.

Північна Буковина виступила ініціатором широкого пропагування хроніально-документального та науково-популярного кіно. Лише 1960 р. було продемонстровано 30 216 фільмів цих жанрів, їх проглянуло 3 627 тис. чоловік. За три місяці 1965 р. документальний фільм «Велика Вітчизняна» відвідало понад 400 тис. глядачів, з них 280 тис. представників сільського населення. Великою увагою глядачів користуються кінострічки з сільськогосподарської тематики. За три квартали 1965 р. відбулося понад 6 тис. сеансів таких фільмів, які відвідало по-

²⁵ Там же, Звіти про роботу за 1960 і 1965 р.

²⁶ «Радянська Буковина», 5 травня 1965 р. і 11 січня 1967 р.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 372.

²⁸ «Радянська Буковина», 7 травня 1966 р.

²⁹ Там же.

³⁰ Довідка обласного Управління кінофікації від 12 серпня 1964 р.

³¹ Поточний архів Чернівецького обласного управління кінофікації (далі — ПА ЧОУК). Звіт про роботу за 1965 р.; «Радянська Буковина», 28 серпня 1964 р.

над 900 тис. колгоспників. 1959 р. у Чернівецькій області було 9 878 тис. відвідувань кінотеатрів, зокрема 3 968 тис. у селах, а 1965 р.— відповідно 13 356 тис. і 6 373 тис.³²

Серед трудящих Радянської Буковини значну культурно-масову роботу у формі оглядових, тематичних, навчально-програмових екскурсій тощо проводять музеї. Так, у Чернівецькому державному краєзнавчому музеї організуються зустрічі відвідувачів з членами бригад комуністичної праці, передовиками виробництва, старими більшовиками. Він також подає велику допомогу пропагандистам, слухачам гуртків політшкіл, університетам культури в естетичному вихованні трудящих. На основі його експозиції проводяться семінари для секретарів партійних організацій, агітаторів і пропагандистів області. З 1960 р. по 1965 р. у музеї побувало близько 358 тис. відвідувачів³³. Спадщину видатних письменників пропагували літературно-меморіальний музей О. Кобилянської та літературний музей Ю. Федьковича.

Однією з нових форм комуністичного виховання радянських людей є створення з ініціативи громадськості народних музеїв та музейних кімнат. Перший колгоспний народний музей на Україні було відкрито 1948 р. в с. Витилівка Кіцманського району. Його експозиція яскраво відображала тяжке становище селян у роки панування в Північній Буковині іноземних загарбників, коли 227 селянських господарств Витилівки мали 239 га землі, а 17 куркульських — 143 га. Земельний голод примусив 66 бідняцьких сімей емігрувати. Документи свідчили про активну боротьбу селян за возз'єднання з Радянською Україною, проти українських буржуазних націоналістів, що перешкоджали трудящим будувати нове життя. Стенди музею розповідали про допомогу, яку дістали селяни Витилівки від Радянської влади в соціалістичному будівництві, про переваги колективного господарювання³⁴.

1959 р. у Північній Буковині було 2 народні музеї й 6 музейних кімнат, а 1965 р.— уже відповідно 24 і 20³⁵. Вони допомагають усвідомити трудящим, особливо молоді, ті великі зміни, що відбулися на селі за роки Радянської влади.

Велику увагу партійні й радянські органи Буковини приділяли протягом семирічки розвитку народних університетів. Так, у 1958/1959 навчальному році працювало 11 університетів культури, в яких навчалось понад 4 тис. чоловік, а в 1965/1966 навчальному році їх було уже 160 (понад 21 тис.)³⁶. У Чернівецькій області діють також народні університети науки й техніки, технічного прогресу та передового досвіду, сільськогосподарських знань, міжнародних відносин, здоров'я, атеїзму тощо, які мають дати слухачам певну систему знань. Вони, як показує життя, значною мірою сприяють вихованню у трудящих творчого ставлення до праці, допомагають їм у роботі.

Успіхи у створенні матеріально-технічної бази комунізму можуть бути забезпечені лише при умові високої культури, свідомості й активності широких верств населення під керівництвом партійних і радянських органів.

³² ПА ЧОУК. Звіт про роботу за 1960 р.; «Радянська Буковина», 12 листопада 1965 р.

³³ Підраховано на основі різних звітів Чернівецького державного краєзнавчого музею за 1960—1965 рр.

³⁴ «Радянська Буковина», 7 січня 1967 р.

³⁵ «Зоря Прикарпаття», 21 вересня 1962 р.; «Правда України», 14 жовтня 1960 р.; «Радянська Буковина», 21 квітня 1961 р. і 18 серпня 1965 р.; Поточний архів Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Звіт про роботу за 1965 р.

³⁶ «Радянська Буковина», 27 листопада 1965 р. і 25 лютого 1966 р.

РЕВОЛЮЦІЙНА ГАЗЕТА «ГРОМАДА»

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення Радянської влади на Україні стали вирішальними революціонізуючими факторами для трудящих мас Буковини. Під впливом ідей Жовтня прискорився процес консолідації революційних елементів і виділення їх у самостійні комуністичні групи й організації. Наприкінці 1918 р. була створена Комуністична партія Буковини, яка в тяжких умовах румунської окупації вела значну роботу серед трудящих мас, мобілізуючи їх на боротьбу за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною. У своїй діяльності вона використовувала революційний досвід робітників і селян Росії. Значну роль у цій справі відіграла періодична легальна комуністична преса.

В березні 1921 р. в Чернівцях почала виходити українською мовою легальна газета «Громада», під заголовком якої значилося: «народна часопись». Фактично це була газета Компартії Буковини. Редактором її був Сергій Канюк, один з організаторів партії.

На сторінках буржуазних журналів та газет боярської Румунії, що виходили на Буковині окупаційні власті та їх найманці вели наклепницьку пропаганду проти Країни Рад, намагалися відвернути трудящі маси від боротьби за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною, доводили ніби румунські бояри на Буковині мають право порядкувати в цьому краї. Така ж брехлива, наклепницька політика на Радянську владу, Комуністичну партію і III Інтернаціонал поширювалась на сторінках друкованих органів української соціал-демократії на Буковині — «Воля народа», «Робітник», «Вперед» та ін. Та незважаючи на все це марксистські ідеї дедалі глибше проникали в свідомість робітничого класу Буковини, боротьба за приєднання до III, Комуністичного Інтернаціоналу посилювалась.

На сторінках «Громади» передова частина буковинської соціал-демократії правдиво висвітлювала Жовтневі події 1917 р. в Росії, соціалістичне будівництво в країні Рад, пропагувала ідеї пролетарської солідарності та боротьби проти буржуазного націоналізму. Значна увага приділялась викриттю класової суті опортунізму та необхідності приєднання буковинської соціал-демократії до III, Комуністичного Інтернаціоналу.

Так, у замітці «Росія» від 31 березня 1921 р. вказувалося, що «Царський деспотизм пав, знищила його велика соціальна революція. На місце давньої царської, а властиво дідичівсько-капіталістичної (поміщицько-капіталістичної.— В. М.) держави повстала нова свободна Совітська Республіка, держава працюючого народу...» В іншому номері зазначалося, що «В Росії після Жовтневої революції влада відразу твердо і остаточно перейшла до рук пролетаріату і бідного селянства, об'єднаних в Ради робітничих депутатів»¹.

Перехід влади до рук пролетаріату і біднішого селянства в Росії дав можливість українському народові слідом за російським братом першим стати на шлях соціалістичної революції. 25 грудня 1917 р. на першому Всеукраїнському з'їзді Рад було проголошено Україну Радян-

¹ «Громада», 16 червня 1921 р.

ською Соціалістичною Республікою. «Цей день,— писала газета,— був днем великого незабутнього свята для всього українського пролетаріату, всіх трудящих із міста і села»². Газета викриває наклепи на більшовиків, які створили самостійну українську радянську державу, дали українцям український університет, українські школи, театри і т. п.³

Широко пропагувалася серед буковинців героїчна боротьба трудящих мас Росії і України проти внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції. В передовій статті газета відзначала, що проти реакційних сил повстав весь радянський народ. «По тяжких зусиллях відперто страшну навалу. Наємні армії царських генералів розбито. Не помогли їм ні французькі танки, ні англійські канони (гармати.— В. М.), ні бомби, ані отруйні гази»⁴.

На сторінках «Громади» під рубрикою «З Світської Росії» систематично висвітлювалися заходи Радянської влади щодо поліпшення матеріального та культурного рівня трудящих республіки. В одній з кореспонденцій вказувалося, що Радянський уряд зиділив для допомоги трудящим у 1921 р. 28 млн. аршинів сукна, 1,2 млн. пудів гасу, 1 млн. пудів солі, 700 тис. пудів цукру, 1 млн. пудів борошна⁵.

На сторінках «Громади» вміщувалися інформації про заходи Радянської влади, спрямовані на розвиток науки і забезпечення всіх необхідних умов науковцям. У статті «Нагорода за наукову працю» розповідається: «В декреті Світського правительства, підписанім Леніним, висказується признание проф. Павлову за його працю на полі науки, а також про заходи уряду направлені на забезпечення умов праці взагалі»⁶.

Газета регулярно друкувала розповіді тих, хто побував у СРСР. Зокрема «Запис з подорожу по державі пролетаріату» чеського революціонера Богуміра Шмерала⁷. В іншій замітці сповіщалося, що в Києві створено «Інститут народного образування», «Робітничо-селянський університет» і «Робітничий технікум»⁸.

У статті «Організація селян на Україні» розповідалося про основи радянського народовладдя, підкреслювалося велике значення шляху, на який стали трудящі Радянської України. Газета розкривала значення і роль пролетарської солідарності трудящих усіх націй Росії, ідеї безкорисливої взаємодопомоги радянських народів у боротьбі з спільним ворогом. В одній з статей, присвячених подіям на Україні, писалося, що «комуністи забезпечили цій країні найбільшу волю, забезпечили суверенітет, збудувавши українську владу на радянській основі»⁹.

Особливо підкреслювалася думка, що національне питання може бути правильно вирішене лише внаслідок перемоги пролетарської революції, що «національні справи найліпше забезпечені лише соціалістичним ладом»¹⁰.

В статті «Три роки Радянської влади на Україні» зазначалося, що «в результаті напруження сил робітництва, селянства і Червоної Армії всі вороги були розгромлені. Петлюрівщина, кайзерівська і антантська навали, гетьманщина, польська шляхта, врангелівщина та атаманщина — всіх ворогів перемогла і знищила Радянська Україна»¹¹.

² «Громада», 16 червня 1921 р.

³ «Громада», 24 березня 1921 р.

⁴ «Громада», 21 квітня 1921 р.

⁵ «Громада», 2 червня 1921 р.

⁶ Там же.

⁷ «Громада», 12 травня 1921 р.

⁸ «Громада», 2 червня 1921 р.

⁹ «Громада», 24 березня 1921 р.

¹⁰ «Громада», 31 березня 1921 р.

¹¹ «Громада», 16 червня 1921 р.

Газета розповідала про боротьбу трудящих України проти українських буржуазних націоналістів, викривала запроданську суть українських буржуазних націоналістів. У фейлетоні «Петлюра в Таборі» була висміяна зрадницька діяльність Симона Петлюри, який пропонував Україну тим, хто більше заплатить. «Оце товариші, як прочитаєте, що Петлюра веде когось знову на Україну, пригадайте, як він сидів у таборі (в Польщі — В. М.) та міркував кому б продати нашу волю і долю. Це як паршивого собаку виженуть з господи, то він тиняється по всіх дорогах і всюди його б'ють, всюди женуть»¹², — закінчує автор свій фейлетон.

Викриття продажної ролі буржуазного націоналізму газета пов'язувала з боротьбою проти його апологетів на західноукраїнських землях. Про це свідчить стаття «Чорна сотня», де говориться: «Відколи на Україні влада перейшла в руки робітничо-селянських Рад, чорна сотня мусіла або ховатися або йти прямо за границю, щоб там продавати свою совість і честь. Від недавна створено філію такої чорної сотні і в Чернівцях під назвою «Народний голос», який як і «Рідний край» у Львові виступає проти Радянської Росії. Ці вироди не наситились ще горем і недолею народу, а хотять підбурювати народ на Україні до повстань проти своєї рідної, робітничо-селянської влади. Панів їм хочеться на Україні. У своїй заїлості не мають границь. Але не допоможуть і підбурюючі до повстань на Україні маніфести цих чорних духів, які вони печатають в імені свого батька Петлюри в Чернівцях і висилають на Україну»¹³. В іншому матеріалі газета писала: «Часом між ними була незгода, спори, непорозуміння, але.. велика ненависть до Радянської власті єднала знову всіх цих панів»¹⁴. Незважаючи на зрадницькі дії українських буржуазних націоналістів, — писала «Громада», — «робітничо-селянська влада не то не паде, а все ще кріпшає та кріпшає». А далі підкреслюється «І вийшла вона (Україна — В. М.) з вогня безпереривної, невпинної, запеклої боротьби загартованою, оновленою, могутньою, грізною для всесвітнього імперіалізму»¹⁵.

Газета «Громада» своєю діяльністю зміцнювала впевненість трудящих мас Буковини в тому, що лише завдяки братерській солідарності з народами Республіки Рад, з їх безкорисливою допомогою можна визволитися з-під соціального та національного гніту, здійснити віковічну мрію про возз'єднання з Радянською Україною.

Своєю правдивою інформацією про радянський лад «Громада» завоювала популярність серед трудящих мас і викликала ненависть експлуататорських класів та їх ідеологів. Уже з першого номера вона піддавалася жорстким нападкам і переслідуванням румунських властей. Над нею була встановлена цензура. Ряд статей про Жовтневу революцію, Комуністичну партію і III Інтернаціонал, друкувався уривками, а більшість зовсім не вийшла в світ. На сторінках «Громади» траплялися білі місця з написом «Цензуровано!». Не проіснувавши й півроку «Громада» була розгромлена, а її редакція заарештована. Незважаючи на короткий час існування газета стала цінним історичним документом, що дозволяє глибше вивчити окремі сторони розвитку революційного руху на Буковині.

¹² «Громада», 21 квітня 1921 р.

¹³ «Громада», 16 червня 1921 р.

¹⁴ «Громада», 2 червня 1921 р.

¹⁵ «Громада», 16 червня 1921 р.

Закінки

ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ ТРУДЯЩИМ УРСР У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1943—1945 рр.)

За час окупації Радянської України фашисти зруйнували майже всі промислові підприємства, шахти й рудники, залізниці, висадили в повітря мости, розорили і пограбували колгоспи й радгоспи, спалили близько 650 тис. житлових будинків. Всього матеріальних збитків заподіяно на 285 млрд. крб. Крім того, гітлерівці знищили 4,5 млн. радянських людей, а понад 2 млн. вивезли на каторгу¹. Таких жертв і втрат коштувала нашому народові нацистська політика «спаленої землі».

Для ліквідації наслідків «хазяйнування» окупантів потрібні були героїчні зусилля й напружена праця всього радянського народу, керованого Центральним Комітетом Комуністичної партії та Радянським урядом, які розробили план відбудови народного господарства України. Особливо важливе значення мала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи щодо відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації», де визначалися шляхи й засоби успішного здійснення першочергових завдань на транспорті, у промисловості, сільському господарстві, житловому й культурному будівництві².

Значну допомогу населенню у відбудовчій роботі подали воїни Червоної Армії. Військові ради 1-го, 3-го й 4-го Українських фронтів у жовтні—листопаді 1943 р. прийняли постанови «Про подання допомоги частинами Червоної Армії населенню районів України, визволених від німецьких окупантів», що ще раз засвідчило глибокий зв'язок і єдність радянського народу й Збройних Сил. Війська хоча й готувалися форсувати Дніпро, все ж вишукали резерви для допомоги місцевому населенню. «Військова Рада вимагає так організувати роботу,—говорилося в постанові Військової Ради Воронезького (згодом 1-го Українського) фронту,—щоб не було жодного офіцера й бійця, який не включився б у цю почесну працю»³.

Командування військових частин разом з місцевими партійними й радянськими органами робило все можливе для відновлення нормального життя на звільнених територіях. Для відбудови найважливіших галузей господарства виділялися спеціальні підрозділи. Так, за рішенням Військової ради 1-го Українського фронту на відродженні енергетики Києва працювала 10-а окрема електротехнічна рота, особовий склад якої разом з робітниками-електриками дав місту ток у строки, вказані Державним Комітетом Оборони⁴. Швидко відновила роботу електростанція у Миколаєві, забезпечивши електроенергією промисловість і комунальне господарство міста. У листі командуванню військової частини Миколаївський обком КП України від імені всіх трудящих області висловив щиру подяку воїнам за допомогу⁵.

Одним з першочергових завдань у визволених містах України було забезпечення населення водою. Так, інженерні частини 2-го Українського фронту на відбудову 5 насосних станцій Харкова витратили за 2 тижні понад 1 тис. людино-днів⁶. 1700 людино-днів відпрацювали на відродженні столиці Радянської України бійці 20-ї запасної

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. XV, XVIII.

² КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 3, К., 1954, стор. 411—446.

³ Архів Міністерства оборони (далі — МО) СРСР, ф. 243, оп. 2973, спр. 2, арк. 164; ф. 244, оп. 2996, спр. 1, арк. 340.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 97, арк. 18.

⁵ «Південна правда», 24 травня 1944 р.

⁶ С. Миронцев, В. Седов. Восстановление городских водопроводов инженерными частями.—«Военно-инженерный журнал», 1944, № 4, стор. 33.

стрілецької дивізії⁷. Але відбудовча робота гальмувалася через нестачу транспортних засобів. І тут вагому допомогу трудящим подала Червона Армія. Головне артуправління направило з українських фронтів 50 автопричепів для відбудови Хрещатика та центральних кварталів Києва. Навесні 1944 р. на адресу Хрещатикбуду надійшло 28 вагонів різного устаткування з 1-го Українського фронту⁸.

Для доставки борошна з залізничного вокзалу в пекарні Харкова командування танкового корпусу відрядило 50 автомашин, завдяки чому населення міста вчасно одержало хліб⁹. Командування 1-го Українського фронту, щоб забезпечити хлібом жителів Києва, виділило для пекарень міста паливо, а командування 3-го Українського фронту — для трудящих Дніпропетровська, Дніпродзержинська і Кривого Рога 6120 т зерна¹⁰.

Основою відродження народного господарства була промисловість. Підприємства визволених районів стали важливим резервом випуску озброєння. Тому насамперед відбудовувались підприємства по виробництву боєприпасів та ремонту воєнної техніки. За постановою Державного Комітету Оборони у деяких містах — Харкові, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Києві, Артемівську і т. д. — на основі металургійних і машинобудівних заводів було організовано ремонт танків, автомобілів тощо. Військові органи виділяли для цього дефіцитні матеріали та устаткування, пальне, автотранспорт, залучали до відбудовчих робіт армійські частини, забезпечували кваліфікованими кадрами.

Так, відповідно до постанови ДКО від 1 квітня 1944 р. на авторемонтні заводи в Києві (2) та Дніпропетровську (1) направлялись 585 кваліфікованих спеціалістів з рядового та сержантського складу. Відділ комплектування 3-го Українського фронту через Дніпропетровський военкомат закріпив за підприємствами області, що ремонтували бойову техніку, необхідну кількість інженерно-технічних працівників і кваліфікованих робітників¹¹. Налагодження роботи воєнно-господарських об'єктів закладали основи їх діяльності в мирний час, коли вони з чітко визначеним робочим ритмом переводились на випуск продукції для народного господарства.

Без вугілля й металу не можна було підняти з руїн фабрик і заводів. Комуністична партія і Радянський уряд вжили всіх заходів до відбудови промисловості Донбасу. Насамперед вирішувалась проблема кадрів. Державний Комітет Оборони зобов'язав Наркомат оборони мобілізувати 50 тис. військовозобов'язаних старшого віку для роботи в Донбасі, а з армії відкликали 600 інженерів і техніків офіцерського та рядового складу, що раніше працювали у вугільній промисловості. Всі робітники бажано звільнялись від мобілізації до Червоної Армії¹². Частини 3-го Українського фронту було направлено в залізничні бригади для будівництва під'їзних шахтних шляхів. Самовідданою працею вони скоротили встановлені строки відбудовчих робіт на 33%. Особливо відзначились старший сержант Єронтаєв і рядові Бугров і Журавльов, які виконували норми на 500—700%, а теслярі груп Окуня, Мошкіна і взводу Морозова — на 200—250%. Червоноармійці Ладигін, Чернов, Істомін, Сажин та багато інших виконували свої виробничі завдання на 200%¹³.

В січні 1944 р. будівництво шахтних під'їзних колій у Донбасі закінчилось. Але ж необхідно було ще й своєчасно доставити вугілля на промислові підприємства, чому сприяли бійці 75-го автополку, які з жовтня 1943 до лютого 1945 р. вивезли з Донбасу понад 3 млн. т палива. Сталінський обком КП України порушив клопотання про відзначення 81 чоловіка особового складу автополку урядовими нагородами¹⁴.

Воїни прагнули допомогти трудящим якнайшвидше ліквідувати розруху. За 1943—1945 рр. лише 50-а гвардійська стрілецька дивізія відрахувала у фонд відбудови Донбасу 2,5 млн. крб.¹⁵ Для працівників вугільної промисловості Військова Рада 4-го Українського фронту встановила перехідний Червоний прапор, який вручався одному з трестів комбінату «Сталінвугілля» за високі виробничі показники. Перехідний Червоний прапор 3-ї гвардійської Волноваської Червонопрапорної стрілецької

⁷ Архів МО СРСР, ф. 131, оп. 74677 сс, спр. 18, арк. 31.

⁸ Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР, ф. 4487, оп. 1, спр. 3, арк. 6—8; спр. 16, арк. 139.

⁹ В боях за Харківщину. Воспоминання участников Великой Отечественной войны, Харків, 1963, стор. 357.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2727, спр. 10, арк. 20; ф. 243, оп. 2973, спр. 45, арк. 33, 97.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 5, арк. 7; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 15, арк. 41.

¹² Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 2, М., 1957, стор. 808—809.

¹³ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 38, арк. 17, 49, 57.

¹⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 12, од. зб. 44, арк. 391—394.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 50-ї гвардійської стрілецької дивізії, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

дивізії одержувала краща шахта цього комбінату. А Військова Рада 2-ої гвардійської армії вручала свою відзнаку одному з машинобудівних заводів чи центральним електромеханічним майстерням, що перевиконали план випуску продукції¹⁶. Встановлення перехідних Червоних прапорів стало важливою формою морального заохочення трудящих вугільної промисловості, що сприяло розвитку соціалістичного змагання у роки боротьби з розрухою.

Червона Армія подала також дійову допомогу у відбудові підприємств харчової промисловості. Так, війська 4-го Українського фронту з 1 липня 1943 р. до 1 липня 1944 р. у Сталінській, Запорізькій і Кримській областях відбудували 15 великих борошномельних заводів (загальна продуктивність — 420 т борошна на добу), макаронну фабрику в Сталіно, Сімферопольський та Мелітопольський круп'яні заводи, ряд маслозаводів. З участю частин 3-го Українського фронту в першому півріччі 1944 р. було пущено 33 великих підприємства¹⁷.

Виятково велику роботу провели частини Червоної Армії у відбудові залізничного транспорту країни. Вирішення основних завдань у цій галузі покладалося на залізничні війська і спеціального Наркомату шляхів сполучення. Радянські й партійні органи визволених районів залучали до роботи цивільне населення. Незважаючи на нестачу будівельних матеріалів і машин, було досягнуто значних успіхів: у визволених районах на 1 січня 1944 р. здано в експлуатацію 197 вокзалів (за планом 122), 3 537 залізничних будок та інших споруд. На Україні до кінця війни — понад 21 тис. км колій і 615 залізничних мостів¹⁸.

Воїни і в праці виявляли ініціативу й сміливість. Так, щоб не припиняти будівництва мосту через р. Вісунь (Миколаївська область) вони використали протигази замість вододозних костюмів і таким чином витягли балки, яких не вистачало, з dna ріки, а на ст. Чонгар взвод комуніста Масенка підняв водонапірну башту, що загрожувала обвалом¹⁹.

За допомогою місцевого населення військово-шляхові частини у визволених від тимчасової окупації районах побудували й відремонтували 140,5 тис. км шосейних шляхів і 735 тис. погонних метрів мостів²⁰. Чудовим втіленням інженерної думки військових будівельників було спорудження висоководних мостів через Дніпро, Північний Донець, Південний Буг, Десну. На будівництво мосту біля Кременчука (1437 м) в мирний час потрібно було б витратити цілий рік, а бійці й офіцери 25-го Управління оборонного будівництва звели його за три з половиною місяці. 97% будівельників перевиконували свої завдання майже вдвоє, а такі бійці, як Северин, Бреус, Кирилюк, Матвеев, Сокол, Гаврилюк, Муковоз та інші — в 3—4 рази²¹. Лише за 4 місяці 4-е Військово-шляхове управління здало в експлуатацію висоководний міст біля Києва²².

Першочергові завдання відновлення зв'язку в республіці виконувались військово-будівельними загонами. Загарбники знищили лінії передач, автоматичні станції, радіоузлу, вивезли цінне устаткування. Майже всю апаратуру зв'язківців доводилося монтувати з окремих деталей. Значну частину необхідного устаткування з своїх фондів виділяли військові органи. Наприклад, Управління зв'язку 3-го Українського фронту передало значну кількість апаратури і лінійних матеріалів для Дніпропетровської й Запорізької областей і відновило 10 тис. км ліній на території республіки²³. Зв'язківці працювали злагоджено й оперативно. Так, у Харкові сразу ж після визволення було відбудовано міжміську й міську телефонні станції та два радіоузлу, а на п'ятий день уже працювало 900 радіоточок, зокрема 14 потужних динаміків на площах. Налягодити зв'язок визволеного Харкова з містами й селами Батьківщини допомогли зв'язківці 2-го Українського фронту²⁴.

Одночасно на Україні розгорнулася грандіозна робота в галузі сільського господарства, від швидкого піднесення якого значною мірою залежав успіх відбудови всієї економіки та забезпечення продовольством наступаючих частин Червоної Армії. У постанові від 21 серпня 1943 р. ЦК КПРС і Радянський уряд визначили першочергові завдання його розвитку. У жовтні — листопаді 1943 р. Військові Ради Воронежського,

¹⁶ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 12, од. зб. 1, арк. 89.

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 3017, спр. 52, арк. 69; ф. 243, оп. 2963, спр. 25, арк. 510.

¹⁸ Н. Соколов. Восстановительные работы на освобожденных дорогах. — «Железнодорожный транспорт», 1944, № 2—3, стор. 9—12; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956, стор. 400.

¹⁹ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2914, спр. 38, арк. 112, 164.

²⁰ А. Я. Самодумов. Дорожные войска в Великой Отечественной войне. — «Строительство дорог», 1944, № 10—11, стор. 2.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 41, арк. 77—329.

²² Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 80, арк. 72.

²³ Там же, ф. 243, оп. 2973, спр. 34, арк. 229; оп. 2963, спр. 25, арк. 519.

²⁴ И. Павлюченко. Восстановление связи в освобожденных районах. — «Вестник связи», 1943, № 8—9, стор. 2.

3-го й 4-го Українських фронтів схвалили рішення подати трудівникам сільського господарства допомогу в збиранні врожаю й відбудові житлового фонду та господарських об'єктів. Політуправління Воронезького фронту надало 10-денне відраження у 24 райони Полтавської, Київської й Чернігівської областей 48 своїм представникам, які мобілізували трудящих на якнайшвидше завершення сільськогосподарських робіт відповідно до місцевих умов²⁵.

Значну допомогу подали розквартировані там військові частини. У Яготинському районі бійці 1693-го стрілецького полку 40-ї армії витратили на збирання цукрового буряку й соняшнику 12,5 тис. людино-днів, внаслідок чого було додержано встановлених урядом строків. У Драбівському районі на копанні картоплі працювало 1,5 тис. воїнів 217-го запасного полку 47-ї армії, а в Броварському — 600. Тиловими частинами 27-ї армії в жовтні 1943 р. зібрано врожай з 276 га, а 40-ї армії — з 548 га. В листопаді 1943 р. Військова Рада 1-го Українського фронту направила в розпорядження Чернігівського, Київського й Сумського обласвиконкомів для участі в жнивях 4160 бійців та офіцерів і необхідний автотранспорт. Частини 3-го Українського фронту збирали зернові й овочі з 6215 га, зорали 706 га, засіяли 410 га озимих тощо²⁶. 1943 р. трудящі сільського господарства визволених районів України за допомогою воїнів достроково виконали державні поставки.

Навесні 1944 р. війська були залучені до посівної кампанії. У директиві Політуправління 1-го Українського фронту, зокрема, зазначалося, що «успішне проведення весняно-польових робіт у колгоспах і радгоспах наближає справу остаточного розгрому німецько-фашистських загарбників і зміцнює нашу соціалістичну Батьківщину»²⁷.

Частинами 1-го Українського фронту було відремонтовано сільськогосподарський інвентар, оброблено 8 тис. присадибних ділянок родин військовослужбовців і 55 378 га посівних площ, зокрема в Тернопільській області 19 290, Ровенській — 14 400, Станіславській — 7 200. З фронтових фондів для посіву видано 4 839 т насіння зернових і 5 тис. т картоплі. 281,5 тис. людино-днів відробили воїни за час весняно-польових робіт 1944 р., за що на пленумі ЦК КП України (травень 1944 р.) секретарі обкомів партії від імені трудящих висловили їм сердечну подяку. Внаслідок допомоги воїнів Червоної Армії план весняної сівби на Україні того року було виконано на 104,7%²⁸.

1944 р. частини Українських фронтів також взяли участь у збиранні врожаю. Військова Рада 3-го Українського фронту постановою від 7 липня 1944 р. «Про збирання, заготівлю й вивезення хлібофуражу з районів Одеської, Миколаївської, Херсонської областей і Молдавської РСР» зобов'язала командування армій подати місцевому населенню максимальну допомогу: в Одеській області зібрати врожай з 28 тис. га, в Миколаївській — з 13 750 га. На полях Дніпропетровщини й Харківщини протягом двох місяців щоденно працювало 3 тис. бійців²⁹. Участь Червоної Армії у сільськогосподарських роботах яскраво підтверджує розуміння воїнами того, що перемога над ворогом «кувалася не лише в боях, а й на ланах Батьківщини».

Значну допомогу населенню визволених районів подали військові медики. За час окупації України фашисти знищили майже всю мережу закладів охорони здоров'я. У ряді населених пунктів республіки виникли епідемії тифу, дизентерії, холери та інших захворювань. Особливо загрозливе становище створилось в районах Полісся, де фашисти навмисно викликали епідемію сипного тифу серед населення³⁰. За три місяці 1944 р. лікарі 1-го Білоруського фронту подали медичну допомогу понад 11 тис. жителів Полісся, з яких 3,1 тис. чоловік лікувались у військових госпіталях. З метою виявлення і ліквідації інфекційних захворювань медичною службою фронту було обстежено понад 1 тис. населених пунктів у північних областях УРСР, створено 7 інфекційних лікарень, 14 медпунктів, 60 ізоляторів, понад 50 лазень і дезкамер. На обслуговуванні й госпіталізації хворих місцевих жителів працювало лише з 61-ї армії близько 2 тис. чоловік військового медперсоналу³¹.

Активно включилися в боротьбу з епідеміями військово-санітарні органи Українських фронтів. З цією метою вони відрядили санспецзагони в Сумську, Чернігівську, Дніпропетровську, Запорізьку, Донецьку та Полтавську області. Значну роботу провели медичні служби окремих армій. Так, лише санвідділ 46-ї армії протягом 3 місяців подав допомогу понад 9 тис. жителів, а медики 6-ї армії працювали в протиепіде-

²⁵ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 7, арк. 11.

²⁶ Там же, спр. 7, арк. 3, 12, 73; оп. 2727, спр. 10, арк. 21; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 1009, арк. 2.

²⁷ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 62, арк. 62.

²⁸ Там же, спр. 79, арк. 110—112; ПА ІП ЦК КП України, оп. 13, од. зб. 658, арк. 61, 80, 84, 87; «Радянська Україна», 9 червня 1944 р.

²⁹ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2973, спр. 28, арк. 229; спр. 22, арк. 328—333; спр. 25, арк. 57.

³⁰ Н. А. Антипенко. Тыл фронта, — «Новый мир», 1965, № 8, стор. 132.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 1009, арк. 8—9.

мічних комісіях, устаткували 6 інфекційних лікарень у Запорізькій області, а також допомогли створити ізолятори й інфекційні відділення в лікарнях Запоріжжя³².

Таким чином, допомога частин Червоної Армії зміцнювала її єдність з народом, прискорила відбудову всього народного господарства УРСР, сприяла створенню нормальних умов для творчої праці радянських людей на визволеній території.

Л. І. ТКАЧОВА

³² ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 1361, арк. 4; Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2963, спр. 22, арк. 165; оп. 2973, спр. 5, арк. 155.

ВПЛИВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ НА РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Проблема розвитку капіталізму в сільському господарстві України після реформи 1861 р. вимагає дальшого дослідження. Особливої уваги заслуговує питання про вплив залізниць, збудованих на Україні в 60—70-х роках XIX ст., на товарне виробництво сільськогосподарської продукції.

Вже наприкінці 70-х років залізниці стали одним з найважливіших факторів економічного розвитку. Значення їх у посиленні темпів розвитку народного господарства України загалом і сільського господарства зокрема важко переоцінити. До виникнення механізованого транспорту внутрішній ринок складався з напіваізованих місцевих ринків, рівень товарності й спеціалізації виробництва був невисоким. Залізниця наблизила споживачів до виробників, допомагала ліквідувати паралізуючий виробництво вплив місцевих цін, стала засобом включення селянського господарства в товарні відносини, привела до значного розвитку зовнішньої торгівлі.

Про вплив залізниць на розвиток сільськогосподарського виробництва К. Маркс 1879 р. писав: «...залізниці дали, звичайно, величезний поштовх розвитку зовнішньої торгівлі, але в країнах, що вивозять головним чином **сировину**, ця торгівля посилила злидні мас; і притому не тільки через те, що тягар нової заборгованості, взятий на себе урядами заради залізниць, збільшив тиск **податкового преса** на маси, але ще й через те, що з того моменту, як усякий продукт місцевого виробництва дістав можливість перетворюватися в космополітичне золото, багато з цих продуктів, які **були раніше дешевими** через відсутність широкого збуту... стали **дорогими** і були таким чином, вилучені з народного споживання»¹. Він підкреслював, що прокладання залізниць неминує веде до посилення податкового тягара народних мас внаслідок збільшення державної заборгованості. Справді, у 60—70-х роках XIX ст. в залізниці Росії було вкладено майже 1,5 млрд. крб., позичених за кордоном. Тільки за 8 років (1875—1882) царський уряд сплатив з бюджету 462,8 млн. крб. процентів по цих позиках, відповідно збільшивши оподаткування селянства².

Внаслідок цього продуктивні сили селянського господарства не могли вдосконалюватись. Саме ця обставина, поряд з кліматичними умовами, була причиною частих неврожаїв, які розхитували економіку країни і призводили до голоду селянські маси. Навіть поміщицька комісія в справі поліпшення сільського господарства Новоросії прийшла до висновку, що надмірне обтяження землі податком «відбивається найгубніше на економічному побуті народу»³. Податки вилучали не тільки мізерний додатковий, але й значну частину необхідного продукту селянського господарства. У звіті катеринославського губернатора за 1882 р. зазначалось: «Для задоволення своїх насущних потреб селяни здебільшого збувають не лишки врожаю, а ту його частину, яка повинна служити для забезпечення їх продовольством і для засіву ланів, отже хліб, проданий в скрутні по більш низьких цінах незабаром після жнив, з настанням потреби в продовольстві і насінні купується по високих цінах і найчастіше за гроші, виручені за худобу. Звинувачувати селян у такій неоощадливості не можна, тому що від продажу хліба вони головним чином виручають кошти для сплати повинностей»⁴.

¹ Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., 1953, стор. 100.

² И. Вильсон. Статистическое обозрение русского государственного бюджета за десятилетие 1875—1884, Спб., 1886.

³ Одеський обласний державний архів, ф. 22, оп. 1, спр. 62, арк. 5—6.

⁴ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 388, арк. 27 зв.—28.

Вивчаючи соціальні відносини в Росії цього періоду, Ф. Енгельс указував: «Селянин внаслідок непомірно зрослих для його становища грошових платежів був одразу перекинутий з умов натурального господарства в умови грошового господарства»⁵. Щоб сплатити податки, селяни змушені були реалізувати свою продукцію на ринку. Така можливість розширилася з появою залізничної мережі. Залізниці прив'язали дрібного виробника до ринку, стали насосом, що викачував з притиснутого податками селянського господарства додатковий і необхідний продукт. Процес виробництва товарного зерна, який розпочався задовго до реформи 1861 р. в поміщицьких маєтках⁶, завдяки залізницям охопив і селянське господарство. В. І. Ленін указував, що кожна верста залізниці втягує селянське господарство в торговельний і капіталістичний оборот⁷.

К. Маркс обгрунтовував, що поява залізниць привела до повсюдного подорожчання предметів першої необхідності. Київський губернатор у звіті за 1870 р. писав, що «залізниця спричинила значне подорожчання по сусідству з нею предметів першої необхідності як внаслідок зосередження тут великого числа споживачів, так і внаслідок полегшення доставки цих предметів у інші міста»⁸. У харчуванні бідніших прошарків селянства дорогий хліб поступово заміняла дешева картопля. Навіть у південних губерніях України, які перетворювались у найбільший у країні район зернового товарного виробництва, щорічний збір картоплі збільшився з 350 тис. чвертей у 1864—1866 рр. до 1590 тис. у 1883—1887 рр., тобто в 4,5 рази⁹.

Залізниці з'єднали південноукраїнські райони з портами (зовнішній ринок) і великими містами центральної частини країни — Києвом, Харковом, Москвою (внутрішній ринок). Це викликало бурхливий розвиток південних степових губерній, природні умови яких були дуже сприятливі для розгортання зернового господарства. В. І. Ленін підкреслював, що «тільки завдяки тісному зв'язкові з внутрішнім і з зовнішнім ринком міг іти так швидко економічний розвиток цих місцевостей»¹⁰. Якщо напередодні реформи основним постачальником пшениці на зовнішній ринок було Правобережжя, то наприкінці 70-х років на перше місце виходять південні губернії. В середньому за 1878, 1880 і 1882 рр. з України через залізничні станції, пристані і митниці вивозилось пшениці 60% і жита 31,5% загальноросійського їх вивозу¹¹.

Товаризація сільськогосподарського виробництва, особливо зернового, відбувалась настільки швидко, що пропонування хліба набагато випереджало попит внутрішнього ринку. Тому швидко збільшувався вивіз хліба за кордон. При цьому структура хлібного експорту зазнала важливих змін. Якщо в 60-х роках переважно експортували поміщицьку пшеницю, то в 70-х і особливо в 80-х роках — селянське жито, середньорічний вивіз якого через чорноморсько-азовські порти збільшився з 1,9 млн. пудів у 1861—1865 рр. до 43,1 млн. пудів у 1886—1890 рр.¹² Наприкінці 70-х років зовнішній ринок поглинав 55% товарного хліба Росії¹³, в тому числі 80% — України. Південні райони України були основним експортером зернових і у системі загальноросійського ринку.

Розширення залізничної мережі (довжина залізниць України з 5297,9 км у 1880 р. збільшилась до 9481,1 км у 1900 р.) за останні два десятиріччя XIX ст. обумовило дальший розвиток внутрішнього ринку. Як довів В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії», ємкість внутрішнього ринку залежить від ступеню розкладу селянства. Перетворення селянства в сільський пролетаріат створює ринок головним чином на предмети споживання, а перетворення його в сільську буржуазію — створює ринок головним чином на засоби виробництва¹⁴.

Розклад селянства, концентрація знарядь і засобів виробництва в руках небагатьох та експропріація широких селянських мас були наслідком глибокого проникнення товарно-грошових відносин у сільськогосподарське виробництво. На основі вивчення величезного статистичного матеріалу В. І. Ленін зробив висновок, що селянське

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 249.

⁶ Див.: І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.), К., 1962, стор. 54—56.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 92.

⁸ Див. І. О. Гуржій. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60—90-і рр. XIX ст.). — «Український історичний журнал», 1965, № 10, стор. 20.

⁹ А. Радциг. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю, СПб., 1896, стор. 131—132.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 216.

¹¹ І. О. Гуржій. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60—90-і роки XIX ст.). — «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 40.

¹² Там же, стор. 39.

¹³ А. Гайстер. Сельское хозяйство капиталистической России, ч. 1, М., 1928, стор. 12.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 134.

господарство кінця XIX ст. в дуже значній мірі стало вже торговельним, потрапило в залежність від ринку¹⁵.

Концентрація величезних коштів у залізничному господарстві¹⁶, яким би не було їх первісне походження (іноземні позики, нагромадження ощадних кас та ін.), врешті оберталась новим збільшенням податків з населення, тобто в основному з селян. Протягом 90-х років прямі й непрямі податки зросли в 1,5—2 рази¹⁷.

Посилення податкового гніту по-різному впливало на різні верстви селянства. Воно проходило порівняно безболісно для куркулів, але остаточно розорювало бідняків, активізувало об'єктивні процеси капіталістичного розкладу села, внаслідок чого розширювався внутрішній ринок.

Якщо в перші десятиріччя після реформи зростання податкового гніту позначалось на більш інтенсивному втягненні селянського господарства в товарне виробництво, то наприкінці століття воно поглиблювало диференціацію серед сільських товаровиробників, прискорювало процеси «розселянювання». В той час В. І. Ленін писав: «Бюджетні дані цілком спростовують той, досить поширений ще, погляд, який приписує важливу роль податкам у справі розвитку товарного господарства. Безсумнівно, що грошові оброки і податі були в свій час важливим фактором розвитку обміну, але тепер товарне господарство вже цілком стало на ноги, і вказане значення податей відходить далеко на другий план»¹⁸.

Вивчення співвідношення між виробництвом зернових та їх перевезеннями в межах України доводить, що розширення внутрішнього ринку наприкінці XIX ст. відбувалося за рахунок збільшення попиту на хліб з боку сільської бідноти.

Дослідження товаризації хлібної продукції на Україні в кінці XIX ст. показує, що існувало два основні шляхи реалізації зернових: внутрішньосільський попит та зовнішній ринок.

На початку XX ст. продовжувалась товаризація сільськогосподарського виробництва. Середньорічне виробництво зернових на Лівобережжі збільшилося з 215 млн. пудів у 1898—1902 рр. до 293 млн. пудів у 1903—1913 рр., тобто на 36%; на Правобережжі — з 260 до 306 млн. пудів, тобто на 19%; на Півдні — з 300 до 471 млн. пудів, тобто на 57%¹⁹. Незважаючи на нерівномірність темпів розвитку, зернове господарство України значно збільшило випуск товарного хліба.

На відміну від попереднього десятиріччя продаж хліба на широкому ринку збільшився не тільки абсолютно, але й відносно. Позасільська товарність зернових (залізнично-водні перевезення в % до валових зборів) зросла в більшості губерній:

	1898—1902 рр.	1909—1913 рр.
Лівобережжя	26	29
Правобережжя	17	15
Південь	38	46

Якщо в 90-х роках пролетаризація селянства підвищила внутрішньосільський попит на хліб і тим самим відвернула його від залізниць, то в наступному десятиріччі той же процес розшарування умовив швидке зростання залізничних перевезень хліба на міський ринок. Перехід частини сільського населення в міста зумовлював відносне скорочення внутрішньосільського попиту на хліб і відповідне збільшення попиту міського населення, який міг бути задоволений лише залізничними перевезеннями. В той же час сільська буржуазія ще більш зміцніла, потіснила на ринку всі інші категорії сільськогосподарських товаровиробників і стала виробляти таку кількість зерна, якої вистачало для задоволення потреб як внутрішньосільського, так і широкого міського ринків. За підрахунками М. А. Рубача, у куркулів України в передреволюційні часи було $\frac{4}{5}$ усіх хлібних лішків селянських господарств, тобто майже 240 млн. пудів. З цієї кількості вони продавали 75—100 млн. пудів бідняцьким верствам, а решту реалізували на широкому ринку²⁰.

Деяке зниження питомої ваги залізнично-водних перевезень хліба, тобто зниження позасільської товарності зернових сталося лише на Правобережжі. Очевидно, це треба пояснювати не стільки розширенням селянського попиту на хліб, скільки збільшенням попиту з боку робітників численних цукрових заводів і гуралень, більшість яких було розташовано в селах чи невеликих містечках.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 124.

¹⁶ Тільки в 90-х роках XIX ст. розширення і модернізація залізничної мережі країни поглинула до 2,5 млрд. крб., тобто майже стільки ж, скільки було вкладено в усі галузі промисловості.

¹⁷ А. Финн-Енотаевский. Современное хозяйство России, Спб., 1911, стор. 141.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 125.

¹⁹ Підраховано за даними «Погубернских итогов производства и перевозки главнейших хлебов», М., 1928.

²⁰ Особенности аграрного строя России в период империализма. Сб. статей, М., 1962, стор. 59.

На Півдні, де $\frac{3}{5}$ всього зібраного хліба перетворювалось у товар, сільське населення споживало його не більше $\frac{1}{10}$. 90% товарного хліба йшло на експорт чи на широкий внутрішній ринок. І навпаки, на Правобережжі, де в товар перетворювалось менше $\frac{1}{3}$ хліба, лише половина з цієї третини йшла в міста або на експорт. Інша половина споживалась у селах біднішими верствами селянства, яким не вистачало хліба, виробленого у власному господарстві.

На початку XX ст. майже весь приріст виробництва товарного хліба на Україні експортувався. Внаслідок цього в реалізації товарного хліба зменшилась питома вага внутрішнього ринку як широкого, тобто міського, так і внутрішньосільського.

Таким чином, на початку XX ст. майже половина найважливішої в сільськогосподарському виробництві хлібної продукції перетворювалась на Україні в товар (з вирахуванням посівного фонду — понад половини). Такі результати були досягнуті внаслідок глибокого проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство, швидкого розшарування селянства. Починаючи з 70-х років XIX ст. великий вплив на прискорення цих об'єктивних процесів мав залізничний транспорт.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ

МІСТА І МІСТЕЧКА БІЛОРУСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Вивчення міських поселень XVI—XVIII ст. на землях, що входили тоді до складу Речі Посполитої, зв'язане з особливими труднощами. Вони полягають у тому, що ці поселення позначалися двома назвами — містами і містечками. Вживання їх за певним принципом, навіть в офіціальних документах, не дотримувалися¹. Часто якийсь населений пункт називався в одних документах містом, в інших — містечком. Іноді це траплялось навіть в одному документі². У деяких постановах сейму і податкових реєстрах усі зазначені в них міські поселення іменувались тільки містами³.

Різниця між цими населеними пунктами визначалася лише на підставі окремих ознак. Вони поділялись за належністю до певної категорії володіння — на королівські («старостинські» й «столові»), шляхетські або земські, духовні (монастирів і високих церковних чинів), а також за правовим становищем: — на такі, що мали королівські привілеї на самоврядування за магдебурзьким правом, тобто «привілейовані», «магдебурзькі» і такі, що не мали привілеїв. У деяких документах ця різниця встановлювалася шляхом додаткових означень: для міст — великі й менші, а містечок — малі й менші. Однак ніяких критеріїв щодо їх розмірів не існувало.

Нові принципи були внесені до офіціальної класифікації міських поселень Речі Посполитої постановою сейму 1775 р. про встановлення нового податку — «генерального подимного». При такому оподаткуванні розрізнялись три групи: міста великі, міста менші і містечка. Встановлювались також певні критерії. До другої групи належали ті поселення, що користувалися міським самоврядуванням і мали не більше 300 димів, а містечками вважались міські землеробські селища з кількістю димів менше 300⁴.

Однак намічена постановою класифікація практично не була здійснена. За тарифом подимного оподаткування Великого князівства Литовського 1791 р. всі міські поселення іменувались містами і відрізнялись лише за належністю до певного виду володіння і за правовим станом «магдебурзькі» й «немагдебурзькі» з додатковим поділом «магдебурзьких» на три класи⁵. Постановою останнього (Гродненського) сейму в 1793 р. було встановлено ще одну класифікацію, але вже не для всіх міських поселень, а тільки для королівських міст. Вони поділялись на три класи за такими критеріями. До 1-го входило всього кілька конкретно названих «головних» міст, у то-

¹ Z. Kulejewska-Topolska. Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI—XVIII w.). — «Czasopismo Prawno-Historyczne», t. VIII, zesz. 2. 1956, стор. 259, 260—266.

² Белоруссия в эпоху феодализма. Сб. документов и материалов, т. I, Минск, 1959, стор. 330—331; Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг Могилевской и Витебской губерний, вып. 17, стор. 223—224; вып. 28, стор. 292—295.

³ Там же, т. II, 1960, стор. 281—284.

⁴ Volumina legum, t. VIII, Petersburg, 1860, стор. 88. Постанова сейму визначила «дим» як «двір з усіма належними йому жилими приміщеннями» або як «заселену хату».

⁵ Центральний державний історичний архів Литовської РСР, Д. а., спр. 4067.

му числі Гродно, Брест і Новогрудок. До 2-го залічувалися ті, в яких відбувалися воєводські земські сесії й суди і які мали понад 400 димів. До 3-го класу належали «парафіальні містечка», де було менше 400 дворів⁶.

Зважаючи на те, що відповідно до постанови сейму 1775 р. поділу міських поселень на міста й містечка в Речі Посполитій не було проведено, дослідникам тієї або іншої території доводиться відокремлювати ці два види. В історичній літературі таке завдання щодо міських поселень Великого князівства Литовського наприкінці XVIII ст. розв'язується залежно від їх правового стану. Так, в «Історії держави і права Польщі» з королівських володінь князівства на той час виділяється всього 11 міст, що зберегли магдебурґії⁷. Польський історик Ю. Можи у своїй недавній праці про демографічну кризу в Литві й Білорусії всі міські поселення, зазначені в тарифі податкового оподаткування Великого князівства Литовського 1791 р. (названа автором підсумкова відомість димів 1790 р.), поділяє на міста з магдебурзьким правом (70) і містечка без прав (457)⁸.

Безперечно, що головна відміна міста від містечка полягала в ступені його економічного відділення від села, тобто рівні розвитку в ньому ремесла і торгівлі, його значимості як промисловоторгового центру. Виходячи з марксистської оцінки утворення міст як вияву дальшого розвитку суспільного поділу праці, ніяк не можна підрозділяти міські поселення на міста й містечка за їх правовим станом. В основному з цих позицій поділяє поселення сучасний польський історик Є. Охманський⁹. Але більш послідовно й конкретно з вищезгаданих позицій визначає різницю між містами й містечками Білорусії XVI—першої половини XVII ст. З. Ю. Кописький¹⁰.

Висуваючи як основну рису, що відрізняє їх, більше значення ремісничої й торгової діяльності для населення міст, а також ширший район торгових зв'язків останніх, у порівнянні з містечками, названі дослідники враховують ще й інші відмінності. Є. Охманський відзначає їх різну соціальну структуру. Зокрема, він указує на відсутність в містечках патриціату і більшу чисельність жителів у містах. Останню рису він навіть називає «головним елементом, що відрізняє місто від села». З. Ю. Кописький різницю між ними вбачає у виконанні жителями містечок деяких феодальних повинностей, від яких городяни були звільнені; у визначенні прав і обов'язків мешканців міста міським самоврядуванням, а містечка — феодалом; у наявності серед городян плебейського прошарку жителів, що перебувають поза міською общиною і мають досить розвинуте самоврядування, якого в містечках майже не знали.

Крім цих цілком правильно вказаних відмінностей між поселеннями, на нашу думку, слід ще враховувати, і не в останню чергу, їх значення як адміністративно-політичних і культурних центрів. Як указував Ф. Енгельс, уже в епоху феодалізму «...міські бюргери стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»¹¹.

Поряд з цими характерними рисами треба визначити якісь конкретні однотипні показники, що відразу дають порівняльне уявлення про рівень економічного і суспільно-політичного розвитку міських поселень, а також свідчать про їх адміністративно-політичне значення.

Найважливішим таким показником, безперечно, є чисельність населення або кількість будинків у міських поселеннях. В. В. Стоклицька-Терешкович, досліджуючи західноєвропейські міста феодальної епохи, приходить до висновку, що в них, звичайно, розвиток торгового-промислового життя відповідав кількості мешканців¹².

Яку ж кількість населення або яке число будинків, дворів чи димів треба визнати за межу, що відділяє міста від містечок?

На це питання в історичній літературі є найрізноманітніші відповіді. Дослідник міських поселень Великого князівства Литовського XVI ст. Є. Охманський встановлює вищу межу заселеності для містечок 100—150 димів, або максимум 1000 жителів, тобто 6—6,5 чоловік на дим¹³. Інший сучасний польський історик С. Александрович при вивченні містечок Білорусії й Литви в XVI—першій половині XVII ст. підвищує

⁶ Z. Kulejewska-Topolska. Назв. праця, стор. 265.

⁷ Historia państwa i prawa Polski do roku 1795, cz. II, Warszawa, 1957, стор. 390—391.

⁸ J. Morzy. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku, Poznań, 1965, стор. 200, 348, 349.

⁹ J. Ochmański. W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku.— «Studia historica», W 35-lecie pracy naukowej Henrika Lowmiańskiego, Warszawa, 1958, стор. 293, 294.

¹⁰ З. Ю. Кописький. Структура і колькасць гарадоу у Беларусі у XVI—першай палавіне XVII ст.— «Весті АН БССР», сырыя грамадскіх навук, 1965, № 1, стор. 86—88.

¹¹ Ф. Енгельс. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 389.

¹² В. В. Стоклицька-Терешкович. Очерки по социальной истории немецкого города в XIV—XV вв., М.—Л., 1936, стор. 61.

¹³ J. Ochmański. Назв. праця, стор. 294.

цю межу до 200—250 дворів, або 1300—1625 жителів, беручи також населення дима в 6—6,5 чоловік¹⁴. З. Ю. Копиский визначає мінімальну населеність білоруського міста XVI — першої половини XVII ст. у 350 будинків або 2500 жителів, з розрахунку 5 чоловік на будинок¹⁵. Але всі ці дослідники не подають будь-яких конкретних обґрунтованих підстав для такого розмежування міст і містечок за кількістю населення.

Уявляється, що для Білорусії кінця XVIII ст. показник 200—250 димів, не кажучи вже про 100—150, є дуже низьким і зумовлює включення до міст поселень, різко відмінних за рівнем економічного розвитку і соціальною структурою. Отже, тут з більшою підставою може бути прийнята для міст та кількість будинків, або дворів, яка визначена постановою сейму в 1775 р., — не менше 300 димів, з трохи меншою кількістю в королівських поселеннях, що здавна користувалися самоврядуванням за магдебурзьким правом. Такі конкретні критерії, на основі яких проведено поділ міських поселень Білорусії другої половини XVIII ст. на міста й містечка. Він в основному відповідає сучасному виділенню міст у Білоруській РСР як «найбільших за кількістю жителів населених пунктів, найважливіших культурних, господарських і адміністративних центрів», у зв'язку з чим навіть розрізняються кілька їх типів: промислові, адміністративні й культурні центри, залізничні вузли й міста змішаного типу¹⁶.

На території західної й центральної Білорусії (в межах Білоруської РСР) за даними тарифів подимного оподаткування всіх міських поселень Великого князівства Литовського 1791 р. і тільки королівських володінь 1790 р., нами виділено як міста такі населені пункти: з королівських (за кількістю будинків) — Гродно, Мінськ, Борисов, Слонім, Брест, Шерешев, Пінськ, Новогрудок, Волковиськ, Дісна і Бобруйськ, а як повітові центри — Мозир, Ліда, Речиця, Ошмяни і Браслав (не рахуючи Полоцька — його лівобережної частини); з приватновласницьких поселень — Слуцьк, Несвіж і Друя. На основі інших відомостей за кількістю будинків належать до міст: з королівських володінь — Пружани і Кобрин, з приватновласницьких — Бешенковичі, Давид-Городок, Мир і Копиль. Отже, на зазначеній території Білорусії нараховано 25 міст.

В східній Білорусії (у межах Білоруської РСР), за відомостями генерал-губернатора графа Чернишова 1772 р.¹⁷, виділяються як міста (за кількістю будинків) королівські поселення: Могильов, Вітебськ, Мстислав, Чауси, Полоцьк і з магдебурзьким правом — Чериков. За іншими джерелами до міст належать за кількістю будинків: з королівських — Орша, з приватновласницьких — Старий Бихов, Шклов, Копись і з правом на самоврядування — королівське міське поселення Кричев. На цій території визначено 11 міст.

Отже, за прийнятими нами основними показниками для розподілу населених пунктів Великого князівства Литовського у другій половині XVIII ст. на міста й містечка ми встановлюємо в Білорусії того часу 36 міст, у тому числі королівських 26 (72%) і приватновласницьких 10 (28%).

Всі приватновласницькі міста належали найбільшим магнатам і розташовувалися на землях князів: Слуцьк, Несвіж, Мир, Копиль, Давид-Городок і Копись були власністю Радзивіллів, Сапегі володіли Старим Биховим і Друєю, по одному місту мали Чарторийські й Огінські.

Із зазначених у тарифах подимного оподаткування 1790 і 1791 р. 25 міст, на заході і в центрі Білорусії «немагдебурзькими» були 7, а серед 11 міст на сході — 2. Таким чином, 27 з них (75%) мали самоврядування за магдебурзьким правом або якимсь чином користувалися ним. Розглядаючи правовий стан міст, позначених у подимних тарифах початку 90-х років XVIII ст. «немагдебурзькими», протягом тривалішого часу, можна встановити, що привілейованими в минулому були ще три — Бобруйськ, Бешенковичі й Копиль. Групуючи міста за їх статусом, слід зауважити, що серед королівських міст «немагдебурзьких» виявилось майже вдвоє менше, ніж серед приватновласницьких.

За даними тарифу подимного оподаткування 1791 р., доповненнями Ю. Можи¹⁸ і нашими підрахунками всього в 16 білоруських воєводствах і повітах у другій половині XVIII ст. налічувалось 438 міських поселень, з них 36 міст (8%) і 402 містечка (92%). Характерно, що із загальної кількості останніх тільки 38 (9,5%) користувалися магдебурзьким правом. За наявними даними про 276 містечок та їх належність до певного виду володінь, вони розподіляються так: королівських — 64 (23%) і приватновласницьких — 212 (77%).

Зіставлення відомостей про правове становище міських поселень і про те, чию власність вони становили, показує різкий контраст. Якщо міста у переважній біль-

¹⁴ S. Alexandrowicz. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i I połowie XVII wieku. — «Rocznik Białostocki», z I, 1961, стр. 65.

¹⁵ З. Ю. Копиский. Назв. праця, стр. 86—87.

¹⁶ В. А. Жучкевич, А. Я. Малышев, Н. Е. Рогозин. Города и села Белорусской ССР. Историко-географические очерки. Минск, 1959, стр. 10—11, 20—21.

¹⁷ ЦДАДА, ф. Держархів, розряд XII 1772 р., спр. 159, арк. 1—35 зв.

¹⁸ J. Mozy. Назв. праця, стр. 348—349.

шості користувались магдебурзьким правом і були королівськими, то з містечок тільки незначна частина мала самоврядування і більшість належала до приватних володінь. Все це свідчить про різний ступінь розвитку їх економічного й суспільного життя. Правда, не можна вважати, що містечка зовсім не мали рис, властивих містам. Про це цілком слушно зауважує дослідник українських міст XVII ст. О. С. Компан. Вона відзначає, що в феодальну епоху навіть дрібні міські поселення, жителі яких у переважній більшості займалися хліборобством, «також становили по відношенню до сіл осередки ремесла і торгівлі, бо як би слабо не були розвинуті в них останні, однак завжди більше, ніж на селі»¹⁹. Тому проведений тут поділ міських поселень Білорусії другої половини XVIII ст. до певної міри є умовним. Не виключено, що конкретне вивчення окремих містечок може виявити у них більше міських рис, ніж у деяких населених пунктів, віднесених до міст. Безперечно, досліджувати їх у період XVI—XVIII ст. слід роздільно — по містах, що характеризувалися з більш розвинутим міським життям і містечках, де ці риси були виявлені ще слабо.

А. М. КАРПАЧОВ

¹⁹ О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., К., 1963, стор. 163.

З НАЙДАВНІШОЇ ІСТОРІЇ КИЇВЩИНИ

Незважаючи на те, що Київщина як осередок найдавнішої держави східних слов'ян, одна з найбільш вивчених в археологічному відношенні територій на Україні, до останнього часу залишалось багато білих плям у «доісторії» цього краю.

В післявоєнні роки в зв'язку з будівництвом великих гідроелектростанцій на Дніпрі інтенсивні розвідки і розкопки дали багато нового матеріалу. Особливо багато археологічних пам'яток виявлено на річкових дюнах лівого берега Дніпра напроти Києва (тепер більша частина цієї місцевості зайнята новобудовами). Почнемо наш огляд з пам'яток, які почасти стосуються мезолітичної доби.

Цікава методика їх досліджень. На протилежність палеолітичним стоянкам на названих пам'ятках лопатою робити нічого. Кремень на дюнах, як правило, знаходиться на поверхні або на незначній глибині в дюнному ґрунті. Щоб виявити скупчення таких знахідок, а вони дуже дрібні, треба всю землю з розкопа обов'язково просіяти через решето чи проводити багаторазове збирання, доки на певних ділянках не вичерпається весь вміст культурного шару. Розчленувати такі знахідки в часі, нехай навіть представлені значними комплексами, дуже важко, тому що вони як із типологічного, так і з геологічного боку мало відрізняються один від одного. Всі вони пов'язані з краєм сучасної річкової заплави і розташовані, звичайно, на берегах озер і боліт — колишніх річкових проток. До речі, наші спостереження не збігаються з традиційним уявленням про розчленування різних за часом стоянок по висоті їх залягання над заплавою: в мезоліті — на другій надзаплавній терасі (більш високий рівень стояння води в Дніпрі), в неоліті — на першій, тобто розчленування за висотою не має істотного значення. Люди кам'яного віку селились то на високому березі, то на низькому, аби ближче до води.

Найбільш надійний ключ для розчленування виявлених пам'яток — пошуки гнізд з однакової породи кременю, до того ж представлені значними комплексами знарядь. Розбіжність у кремені — це вже якась різночасовість. Вона ще може підкріплюватись деякими спостереженнями над типологією.

Урочище «Загай» поблизу с. Козинці Переяслав-Хмельницького району. Невисоке підвищення серед луку площею до 20 га оточене болотами й озерами. Ймовірно, це колишній річковий острів. Старожили пам'ятають, що тут колись росли великі дуби, але ніколи не зустрічалась сосна. Це свідчить про те, що місцевість не відноситься до борової (другої надзаплавної) тераси, яка розміщується по сусідству.

На північному боці цього підвищеного масиву зафіксовано дуже цікаве гніздо знахідок переважно з однакового за породою кременю. На площі в кілька десятків квадратних метрів знайдено близько 30 трапецій, половина з яких має видовжену форму. Це широко відомі в літературі «малі траншеї», «волинські трапеції». Багато знайдено пластинок з притупленим краєм. За формою вони найчастіше сегментовидні. До даного комплексу входить порівняно значна група великих різців на пластинах та їх уламках — вони дуже нагадують палеолітичні. Надзвичайно типові невеликі нуклеєвидні знаряддя, як гадаємо, універсального призначення. В значній мірі це до краю спрацьовані нуклеуси, до того ж розбиті на куски. Справжніх нуклеусів у всій нашій колекції майже немає, бо їх завжди утилізували, що легко пояснити дефіцитністю кременю на Дніпрі. Дуже цікава невелика серія знарядь типу траншеї, тобто найбільш примітивної сокирки — різак.

На західному боці масиву кременю знайдено набагато більше, але, на жаль, він не складає собою такого виразного комплексу, як попередній. Тут виявлено близько 100 трапецій, «малого транше» вже немає, зате звертає на себе увагу така цікава ознака, як підстругування трапеції. Цей комплекс можна пов'язувати з так званою дніпро-донецькою неолітичною керамікою.

На стоянці в урочищі «Великий Баличин» біля с. Вовчків на невеликій площі виявлено знову багато кременю. За породою кременю виділився комплекс з держачкового наконечника мезолітичного характеру, трапеції з «підструганою спинкою», «олівцевидного нуклеуса». Це різночасові, за пануючими в літературі уявленнями, речі.

В урочищі «Бирки» неподалік с. Коржі Бариськівського району трапився комплекс виробів з цілком однакової, добре відомої так званої деснянської породи кременю. Тут до численної серії трапецій приєднується невеличка сокирка з жолобовидним лезом.

На Дніпрі заслуговують на увагу стоянки в урочищі «Перетічок» поблизу с. Віта-Литовська Києво-Святошинського району, а також «Шоломи» біля с. Вишеньки Бориспільського району. Хоч ці стоянки розташовані на різних висотах, як на першій, так і на другій, знайдено свідеродні наконечники до стріл¹. Цей приклад добре показує, що на розчленування пам'яток топографічне положення стоянок не впливає.

На території, що досліджувалась, виразних мезолітичних пам'яток не виявлено. Можна лише говорити про сліди мезоліту на дюнах Дніпра² (маються на увазі свідеродні наконечники до стріл). Така ж картина спостерігається на Волзі і Дунаї³.

На противагу невиразним мезолітичним знахідкам неолітичних пам'яток (тобто кераміки) знайдено багато. В неолітичну епоху наша територія була густо населена. Різновиди неолітичної кераміки свідчать про відносну тривалість даної епохи, про складну еволюцію її матеріальної культури. В останні роки в археології поширився термін «неолітична революція»⁴, що підкреслює раптовість появи неолітичної культури (землеробства, скотарства) в усій Європі, в тому числі на нашій території.

Новим явищем в археології є численні поселення трипільської культури в заплаві Дніпра і його притоках. Нова для цієї культури топографія поселень пояснюється її господарством, насамперед значенням скотарства. Слід також відкинути уявлення про синхронність на нашій території трипільської і неолітичної культур⁵, бо носії цих культур, дуже відмінних між собою, не змогли б співіснувати. Цікавим є факт відсутності будь-якого контакту між ними (у всякому разі, в кераміці). Для заповнення розриву, на нашу думку, слід притягнути софіївську культуру, як проміжну. Знайдено кілька поселень останньої. Найбільш досліджене серед них знаходиться у вищегаданому урочищі «Загай». Кераміка цього поселення, прикрашена «негативними перлинами», дуже цікава. Найближчу аналогію їй дає гора Пивиха на Черкащині⁶.

До північної межі лісостепу підходить велика кількість курганів степового типу, тобто великих за розмірами і з насипами, утвореними з чорнозему. На найбільших з таких курганів росте оспівана в легендах степова трава — тирса, яку можна розглядати як приклад реліктової рослинності. Всі кургани тяжіють до водорозділів на плато.

Кургани на Київщині, особливо на Правобережжі, досліджувались ще до революції. Проте поховання бронзового віку мало привертати увагу науковців. В наш час кургани бронзового віку досліджували працівники Переяслав-Хмельницького історичного музею, місцеві краєзнавці. Великі роботи проводила також експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна.

Поблизу с. Харьківці Переяслав-Хмельницького району на високому березі р. Альта розкопано курган «Урашня», який мав 3 м висоти і в діаметрі близько 40 м. В центрі під особливим внутрішнім насипом з білого піску знайдено поховання дитини 3—4 років, саме над яким і насипано весь курган, або, принаймні, його більшу частину, що свідчить про знатне походження небіжчика. Отже, поховання припадає на той період економічного розвитку суспільства бронзового віку, коли вже виділя-

¹ Д. Я. Телегин. Мезолитические стоянки в окрестностях Киева.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 65, 1956, стор. 76; Коллекция Ф. П. Яновського (зберігається в Інституті археології АН УРСР).

² А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке, М., 1956, стор. 99; В. М. Даниленко. Дослідження неолітичних пам'яток у районі Києва в 1940 р.— Археологічні пам'ятки УРСР (далі — АП УРСР), т. VI, К., 1956, стор. 174.

³ П. И. Борисковский. Вопросы мезолита Чехословакии и Румынии.— Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА), 126, 1966, стор. 132—137.

⁴ История СССР, т. I, М., 1966, стор. 40.

⁵ В. Г. Збенович. Нові неолітичні і трипільські поселення в зоні Київської ГЕС.— «Археологія», т. XVI, К., 1964, стор. 143.

⁶ В. Н. Даниленко. Отчет об археологических исследованиях первобытного отряда Кременчугской археологической экспедиции за 1956 г.— Научный архив Института археологии АН УССР.

лась племінна верхівка. Відсутність речових знахідок дозволяє віднести його до давньо-ямної культури раннього бронзового віку.

У цьому ж кургані виявлено ще одне поховання, впусне в насип. Біля черепа скелета, що погано зберігся, знайдена ліпна посудина в вигляді чаші, прикрашена рядом жорстких пружків. За даними типології поховальної споруди і посудини дане поховання можна віднести до кінця середнього періоду бронзового віку, коли в наших степах панувала культура пружкової кераміки.

Другий розкопаний курган «Ємцова могила» знаходився на високому лівому березі Дніпра поблизу с. Стов'яги. Тут знайдено два поховання бронзового віку. Одне з них — колективне вміщувало три простягнуті скелети, посипані червоною фарбою. Біля цього поховання в насипу знайдено невеличку глиняну чарочку на ніжці, прикрашену відбитками шнура («гусеничками»), яка нагадує «курильницю» каткомбної культури часу середньої бронзи, добре відомої на півдні України.

У межах Переяслава-Хмельницького, на високому лівому березі Трубежа, на території Етнографічного музею під відкритим небом, досліджувався курган «Хрест». За одностайною думкою краєзнавців це й є «Вибла могила» Т. Г. Шевченка. В минулому на кургані височів традиційний кам'яний хрест, про який ще й досі пам'ятають старожили. На момент розкопок курган уже ледь виднівся на зораному полі. В центрі його виявлено велику поховальну яму, що була колись накрита дубовими колодами, які з часом обвалилися разом з землею. На дні ями виявлено кістяк чоловіка, що мав зріст близько двох метрів. Типова для кінця бронзової доби поза померлого: лежить на лівому боці, головою на південний схід, ноги підібгані, кисті рук біля лиця. Трапляються крупинки червоної фарби в межах поховання. Коло ліктя — овальна з отвором посередині костяна пряжка розміром 6 см на 4,5, за якою й визначається час поховання. Напроти лицьової частини померлого клали жертвну їжу, про що свідчать залишки кісток великої худоби — корови чи коня. Над похованням побудували перекриття з входом і залишили для постійного експонування. Курган досипали до уявного початкового вигляду.

Курганні поховання як за своїм влаштуванням, так і за речовими знахідками належать до тих типів культур, які панували в бронзову добу в наших степах. Те ж саме можна сказати і про численні поселення, виявлені в долині Дніпра. Перш за все треба відзначити поселення давньо-ямної культури, зокрема в тому ж урочищі «Загай». Посуд цього поселення абсолютно тотожний із знахідками у верхньому шарі Михайлівки на Нижньому Дніпрі⁷. Чудово представлена шнурова кераміка каткомбного типу. Її строго геометричні візерунки дуже нагадують мотиви українських вишивок на обрядових рушниках. Трапляються пам'ятки і не південного походження — блоковидні, або частіше круглодонні посудини так званої середньодніпровської культури. Перші з них нагадують хулі західноєвропейської класичної шнурової кераміки.

На особливу увагу заслуговують знахідки пружкової кераміки, що найчастіше зустрічаються в долині Дніпра і його приток. Типовою є технологія її виготовлення: завжди темна на зламі глина, велика кількість піску в домішках, відсутність «гребінчастого розчісування», характерного для кераміки майже всіх попередніх епох. Найкраще вивчене поселення цієї культури міститься все в тому ж урочищі «Загай». Слід зазначити, що в жодну доісторичну епоху не було на нашій території такого густого населення*.

Цій археологічній культурі відповідає, треба думати, впусне поховання в «Урашні», у «Виблій могилі»⁸ та багато інших.

З культурою пружкової кераміки у нас почасти межує, почасти змінює її тишинецько-комарівська культура, або сосницька⁹. Поселення останньої найкраще вивчені біля с. Бортничі (передмістя Києва) і в урочищі «Товарячий гай» (неподалік с. Пристроми) на Трубежі*. Орнамент різьблений. Технологія виготовлення посуду своєрідна — в жирну глину, найчастіше жовтого або червоного кольору, додавали грубу гранітну жорстку, поверхню заглажували майже до глянце. Хоч на Черкащині відоме одне курганне поховання цієї культури¹⁰, проте для неї більш властиві поховання

⁷ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошнікова та М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 30—38.

* Цікаво, що в Середньому Поволжі у той період доісторичних часів також була найбільша заселеність (Н. Я. Мерперт. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.— МИА, № 61, 1958, стор. 46).

⁸ Б. А. Латынин. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой.— Археологический сборник, вып. 6, Л., 1964, стор. 70.

⁹ С. С. Березанская. Культура тишинецко-комаровского типа в северных районах Украины.— Тезисы докладов советской археологической делегации на международном конгрессе славянской археологии в Варшаве, М., 1965, стор. 31—33; История СССР, т. I, М., 1966, стор. 153.

* Матеріал зберігається в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

¹⁰ А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы, т. III, Спб., 1887—1901, стор. 18, кург. CCCXLVII.

безкурганні з трупоспаленням¹¹. Ця археологічна культура занесена до нас дес з лісової зони, в той час як культура пружкової кераміки місцевого походження: можливо, південного, і добре пов'язується з шнуровою керамікою катакомбного типу.

Обидві археологічні культури вивчені ще недостатньо, особливо пружкова, хоч за кількістю поселень на Київщині вона переважає. І. І. Артеменко, встановлюючи генезис культур бронзового віку на нашій території, зовсім обійшов культуру пружкової кераміки і місцеву шнурову об'єднав безпосередньо з тшинецько-комарівською¹². Це свідчить про необхідність упорядкування матеріалів щодо бронзового періоду на нашій території і налагодження правильної інформації про них.

В урочищі «Загай» виявлено цікавий комплекс бобринського типу¹³. Одна пошудина з цього комплексу прикрашена пружком з опущеними кінцями («вусиками») — мотив, добре відомий для кераміки пізнього періоду зрубної культури на півдні. Знайдено також на Трубежі два поселення типу Підгірці — «північний варіант білогрудівської культури», як цю пам'ятку визначають в літературі¹⁴. Особливо багатий комплекс кераміки походить з с. Пристроми*. Перераховані типи культури пізньої бронзи близькі до зрубної і свідчать про поширення у нас останньої, або, принаймні, про її дуже сильний вплив. Як відомо, зрубна культура панує на величезній території — від оазисів Середньої Азії¹⁵ до Подунав'я¹⁶. Ігнорувати такий потужний культурний центр неможливо.

Про тісний зв'язок з півднем свідчить, зокрема, колекція виробів з бронзи, яка походить з «Загаю»*. Тут такі типові речі, як держачкові наконечники списів, кельти, уламок серпа та ін. Про зв'язки з Західною Європою свідчить лужицький браслет.

Огляд пам'яток часу бронзи на Київщині буде далеко неповним, якщо не згадати про лебедівську культуру¹⁷. Її пам'ятки виявлені північніше Києва і доходять до гирла Прип'яті. Найбільш відомі місця поховань в районі Гостомеля і с. Пореби¹⁸. Характерна кераміка цієї культури. Технологія ще комарівська: жорстка в жирній глині, але виготовлена дуже грубо. Орнамент з «негативних перлин» і візерунків, утворених відбиттям «гусеничок» або зубчатого штампу. Ця кераміка також нагадує бобринський тип (лише без «вусиків»), чим почасти визначається її місце у відносній хронології.

Виявлено багато поселень зольничної і мілоградсько-підгірцівської культур наступної доби — раннього залізного віку. Вони добре вивчені і відомі в літературі. Ще в добу бронзи тшинецько-комарівська культура складала одну лінію розвитку з лебедівською, далі йде мілоградсько-підгірцівська; на півдні інша послідовність — шнурова (катакомбна), пружкової кераміки, «бобринський тип» (зрубна культура), зольнична. Така відмінність в розвитку матеріальних культур знайшла свій помітний вияв у гідроніміці¹⁹.

Дослідження нових джерел з археології Київщини показує складність проблеми культурних впливів на цій території, яка була зумовлена своєрідністю історичного процесу та особливостями географічного положення нашої території. Тут проходив кордон двох ландшафтно-кліматичних зон: лісової і лісостепової. Дніпро та його най-

¹¹ І. Левинський. Станція в ур. Піщаному біля Народичів. — «Антропология», IV, 1931, стор. 227; И. М. Самойловский. Следы могильника с трупосожжением эпохи бронзы около с. Вишеньки под Киевом. — «Советская археология», 1966, № 4, стор. 187.

¹² И. И. Артеменко. Верхнее Поднепровье в эпоху позднего неолита и бронзы. Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА АН СССР), вып. 101, 1964, стор. 18.

¹³ В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. — АП УРСР, т. VI, К., 1956, стор. 14—16.

¹⁴ С. С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собкова). — Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 67.

* Зберігається в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

¹⁵ Е. Е. Кузьмина. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии. — Памятники каменного и бронзового века Евразии, М., 1964, стор. 153, 154.

¹⁶ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КСИА АН СССР, вып. 105, 1965, стор. 19.

* Зберігається в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

¹⁷ И. И. Артеменко. Объединенная сессия Отделения исторических наук АН СССР и Отделения общественных наук АН БССР. — КСИА АН СССР, вып. 102, 1964, стор. 146.

¹⁸ Н. Т. Евстропов. Стоянка периода поздней бронзы в районе с. Гостомель. Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 9, К., 1960, стор. 75, рис. 2, 5; В. І. Канівець. Звіт про розвідувальні розкопки с. Погреби Брозарського р-ну Київської області в 1952 р. — Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

¹⁹ В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962, стор. 229—231.

більші притоки Десна і Прип'ять, як великі транспортні артерії, були постійними орієнтирами при переміщенні великих груп населення, що мали різні господарчі й культурні традиції. На Київщину підступали то землероби з лісостепу, то кочівники з степу, то мисливці з північних лісів. Тому тут важко знайти єдину лінію розвитку племен, що населяли територію Київщини. Скоріше, це було постійне сполучення різних «етно-культурних» областей.

А. П. САВЧУК

ПРО ВСТУП ТУРЕЧЧИНИ В ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

29 жовтня 1914 р. несподіваним нападом на Чорноморські порти Росії — Одесу, Севастополь, Феодосію та Новоросійськ Туреччина вступила у першу світову війну на боці держав Троїстого союзу. Сотні тисяч турецьких робітників і селян, відірваних від мирної праці, приречені були вмирати за здійснення маячних планів австро-німецьких імперіалістів та їх турецьких прислужників.

Цей крок турецького уряду був логічним завершенням усієї зовнішньої та внутрішньої політики молодотурецької партії, що перебувала тоді при владі.

Невдалий кінець італо-турецької війни 1911—1912 рр. та балканських воєн 1912—1913 рр., що продемонстрували військову та економічну слабкість Туреччини, позиція Англії та Франції, що були заінтересовані у знесиленні Туреччини, — все це примусило молодотурків переглянути свою зовнішньополітичну програму, шукати підтримки у Німеччини.

Перехід молодотурків до пронімецької орієнтації зумовлювався ще й тим, що німецький капітал завойовував дедалі міцніші позиції в турецькій економіці. Так, якщо в 1898—1899 рр. імпорту з Німеччини становив 1,6% усієї вартості товарів, що ввозилися з інших країн, то в 1910—1911 рр. він зріс до 9,6%. Частка Англії в цей же час знизилась з 38,6% до 19,9%. Значно збільшилися капіталовкладення Німеччини в будівництво залізниць і портів. Протягом першого десятиріччя ХХ ст. Німеччина вклала в залізницю Туреччини близько 441 млн. франків (Англія — 115 млн. франків), в реконструкцію портів, стільки ж скільки Англія — 10 млн. франків. У державних позиках Туреччини частка Німеччини становила 26%, а Великобританії — 14%. Таким чином, за розмірами капіталовкладень у турецьку економіку Німеччина вже випередила Англію¹, хоч і дещо відставала від Франції.

Посилення економічних позицій Німеччини, запобігливість перед нею молодотурків викликали занепокоєння деяких кіл турецької буржуазії. Свідченням цього було те, що на початку 1914 р. під час виступу одного з лідерів молодотурків Талаат-паші у палаті депутатів члени парламенту звернулись до нього з запитом про те, чи не вбачає він у посиленні зв'язків з Німеччиною загрози для Туреччини, і чи не поділить Порту долі Єгипту. Це був досить прозорий натяк на те, що фінансово-економічна залежність країни від Німеччини може обернутись і політичною залежністю. Відповідаючи на запит, Талаат-паша був змушений визнати, що хоч певна небезпека для Туреччини і не виключена, але без німецької допомоги вона неспроможна реконструювати економіку і досягти безпеки країни. Точку зору Талаата поділяв інший лідер молодотурків — Енвер-паша, який зазначав, що зміцнення турецько-німецьких відносин взаємовигідне для обох держав².

Але, вважаючи ці відносини засобом піднесення могутності країни, лідери молодотурків глибоко помилялись. Німецький імперіалізм прагнув насамперед задовольнити свої власні інтереси. Ще задовго до I світової війни канцлер Бернгард Бюлов писав, що налагодження стосунків з Туреччиною передбачає насамперед використання її як широкого поля господарчої діяльності, «хороброго друга на випадок небезпеки». Кайзер Вільгельм II ще в 1904 р. розглядав співробітництво з Туреччиною лише як засіб до зміцнення міжнародних і воєнних позицій Німеччини³. В грудні 1913 р. Вільгельм II наполягав на необхідності укладення військової угоди з Болгарією, Туреччиною та Румунією, вказуючи, що ці угоди є питанням «життя і смерті для Німеччини»⁴.

В умовах війни на два фронти німецькі генерали розраховували на Туреччину й як на постачальника сільськогосподарських продуктів. До того ж географічне розташування країни давало можливість Німеччині в разі війни завдати ударів у напрям-

¹ А. М. Шамсутдинов. Национально-освободительная борьба в Турции, М., 1965, стор. 3.

² Henry Morgenthau. The Secrets of the Bosphorus. New York, 1918, стор. 21, 136.

³ Б. Бюлов. Воспоминания, М.—Л., 1935, стор. 131—132.

⁴ Е. Жуков. История Японии, М., 1939, стор. 165.

ку Індії через Іран та по Суецькому каналу, а також у райони Півдня Росії і Кавказу, контролювати протоки, що ведуть з Чорного моря до Середземного, і, нарешті, ізолювати Чорноморський флот Росії. Все це, за задумом пруської воячини, мало відволікти значні сили Англії та Росії від європейського театру і забезпечити виконання плану А. Шліффена, що передбачав уникнення небезпечної для Німеччини затяжної війни на два фронти шляхом розгрому її ворогів по черзі. Кайзерівський уряд намагався скористатися й тим, що турецький султан, глава мусульманського світу, міг використати лозунг «священної війни ісламу» в інтересах Німеччини і викликати, якщо не повстання, то значні ускладнення у заселених мусульманами володіннях Росії, Англії та Франції. Про це Вільгельм II не раз говорив у своїх виступах. Так, ще під час першої марокканської кризи 1905 р. Вільгельм II у листі до Б. Бюлова звертав увагу на те, що без союзу з ісламом Німеччина не повинна вступати у війну з Англією та Францією⁵.

Молодотурки, в свою чергу, вели активну пропаганду реакційних панісламістських ідей серед мусульман в Індії, районах Центральної Африки, Середньої Азії, Кавказу тощо. З цією метою вони заснували в м. Медіні «місіонерську школу», до якої приймали мусульманську молодь з Росії, володіннь Англії, Франції та з інших країн. Особи, що закінчували цю школу, мали стати проповідниками панісламізму, а отже — агентурою Туреччини⁶. Молодотурки намагались прищепити мусульманам думку про те, що німці — друзі ісламу.

Зміцнюючи відносини з Німеччиною, молодотурки як партія турецької буржуазії та поміщиків, розраховували поширити кордони Оттоманської імперії шляхом загарбання Криму, Кавказу, Середньої Азії, Поволжя, відторгнення колоніальних володінь Франції й Англії та взяти реванш за поразку в Балканських війнах 1912—1913 рр. В разі перемоги держав Троїстого союзу над Антантою Туреччина могла оволодіти англо-французькими капіталовкладеннями та відмовитися сплачувати позики. Оскільки серед молодотурецького кабінету міністрів були й такі, що орієнтувалися на Антанту, молодотурки вирішили прозондувати ґрунт про можливість укладення угоди і з нею. З цією метою один з лідерів молодотурецького уряду Джемаль, що перебував у липні 1914 р. в Парижі, під час розмови з директором політичного департаменту міністерства закордонних справ Франції де Маржері запропонував послуги Туреччини як союзника Антанти при умові повернення втрачених Туреччиною островів у Егейському морі, скасування режиму капітуляцій тощо. Де Маржері відповів, що Франція не може вирішити таке питання без погодження з своїми союзниками. Джемаль розцінив це як відмову і 18 липня 1914 р. виїхав з Парижа до Стамбула⁷.

В той же час лідери молодотурецького тріумвірату — Талаат-паша та Енвер-паша почали з німецьким послом у Стамбулі Вангенгеймом переговори, які було завершено 2 серпня 1914 р., тобто вже після початку першої світової війни, підписанням угоди про союз між обома державами. Договір був вигідним для Німеччини, оскільки він зобов'язував Туреччину виступити в разі війни проти Росії на боці держав Троїстого союзу, але не покладав на Німеччину будь-яких зобов'язань щодо подання допомоги Туреччині, в разі виступу проти неї Англії або балканських країн⁸.

Про цю угоду дуже швидко стало відомо англійському уряду, хоч переговори проводились в глибокій таємниці і навіть Джемаль не знав про них. Грецький король Костянтин дізнався про нього від кайзера Вільгельма II і терміново сповістив главу англійської військово-морської місії у Греції віце-адмірала Керта⁹.

Повідомлений Талаатом та Енвером Джемаль, хоч і висловив деякі застереження, загалом схвалив укладення союзного договору з Німеччиною, оскільки цей крок позбавляв держави Антанти та балканські країни можливості втручатися в справи Туреччини¹⁰.

Щоб міцніше прив'язати до себе Туреччину на доповнення союзного договору від 2 серпня 1914 р. Німеччина уклала з нею 6 та 29 серпня 1914 р. нові угоди, за якими обіцяла сприяти поверненню своїй союзниці островів архіпелагу, якими та свого часу поступилась на користь Греції, а також виправити східні кордони шляхом відторгнення від Росії Кавказу й підтримати територіальні претензії молодотурків під час майбутнього поділу Балкан¹¹.

⁵ Б. Бюлов. Назв. праця, стор. 315.

⁶ В. А. Жебокрицький. До питання про вступ Туреччини в першу світову війну. — «Український історичний журнал», 1964, № 6, стор. 78.

⁷ А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции, М., 1948, стор. 27.

⁸ А. Ф. Миллер. Уступление Турции в первую мировую войну. — «Известия АН СССР», Серия истории и философии, 1946, т. III, № 4.

⁹ Константинополь и проливы, т. I, М., 1925, стор. 31, примітка 3.

¹⁰ Джемаль-паша. Записки, 1913—1919, Тифліс, 1923, стор. 91, 94—95.

¹¹ Carl Mühlman. Deutschland und Turkey, 1913—1914, Berlin—Grünwald, 1929, стор. 96, 197.

Тимчасом світова війна була вже в розпалі. Німеччина в будь-який момент могла зажадати від Туреччини виконання її союзних зобов'язань. Джемаль у зв'язку з цим зазначав: «Стан нашої армії примушував нас відкладати на якомога пізніший час наше втручання у європейську війну, хоч рано чи пізно це мало статись»¹². Прихильники союзної угоди не повідомили про її укладення решту членів турецького уряду. Джавід, Махмуд-Ефенді, Сулейман Бустані, Юсуф Іззедін та деякі інші члени кабінету вимагали дотримання нейтралітету у світовій війні, вважаючи, що це дасть більше переваг у боротьбі за повернення втрачених у попередніх війнах територій тощо. Саме про цих членів уряду французький публіцист Кайзер писав: «У Туреччині вагаються: ...частина уряду настроєна миролюбно, міністр фінансів Джавід після повернення з Франції..., прагне за будь-яку ціну уникнути непоправного розриву»¹³.

Щоб не розголосити таємниці союзного договору, прихильникам війни довелося адаптувати до певних дипломатичних маневрів і одночасно готуватися до війни. 13 серпня 1914 р. Рада міністрів Туреччини схвалила постанову про нейтралітет Туреччини у війні і водночас про зосередження військ у місцях, передбачених планами мобілізації. «Навіть ті з наших колег, які ще нічого не знали про наш союз з Німеччиною та про наші зобов'язання в зв'язку з цим, погодилися на мобілізацію, як на необхідний засіб безпеки»,— писав з цього приводу Джемаль. Воєнна партія (Талаат, Енвер, Джемаль) розглядала нейтралітет як легальну можливість готуватися до війни, не викликаючи підозри з боку держав Антанти: «...Ми оголосили себе нейтральними лише для вигравшу часу, ми чекали моменту, коли наша мобілізація закінчиться і ми зможемо взяти участь у війні»,— свідчить Джемаль. Для маскування своїх справжніх планів воєнна партія вирішила навіть розпочати переговори з Англією та Францією¹⁴.

20 серпня 1914 р. Джемаль відвідав англійського посла в Стамбулі Луїса Маллєта і запропонував ліквідувати капітуляції, повернути турецькі кораблі, затримані англійським урядом, а також зажадав від Англії відмовитися від втручання у внутрішні справи Туреччини та повернути Північну Фракію, якщо Болгарія виступить на боці держав Антанти, й острови архіпелагу. На всі ці пропозиції посол дав ухильні відповіді й негайно повідомив про них міністра закордонних справ Великобританії Едуарда Грея¹⁵.

Продовжуючи дипломатичну гру, Енвер-паша відвідав російського військового агента у Стамбулі генерала Леонтьєва. Енвер обіцяв відвести війська від Кавказького кордону і використати їх проти Австро-Угорщини, якщо Росія погодиться на військовий союз з Туреччиною терміном на 5—6 років при умові повернення останній Егейських островів і територій у Західній Фракії. Він також натякав на можливість утворення антиавстрійського блоку балканських держав, а в разі їх нейтралітету — невтручання у війну й Туреччини. Енвер запевняв, що його країна не зв'язана будь-якими угодами з Троїстим союзом, зокрема з Німеччиною. Генерал Леонтьєв повідомив генерал-квартимейстера генерального штабу Росії про пропозиції Енвера, а посол Росії в Стамбулі Гірс радив міністру закордонних справ зважити на них. Проте Сазонов байдуже поставився до цього, вважаючи неможливим союз з Туреччиною, хоч і радив Гірсу для вигравшу часу продовжувати переговори, не беручи на себе будь-яких зобов'язань.

Ця рекомендація Сазонова, очевидно, пояснювалась тим, що він очікував наслідків німецького наступу на Париж та російської кампанії в Східній Пруссії. В той час, коли Джемаль та Енвер вели переговори з дипломатами, Туреччина одержувала військові вантажі та гроші з Німеччини, надсилала своїх емісарів для пропаганди «священної війни» до Сирії, Єгипту, Індії та інших країн, зміцнювала оборону берегів Босфору та Дарданелл, посилювала свій військовий флот. 10 серпня німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау», несподівано з'явилися на рейді Золотого Рогу. Для маскування цього факту уряд Туреччини два дні згодом зробив заяву, що він придбав ці кораблі у Німеччини. Все це примусило генерала Леонтьєва зробити висновок, що продовжувати переговори з Енвером немає рації, оскільки це дає Туреччині можливість спокійно озброюватися¹⁶.

На початок вересня 1914 р. наступ німецької армії на Західному фронті припинився. Після бою на р. Марні німецька армія перейшла до оборони. План Шліффена, розрахований на розгром військ Антанти по черзі, зазнав поразки. Довелося вести

¹² Джемаль-паша. Назв. праця, стор. 98.

¹³ М. Э. Айрапетян, А. Ф. Кабанов. Первая мировая война, М., 1964, стор. 34.

¹⁴ Джемаль-паша. Назв. праця, стор. 96, 102.

¹⁵ Белая книга о войне с Турцией, Спб., 1914, док. 14. Кораблі, про які йшлося, були замовлені Туреччиною фірмі «Армстронг, Вітворт і К°». Це лінкори «Решадіє» та «Осман І» (останній ще будувався). З початком війни Англія конфіскувала їх.

¹⁶ Международные отношения в эпоху империализма (далі — МОЭИ). Документи из архивов царского и Временного правительства (1878—1917), серия III, т. VI, ч. I, стор. 105.

війну на два фронти. Коли німецькі війська незабаром після бою на Марні перейшли від наступу до оборони, писав Джемаль, «Німеччина з метою відтягнути російські сили до Кавказу та примусити англійців тримати велику армію в Єгипті стала енергійніше наполягати на нашому вступі у війну»¹⁷.

Проте воєнній партії доводилось рахуватись і з тим, що ряд членів уряду, а також деякі дипломати виступали проти участі Туреччини у війні. 28 вересня 1914 р. посол у Парижі Ріфаат-паша писав до Стамбулу: «Німеччина не має наміру рятувати нас. Вона розглядає нас як простий інструмент. На випадок поразки вона має намір використати нас як засіб для задоволення апетиту переможців, на випадок перемоги — перетворити нас на протекторат». Він радив дотримуватись нейтралітету¹⁸. Проти участі Туреччини у війні виступали й турецькі емігрантські кола. Принц Саббахеддін у своєму листі до султана Магомета V писав, що піднімаючи зброю за Німеччину, уряд засуджує країну до смерті¹⁹. Побояювався війни проти Росії і сам султан Магомет V.

Але молодотурки не бажали прислуховуватись до тверезих голосів. До Туреччини продовжували прибувати німецькі солдати та офіцери. Флот країни перейшов під повний контроль німців: на місце англійського адмірала Ліпіуса було призначено німецького адмірала Сушона. В країні набула великого розмаху пронімецька пропаганда, що посилено готувала громадськість до розриву стосунків з Антантою і переходу на бік Троїстого союзу. В газетах «Ікдам», «Османський Ллойд» та інших вміщувалися статті, спрямовані проти держав Антанти, видавалися плакати, які зображували Антанту у вигляді зграї звірів, що шматують Туреччину на частини, посилено поширювалися чутки ніби Вільгельм II — справжній друг мусульман і т. д.²⁰

Талаат-паша намагався залучити на свій бік Болгарію та Румунію, що, в разі успіху, забезпечило б Туреччині фланги і полегшило одержання військового спорядження з Німеччини²¹.

Становище в країні дедалі ускладнювалось. Мобілізація населення віком від 17 до 50 років викликала нестачу робочих рук у сільському господарстві та промисловості. Мобілізаційні пункти виявились невідповідними до прийому великої кількості людей. Мобілізованим доводилося голодувати. Реквізиції на потреби армії, супроводжувані зловживаннями чиновників, порушили нормальне функціонування економічного життя: чимало підприємств скоротили обсяг виробництва, а деякі зовсім припинили свою діяльність. У зв'язку з цим ряд фірм і підприємств не зміг сплатити свої борги у визначений час і урядові довелося оголосити мораторій відносно цих сплат²².

Щоб якось розрядити атмосферу, виправдати той тягар, що несподівано впав на плечі турецького народу, молодотурецький уряд оголосив 1 жовтня 1914 р. про ліквідацію режиму капітуляцій²³. У відповідь на це посли європейських держав заявили протест. Ініціатором цього колективного демаршу був італійський посол Гарроні. Цікаво зазначити, що «друзі» Туреччини, Німеччина та Австро-Угорщина приєдналися до цього протесту, причому німецький посол Вангенгейм доклав чимало зусиль для того, щоб обхідними маневрами переконати послів Антанти в необхідності «в ім'я європейської солідарності» колективно виступити проти знищення режиму капітуляцій²⁴.

Колективний демарш держав перелякав молодотурецький кабінет. Гірс повідомляв Сазонова, що уряд Туреччини має намір відокремити економічні умови режиму капітуляцій від юридичних і з цією метою створив спеціальну комісію. Проте цей демарш став мабуть одним з поштовхів до прийняття молодотурецьким тріумвіратом рішення про вступ Туреччини у світову війну. 6 жовтня 1914 р. Гірс доповів міністерству закордонних справ Росії про перехоплену ним німецьку телеграму, що вимагала прискорити виступ Туреччини. А 10 жовтня під час наради у німецького посла Вангенгейма Талаат, Енвер та Джемаль дали згоду на вступ Туреччини у війну²⁵. 16 жовтня 1914 р. Гірс повідомив Сазонова про прийняття Комітетом Єднання і Прогресу рішення про вихід у Чорне море турецького військового флоту для спостереження за діями російського Чорноморського флоту. Насправді ж йшлося про напад на російське узбережжя. 27 жовтня 1914 р. німецький адмірал Сушон після консультацій з головою німецької військової місії генералом Ліманом фон Сандер-

¹⁷ Джемаль-паша. Назв. праця, стор. 106.

¹⁸ Ahmed Emin. Turkey in the World War. London, 1930, стор. 74.

¹⁹ «Исторический вестник», 1915, т. 139, стор. 1028.

²⁰ Ahmed Emin. Назв. праця, стор. 75.

²¹ МОЭИ, серія III, т. VI, ч. I, стор. 157.

²² Ahmed Emin. Назв. праця, стор. 164.

²³ МОЭИ, серія III, т. VI, ч. I, стор. 159.

²⁴ Ahmed Emin. Назв. праця, стор. 169.

²⁵ Я. Каїзер. Европа и новая Турция, М., 1923, стор. 4.

сом видав наказ про одночасний напад німецько-турецького флоту на важливіші бази Чорноморського флоту Росії та порти на Чорному морі²⁶.

29 жовтня 1914 р. німецько-турецький флот без оголошення війни обстріляв Одесу, турецькі міноносці «Гайрет» та «Муавенет» потопили російський канонерський човен «Донец»; турецький мінний загороджувач «Нілуфер» встановив мінне поле під Севастополем, а крейсер «Гебен», міноносці «Ташос» і «Самсун» бомбардували місто і порт, а також завдали пошкоджень російському судну «Прут», згодом затопленому командою. Турецький крейсер «Гамідіє» обстріляв вокзал і порт у Феодосії, а повертаючись, потопив російський пароплав «Шура». Німецький крейсер «Бреслау» поставив міни у Керченській протоці і обстріляв портові споруди в Новоросійську²⁷.

З метою виправдання грубого порушення норм міжнародного права німецько-турецьким флотом, адмірал Сушон зробив заяву, що напад керованого ним флоту викликаний діями російського корабля, зустрінутого ескадрою під час виходу з Босфору²⁸. Хоч насправді, напередодні нападу турецького флоту на російські порти кораблі Чорноморського флоту мали категоричний наказ утримуватися від будь-яких активних дій щодо турецького флоту²⁹.

30 жовтня 1914 р. дипломати Антанти покинули Туреччину.

Так було зроблено крок, наслідком якого був крах Оттоманської імперії. Факти спростовують намагання молодотурків довести, що, адмірал Сушон діяв незалежно від турецького уряду. Саме молодотурки є винуватцями тих злиднів та нещастя яких зазнав турецький народ під час першої світової війни.

В. М. ЗАПЦЕВ

²⁶ Liman von Sanders. Fünf Jahre in Turkey, Berlin, 1919, стор. 54.

²⁷ Боевая летопись русского флота. М., 1948, стор. 392—394.

²⁸ МОЭИ, т. VI, ч. I, стор. 455—456.

²⁹ П. Болгари та ін. Черноморский флот, исторический очерк, М., 1967, стор. 62.

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК ПОДІЛЛЯ

Історик, археолог, музеєзнавець Юхим Йосипович Сіцинський (1859—1937 рр.) залишив велику літературно-наукову спадщину. Його перу належить понад 130 опублікованих праць — монографій, нарисів, журнальних статей з історії і краєзнавства Поділля*. Ю. Й. Сіцинський плідно працював і в галузі архітектури, знав видавничу справу, був видатним громадським діячем.

З 1903 по 1920 р. він очолював Подільське церковне історико-археологічне товариство. За наукові заслуги був обраний дійсним членом ряду товариств: ім. Т. Г. Шевченка (з 1899 р. до кінця життя), церковно-історичного і археологічного при Київській духовній академії (1888—1918 рр.), історичного товариства Нестора-літописця (1896—1918 рр.), Київського товариства старожитностей і мистецтв (1902—1918 рр.), а також членом-кореспондентом Московського археологічного.

Незважаючи на визначні наукові й громадські заслуги Ю. Й. Сіцинського, ім'я його відоме головним чином у вузьких колах учених-істориків і археологів. Широка громадськість зі спадщиною цього дослідника майже неознана, бо численні його твори стали бібліографічною рідкістю. Про життя і творчий шлях вченого є певна література¹.

Автор цієї розвідки не мав змоги, та й не ставив собі завдання проаналізувати його наукові праці й діяльність, але небезпідставно може твердити, що Ю. Й. Сіцинський був прогресивним діячем. Для цього досить переглянути уважно великий список його творів.

За радянського часу вчений опублікував ряд нарисів, монографій і статей, а тому з повним правом може вважатися радянським істориком Поділля.

* Бібліографічний покажчик праць вченого додається в кінці розвідки.

¹ А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь, т. XXXII, Спб., 1901, стор. 401; І. К.-ч. (І. Крип'якевич). П'ятдесятліття наукової праці Єфима Сіцинського.— «Записки наукового товариства ім. Шевченка у Львові», т. CLI (151), Львів, 1931, стор. 217—223; Nowy Wielkił Ilustrowanij Slownik, Praha, 1932; Львівська загальна енциклопедія, Львів, 1933; Хмельницький обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-302, оп. 2, спр. 444, Особиста справа Ю. Й. Сіцинського (1918—1930); там же, ф. 3333, спр. 1—17 (Особистий архів Ю. Й. Сіцинського); Матеріали з архіву Ю. Й. Сіцинського у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

* * *

Юхим Йосипович Сіцинський народився 10 грудня 1859 р. у с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (тепер Хмельницької області) в родині священика. Виховувався в Київській духовній академії (1881—1885 рр.), яку закінчив з ступенем «кандидата богослов'я». В особистому архіві збереглися дуже важливі незакінчені автобіографічні записи «Життєві жалі»², які Ю. Й. Сіцинський почав писати на схилі життя. В них він цілком безсторонньо й об'єктивно висловлює своє негативне ставлення до догматичної церковщини і з глибоким жалем розповідає, чого йому довелося вчитися в духовній академії, а не в університеті. Ось уривок з цих записів: «Перший жаль, що трапився мені на дорозі мого навчання, був... бар'єр перед університетом... 1879 було видано «височайшее» повелення приймати в університет семінаристів тільки по екзамєну зрілості...» Царський указ практично закрити Ю. Й. Сіцинському шлях до цього закладу. В силу непереборних обставин він мусив продовжувати навчання в 5—6-му класах семінарії, які були суто богословськими. Це глибоко вплинуло на Ю. Й. Сіцинського. «Охота вчитися покинула мене — пише він. — Я з першого ученика зіліз на 10-го ученика по розрядному списку, потім при переході в 6 клас піднявся трохи, але закінчив семінарію 8-м учеником. Бо я не міг вчити богословські науки — сухі, нежиттєві, тупі, неправдиві»³.

Після закінчення семінарії у 1881 р. перед Сіцинським постало питання — або йти в священики, або продовжити навчання в духовній академії. Він обрав останнє. Та й закінчивши академію, Юхим Йосипович знову-таки не пішов у священики, а почав працювати учителем російської мови у Бахмутському духовному училищі на Катеринославщині (1886—1889 рр.). У 1889 р. він переїхав до Кам'янця-Подільського і тут несподівано прийняв сан служителя церкви. Чи слід припускати, що Ю. Й. Сіцинський змінив своє негативне ставлення до неї? Безумовно — ні. Пояснення цього вчинку треба шукати в його дальших діях. Юхим Йосипович переїхав до Кам'янця з широкими планами наукової й громадської діяльності. Сан священика відкрив йому шлях до церковних видань та відповідних громадських організацій, і він відразу приступив до здійснення своїх намірів. 1889—1891 рр. були для нього найпродуктивнішими. За цей час він надрукував 16 праць.

З 28 листопада 1889 р. сразу після переходу на церковну службу Ю. Й. Сіцинський став членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, 1890 р. — секретарем його, а 1903 р. — головою організованого на базі комітету церковного історико-археологічного товариства і залишався на цьому посту до самоликвідації товариства наприкінці 1920 р.⁴ З 1890 р. працював у редакціях «Подольских епархиальных ведомостей», «Трудов епархиального историко-статистического комитета». Сан священика дав йому змогу зв'язатися з прогресивними представниками духовництва і викликати у них інтерес до збирання матеріалів з історії краю, пам'яток старовини, предметів народної культури і творчості.

З 1892 р. Ю. Й. Сіцинський — редактор «Подольских епархиальных ведомостей», а з 1906 до 1918 р. — журналу «Православная Подолия», що почав видаватися замість них. Під редакцією Ю. Й. Сіцинського вийшли «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (вип. VI, 1893; вип. VIII, 1897), «Труды Подольского церковного историко-археологического общества», вип. X, XI, XII (1904, 1911, 1916).

Учений багато сил віддав організації музейної справи, протягом 44 років (1890—1933 рр.) працюючи у музеях, з них лише у Кам'янецькому — 41 рік (1890—1930 рр.). Протягом 33 років він очолював заснований ним у січні 1890 р. у Кам'янці церковний музей старожитностей, яким з вересня 1903 р. відало церковне історико-археологічне товариство (зараз він має назву — Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник). Це перший на Поділлі і другий на Україні (після Одеського) громадський краєзнавчий заклад, що завдяки Сіцинському став одним з кращих у дореволюційній Росії.

Хоч створювався він для зберігання і показу церковної старовини, але вже з перших кроків Ю. Й. Сіцинський почав зосереджувати тут пам'ятки народної культури і мистецтва, археологічні знахідки, навіть картини прогресивного, антикріпосницького напрямку. Таких експонатів нецерковного змісту в 1909 р. у музеї було 68%. Серед них портрети Івана Гонти — видатного учасника Коліївщини, Устима Кармалюка та інші твори живопису, зокрема картина із зображенням бідного, виснаженого селянина на фоні панських палат. Її супроводжує підпис:

Ой доле, доле ти моя,
Коли діждуся щастя я?
Коли на тім кривавім полі
Зобачусь я в щасливій долі...

² ХОДА, ф. 3333, спр. 16, арк. 32—IX.

³ Там же.

⁴ Там же, спр. 7, арк. 51—57.

За характером експозиції цей заклад був фактично добре впорядкованим краєзнавчим музеєм. З метою збору матеріалів для нього і для своїх праць, фотографування пам'яток старовини, культури, побуту Ю. Й. Сіцинський систематично виїжджав у губернію. При цьому траплялись і конфлікти. Так, коли він фотографував ікону в замковій церкві графині Левашової у Хмільнику, вченого звинуватили у неповазі до святині. На ім'я губернатора надійшла скарга, яка розбиралась 5 місяців⁵. Ще гостріший конфлікт виник між Ю. Й. Сіцинським і подільським єпископом Серафимом. Останній наполягав на закритті історико-археологічного музею, яким протягом тривалого часу Юхим Йосипович не тільки завідував, але й вів тут усю основну роботу без будь-якої плати.

Ю. Й. Сіцинський був всебічно обдарованою людиною. Він добре малював, грав на скрипці, захоплювався фотографією. Його знімки увійшли до десяти альбомів⁶, що, на жаль, не збереглися. Частину було опубліковано як ілюстрації до творів. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа видала за його фотографіями невеликий альбом селянського одягу⁷.

Юхим Йосипович мав глибокі знання в різних галузях. Він володів, крім української та російської, ще кількома мовами — церковно-слов'янською, грецькою, латинською, старосерейською, польською, німецькою, французькою.

Як вже згадувалося, Ю. Й. Сіцинський свою літературно-наукову і громадську роботу змушений був сполучати з службою священика: у 1889—1903 рр. — в кам'янечкому кафедральному соборі, з 1903 р. — у середньому технічному училищі, де він до 1918 р. займав посаду заступника. Варто зазначити, що Ю. Й. Сіцинський один з перших у Кам'янці скинув рясу. Реакційне духовництво вороже ставилося до визначного діяча і його творчості, іронічно називало Юхима Йосиповича «учений поп і отступник»⁸.

З листопада 1918 по жовтень 1922 р. він працював доцентом у вищих учбових закладах Кам'янця-Подільського, де викладав археологію та мистецтво.

У 1931 р. Ю. Й. Сіцинський переїхав до Києва. Працював у Лаврському музеї науковим працівником⁹. У 1933 р. він захворів і повернувся до Кам'янця. Три роки лежав тяжко хворий, але й в цей час не кидав роботи. У 1934 р. підготував рукопис «Друкарні і видання на Поділлі» й розпочав автобіографічні записи «Життєві жалі», та не зміг закінчити їх. Учений помер у Кам'янці 7 грудня 1937 р.

Багатогранна діяльність Ю. Й. Сіцинського заслуговує більш широкого і ґрунтовного висвітлення. Ще не вивчено його особистий архів, який чекає свого дослідника. Слід видати деякі праці або, принаймні, дати їх вичерпний опис.

Цінну ініціативу у вивченні спадщини видатного вченого проявив краєзнавець С. К. Шкурко. Він розшукав кілька особистих документів і фото Ю. Й. Сіцинського, його останні записи, зібрав багато спогадів про нього. Всі матеріали передані на збереження до обласного архіву¹⁰.

⁵ ХОДА, ф. 3333, спр. 2, арк. 144—162.

⁶ Там же, спр. 16.

⁷ В. Шаврін. Селянський одяг на Поділлі. Автолітографії. По фотографіях 1899—1900 рр. Ю. Й. Сіцинського. Кам'янець-Подільський, 1927; Жіночий одяг на Поділлі, Кам'янець-Подільський, 1927.

⁸ ХОДА, ф. 3333, спр. 16.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, спр. 16, 17.

Бібліографічний покажчик праць Ю. Й. Сіцинського з історії краєзнавства Поділля *

Народное предание о Полозе (этнографический эскиз). — «Подольский листок», Каменец-Подольск (далі — К.-П.), 1881, № 58.

Черты из народных представлений о загробном мире. — «Подольские епархиальные ведомости» (далі — ПЕВ), 1885, № 18, с. 353—362; 1887, № 9, с. 189—195; № 10, с. 208—217.

Сближение смерти с рождением и браком в народной поэзии и обряде Подольской губернии. — ПЕВ, 1885, № 24, с. 513—526.

Народные образы и представления о смерти. — ПЕВ, 1886, № 10, с. 215—222.

Древнее рукописное евангелие, найденное в м. Сатанове Проскуровского уезда. — ПЕВ, 1887, № 44, с. 1007—1014.

Д-р Антоний И. (Йосип Ролле). На Шпаковом шляху. (Переклад з польської). — «Киевская старина», 1887, IV (апрель).

Д-р Антоний И. Сава Чаленко. (Переклад з польської). — «Киевская старина», 1887, XII (декабрь).

Празднование 900-летия крещения Руси в м. Сатанове Проскуровского уезда 15 июля 1889 года. — ПЕВ, 1888, № 34, с. 799—808.

* До покажчика увійшло 137 праць вченого з 183.

- К истории унии в Подоллии.— ПЕВ, 1889, № 20, с. 433—445; № 21, с. 455—463 № 22, с. 488—500. Окреме видання: К.-П., 1889, 33 с.
- Бакота, древняя столица Поднзья.— ПЕВ, 1889, №№ 46—49. Окр. вид.: К.-П. 1889, 34 с.
- Иаков, епископ якутский, уроженец Подоллии.— ПЕВ, 1889, № 52.
- Древнейшие православные церкви в Подоллии. I. Церковь-замок в с. Сутковца Летицкого уезда.— ПЕВ, 1889, № 2—3. Окр. вид.: К.-П., 1889, 18 с.; II. Церкви в Зинькове Летицкого уезда.— ПЕВ, 1890, №№ 16, 17. Окр. вид.: К.-П., 1890, 12 с.; III. Каменецкая Иоанно-предтеченская церковь (Старый собор).— ПЕВ, 1890, №№ 37—42. Окр. вид.: К.-П., 1890, 50 с.; IV. Замковая церковь в г. Каменце.— ПЕВ, 1892 №№ 27/28, с. 474—490. Окр. вид.: К.-П., 1892, 16 с.
- По поводу учреждаемого в Каменец-Подольске епархиального древнехранилища.— ПЕВ, 1890, № 3, с. 79—86. Окр. вид.: К.-П., 1890, 8 с.
- Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета.— ПЕВ, 1890, № 11, с. 238—245; № 18, с. 366—370; № 33, с. 758—764; № 47, с. 1072—1084.
- Материалы для истории монастырей Подольской епархии.— Труды Подольского историко-статистического комитета (далі — ПЕИСК), вып. V, К.-П., 1891, с. 209—438. Окр. вид.: К.-П., 1891, 234 с.
- Семейная жизнь в Подоллии в 1-ой половине XVIII в.— «Киевская старина», 1891, IV (апрель). Окр. вид.: К., 1891, 12 с.
- Заседания Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в епархиальное древнехранилище.— ПЕВ, 1891, № 4, с. 69—70; № 23, 32, 47. Окр. вид.: К.-П., 1891, 6, 5, 4 с.
- Материалы для церковной истории Подоллии.— Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. V, К., 1891, № 10, с. 176—183.
- Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда.— ПЕВ, 1891, № 46, с. 1213—1221.
- Докладная записка относительно устройства епархиальной библиотеки в Каменце.— ПЕВ, 1891, № 52.
- Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учреждаемого им церковного древнехранилища за 1890 год. К.-П., 1891, 25 с.
- Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за... 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902 год. К.-П., 1892—1903.
- Раскопки бакотского монастыря в 1892 году.— ПЕВ, 1892, № 39, с. 706—708.
- Переход г. Каменца под Российскую державу 21 апреля 1793 г.— ПЕВ, 1893, № 16, с. 257—267.
- Архипастыри и губернаторы Подоллии за столетие 1793—1893.— ПЕВ, 1893, № 16
- К столетию воссоединения Подоллии с Россией. 1793—1893. Сборник статей. Под ред. Е. Сецинского. К.-П., 1893. XII, 176 с.
- Д-р. И. И. Ролле. (Некролог).— ПЕВ, 1894, № 4.
- Рец. на кн.: Архив Ю.-З. России, ч. VIII, т. 1—2. М. Грушевский. Барское староство. Исторический очерк.— Записки наукового товариства ім. Шевченка у Львові (далі — ЗНТШ), 1895, кн. 2, т. V.
- Рец. на кн.: Город Каменец-Подольск. Историческое описание. К., 1895, VII, 247 с., 24 илл.— «Киевская старина», 1895, VI; ЗНТШ, т. VIII, 1895; «Исторический вестник», 1895, I; «Археологические известия», 1896, № 7-8.
- Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии I. Каменецкий уезд.— Труды ПЕИСК, вып. VII, К.-П., 1895, XXII, 611 с.
- Календарь Подольской епархии на 1896 год. К.-П., 1895. 159 с.
- Календарь Подольской епархии на 1897 год. К.-П., 1896.
- Посещение государем императором Николаем I города Каменца в 1842 году.— ПЕВ, 1896, № 29, с. 615—619.
- Бюджет священника и псаломщика Подольской епархии.— ПЕВ, 1897, № 24.
- В Подоллии назад тому два с половиной века. (Из записок путешественника половины XVII в.).— ПЕВ, 1897, № 37—38, с. 977—984.
- В поисках за исторической правдой. Действительно ли исполняется 500-летие существования Каменецкой св. Николаевской церкви.— «Подольские губернские ведомости», 1898, № 69.
- Картина из времен крепостного права (рисунок и статья).— «Киевская старина», 1899, IV, с. 152—154.
- Раскопки у д. Приворотье Маковское Каменецкого уезда.— «Археологическая летопись Южной России», 1899, I, с. 26—28.
- Пасхальные писанки.— ПЕВ, 1899, № 15, с. 368—373.
- Церковно-иерархические отношения Подоллии к Киевской и Галицкой митрополиям. (Исторический очерк).— ПЕВ, 1899, №№ 45, 46. Окр. вид.: К.-П., 1899, 20 с.
- Историческая справка о св. троницкой церкви м. Пикова Винницкого уезда. (По поводу ее 200-летия).— ПЕВ, 1899, № 49, с. 1184—1196.
- Рец. на кн.: В. К. Гульдман. Поместное землевладение Подольской губернии.— ЗНТШ, 1899, кн. 3, т. XXIX.

Рец. на кн.: Лотоцкий. Где училось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии.—ЗНТШ, 1899, кн. 4, т. XXX.

Древнейшие церкви Подолии. Объяснения к археологической карте Подолии.—«Археологические известия и заметки», т. VII, 1900, № 8, с. 273; № 9—10, с. 300.

Археологическая карта Подольской губернии.—Труды XI археологического съезда в Киеве, т. I, М., 1901, с. 197—354. Окр. вид.: М., 1901, 159 с. *

Приходы и церкви Подольской епархии.—Труды ПЕИСК, вып. IX, К.-П., 1901. XX, 1064, 176 с.

Публікація вірша С. Руданського «До дядька Прохора Коваля».—«Літературно-науковий вісник», 1901, кн. III **.

Доклады на Киевском археологическом съезде 1899 г.

а) Несколько пояснений к Археологической карте Подольской губ.:

б) Характерные особенности древних церквей Подолии.—«Труды XI Археологического съезда в Киеве», т. I, М., 1901.

Экскурсия Е. Сицинского для описания памятников старины Подольской губернии.—«Архео. летоп. Южн. России», т. III, 1901, с. 7—12.

Находка гробницы каменной эпохи возле с. Кептинцы Каменецкого уезда.—Там же, с. 30—31.

Исследование подземных ходов в Каменце-Подольске.—Там же, с. 149—150.

Две лирические песни в честь св. Николая.—ПЕВ, 1901, № 51.

Храмы города Бара Могилевского уезда. (Исторические очерки).—ПЕВ, 1902, №№ 47—51. Окр. вид.: К.-П., 1902.

Отчет об осмотре древностей в Подольской губернии летом 1901 г.—Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. XVII, вып. 1, К., 1903.

Подольский епархиальный историко-статистический комитет и его древнехранилище в г. Каменце-Подольске.—«Археологическая летопись Южной России», 1903, № 5, с. 320—324.

Историческая справка о каменецких подоминицанских зданиях, в коих помещалось древнехранилище историко-статистического комитета.—ПЕВ, 1903, № 10, с. 248—252.

Подольские типографии и их издания. (Исторический очерк).—ПЕВ, 1903, № 46, с. 1379—1387.

Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911—1912, 1913, 1914 год. К.-П., 1904—1915.

Исчезающий тип деревянных церквей Подолии.—Труды Подольского церковного историко-археологического общества (далее — ПЦИАО), вып. X, К.-П., 1904, с. 393—416, 12 рис. Окр. вид.: К.-П., 1904, 24 с., 12 илл.

† Материалы для истории цехов в Подолии.—Труды ПЦИАО, вып. X, К.-П., 1904, с. 417—494. Окр. вид.: К.-П., 1904, 78 с.

Музей Подольского церковного историко-археологического общества. I. Опись старопечатных книг музея Подольского церковного историко-археологического общества.—Труды ПЦИАО, вып. X, К.-П., 1904, Дополнок: с. 1—107. Окр. вид.: К.-П., 1904, 108 с.

Хронологический список трудов д-ра И. Ролле.—Труды ПЦИАО, вып. X, К.-П., 1904, с. 517—527.

Рец. на кн.: Повят Могильовски. Опрацовал В. Побут-Гурски.—Там же, с. 578—580.

Материалы для биографии архиепископа Анатолия Мартыновского. К.-П., 1906, 23 с.

Программа: а) для собирания сведений этнографических о пасхе и ближайшем к ней времени; б) для собирания писанок и вышивок.—«Православная Подолия», 1906, № 2.

Каменецкий народный праздник по описанию Стефана Руданского.—«Подолия», 1906, № 140.

• Передовая (По поводу крестьянских бунтов).—«Подолия», 1906, № 147.

О преподавании в семинарии в богословских классах украинской литературы и истории местного края.—«Подолия», 1906, № 217.

Н. В. Молчановский. (Некролог).—«Подолия», 1906, № 280.

Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Кукавки Могилевского уезда.—«Православная Подолия», 1907, № 41, с. 1043—1053. Окр. вид.: К.-П., 1907, 12 с.

У великодню ніч. (Оповідання).—«Подолия», 1907, № 92. Окр. вид.: К.-П., 1907.

Указатель «Подольских епархиальных ведомостей». 1862—1905 гг. К.-П., 1907, VIII, 1088 с.

Южнорусское церковное зодчество.—«Православная Подолия», 1907, № 7—8, с. 158—176. Окр. вид.: К.-П., 1907, 24 с.

* У 1927 р. Ю. Й. Сіцінський видав доповнену «Історико-археологічну карту Поділля» як додаток до «Нарисів з історії Поділля», вип. 1, Вінниця, 1927, № 101.

** Автограф передано музею товариства ім. Шевченка у Львові.

- Роспись церкви в южнорусском стиле.— «Православная Подолия», 1909, № 26, Окр. вид.: К.-П., 1909, 8 с.
- Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины музея Подольского церковного историко-археологического общества. К.-П., 1909, 106 с. Дополнок до вип. XI «Трудов ПЦІАО» (с. 1—105), який вийшов лише в 1911 р. У X вип. «Трудов ПЦІАО» (1904) уміщено опис стародруків музею.
- Судебно-административная роль Винницы в данное время. (Историческая справка по поводу открытия Винницкого окружного суда).— «Подолия», 1909, № 85.
- По поводу статьи «Памятники старины Подольской губернии». (О старой церкви м. Ярышева Могилевского уезда).— «Подолия», 1910, № 28.
- Подольские отщепенцы от православной церкви.— «Православная Подолия», 1910, № 50—51, с. 1089—1098.
- К изображению Иосафа Горленко.— Труды ПЦІАО, вып. XI, К.-П., 1911.
- Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии П. Ушицкий уезд.— Труды ПЦІАО, вып. XI, К.-П., 1911, с. 1—144; вып. XII, К.-П., 1916, с. 145—208 (праця не закінчена).
- Профессор Владимир Бонифатьевич Антонович (некролог).— Труды ПЦІАО, вып. XI, К.-П., 1911, с. 401—404.
- А. И. Тарнавский.— Там же, с. 417—418.
- Исторические местности Подолии и их достопримечательности, К.-П., 1911, 18 с.
- Пятидесятилетие епархиальных периодических изданий Подольской епархии (1862—1912 гг.).— «Православная Подолия», 1912, № 1.
- Характерные черты древних церквей Подолии.— «Православная Подолия», 1912, № 36, с. 841—849. Окр. вид.: К.-П., 1912, 10 с.
- Патриотизм шаргородских семинаристов в Отечественную войну (1812 г.).— «Православная Подолия», 1912, № 34.
- Из Подольской старины. (Бывшие в Каменце церкви).— «Подольнин», 1914, №№ 960, 963.
- Студеница (местечко Ушицкого уезда), К.-П., 1914.
- Новоявленный историк Каменца. (По поводу труда А. Прусевича «Kamieniec-Podolski» в журнале «Litwa-Ruś», 1913, вып. 4—5).— «Подольнин», 1914, № 986.
- Подольские отщепенцы от православной веры и народности русской.— «Подольнин», 1914, № 1051.
- Прикарпатская Русь.— «Православная Подолия», 1915, № 2, с. 75—86.
- Посещения города Каменца государями-императорами. (Историческая справка).— «Православная Подолия», 1915, № 6, с. 762—768.
- Виктор Игнатьевич Лотоцкий. (Некролог).— «Православная Подолия», 1915, № 32, с. 1474—1479.
- І перекують мечі свої на леміші.— «Свято Поділля». (Одноденна газета, присвячена відкриттю Кам'янець-Подільського державного університету), 1918, 22 жовтня, с. 2.
- Читанка для вищих початкових та середніх шкіл, ч. 2, К.-П., 1918.
- Допоможім полоненим і інвалідам.— «Село», К.-П., 1918.
- З історії взаємовідношень Поділля і Угорської України.— «Життя Поділля», 1919, № 40.
- Начерки з історії Поділля.— Записки Кам'янець-Подільського державного українського університету, К.-П., 1920.
- В чому моя провина? К.-П., 1920, 20 с.
- Стародруки Кам'янецького історико-археологічного музею.— «Бібліологічні вісті», 1924, № 1—3.
- Вплив візантійсько-атенської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі.— ЗНТШ, т. 139—140, Львів, 1925. Окр. вид.: Львів, 1925, 21 с., 5 табл., 19 іл., план.
- Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиріччя. (1914—1924 рр.) — «Україна», кн. I, К., 1926, с. 172—177.
- Нариси з історії Поділля, ч. I. (Нариси I—II). Вінниця, 1927, 74 с., 48 іл., історико-археологічна карта Поділля. (Всенародна 6-ка при Укр. акад. наук. Кабінет вивчення Поділля, вип. 12).
- Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. (історично-археологічні нарис).— Записки історико-філософського відділу Української академії наук, т. XVII, К., 1928, с. 64—160. Окр. вид.: К., 1928, 100 с., 68 іл.
- Рец.: М. Карачківський. Ефим Сіцинський. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст.— «Україна», 1929, кн. 33, с. 137—140.
- Кам'янець-Подільський державний історико-культурний заповідник. Кам'янецька фортеця, К.-П., 1929, 10 с., іл.
- Матеріали до археології Західного Поділля.— Записки Археологічного комітету при ВУАН, т. I, К., 1931. Окр. вид.: К., 1931, 44 с., 12 іл., 1 карта.
- Друкарні і видання на Поділлі, К.-П., 1934, 65 с.

Повертаючись до надрукованого

ГРАФІТИ Й ДАТА СПОРУДЖЕННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Значення найдавніших датованих граффіт Софійського собору в Києві для встановлення хронології цієї пам'ятки слушно підкреслив останнім часом С. О. Висоцький. Щоб визначити, коли було споруджено Софію, він дослідив шість написів, зроблених на стінах храму в різних місцях. Текст чотирьох з них вказує, як твердить Висоцький, на такі роки: 1042, 1046, 1052, 1054; інші два можна датувати за їх змістом 1030 і 1076 рр.¹

Оскільки написи видряпані в штукатурці стін, уже замальованих фресками, висновки дослідника дають підставу вважати, що до 1042 і навіть 1030 р. не лише збудовано самий собор, але також проведено оздоблювальні роботи всередині його*. Ця теза потребує докладної перевірки тим більше, що вона заперечує висновок раніше обгрунтований автором даної статті, за яким, незалежно від джерелознавчої оцінки дати заснування Софійського собору (1037 р.), поданої у «Повести временных лет», 1036 р. є для храму Ярослава часом *ante quem* поп. Вирішальне значення тут має переказ 1036 р. про битву з печенігами під київськими валами, «идеже стоить ныне святая София, митрополья русская, бе бо тогда поле вне града»².

Хронологія двох граффіт, накреслених на фресці, що зображує св. Пантелеймона, на третьому (від абсиди) південному хрещатому стовпі центрального нефа, не викликає сумнівів. Перше з них згадує про бурю, вказуючи точну дату цієї події: 6560 (1052 р.), 3 березня, в день св. Євтропія, о 9-й годині ранку³. Другий напис — це широко висвітлюване в літературі свідчення про смерть Ярослава Мудрого, датоване 20 лютого 6562 (1054) р.⁴ Обидва ці записи є не єдиним, зрештою, але дуже важливим доказом того, що художнє оздоблення Софії, принаймні її центрального нефа, було закінчено до 1052—1054 рр.

Інша справа з двома граффіт на південному стовпі другого, північного бічного нефа, поблизу від вівтаря св. Георгія. С. О. Висоцький вважає їх написами 1042 і

1046 рр. Перший він читає так: $\overline{\text{BZATQ}} \sim \overline{\text{N}} \text{ } \overline{\text{S}} \text{ } \overline{\text{Ф}} \text{ } \overline{\text{Л}} \text{ } \overline{\text{О}} \text{ } \overline{\text{Е}}$, тобто 50 (і) 6500, причому «лое»

має бути закінченням слова «пятистлоє». Дослідник помітив, що такий запис дати з винесенням на перше місце десятків становить незнану з інших джерел особли-

¹ С. О. Висоцький. Граффіт та спорудження Софії Київської. — «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1966, № 7, стор. 103—106.

* У своїх припущеннях С. О. Висоцький непослідовний. Зазначаючи, що напис 1030 р. є надто непевною підставою для визначення часу побудови Софії, він все ж схиляється до думки, за якою вказаний у літописі 1037 р. — дата остаточного завершення будівництва храму разом з галереями навколо цієї п'ятинефної споруди (пор. «УІЖ», стор. 106).

² Повесть временных лет (далі — ПВЛ), т. I, М.—Л., 1950, стор. 102; А. Поппе. Заснування Софії Київської. — «УІЖ», 1965, № 9, стор. 97.

³ С. А. Висоцький. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. I, К., 1966, № 3, стор. 16—18, табл. III, 1, IV, *Розъеръмле* тут означає «загриміло», тимчасом автор помилково тлумачить це як розгром, грабіж. Б. О. Рыбаков (Русские датированные надписи XI—XIV вв. — «Археология СССР», М., 1964, № 1, стор. 13—14, табл. XVII, 12) читає інакше: *разъградиша* — розгороджено, але така версія менш імовірна з точки зору палеографії.

⁴ С. А. Висоцький. Датированные граффиты XI в. Софии Киевской. — «Советская археология», 1959, № 4, стор. 243—244; його ж. Древнерусские надписи..., № 8, стор. 39—41, табл. IX, 1, X, 2; Б. А. Рыбаков. Запись о смерти Ярослава Мудрого. — «Советская археология», 1959, № 4, стор. 245—249; його ж. Русские датированные надписи..., № 2, стор. 14—16, табл. XVII, 3, 4.

висть. Далекою аналогією є місце з біблії XV ст., де, однак, на першому місці стоять одиниці: «року 1-го по семи тисячах»⁵. Проте палеографічне дослідження дає підставу заперечити пропоноване читання.

В літері, розшифрованій як 50, безсумнівно, слід вбачати Н(=8), оскільки горизонтальна перекладина накреслена виразно. Зрештою, С. О. Висоцький зазначає в примітці, що графіка Н не цілком певна, і ця літера може читатися як 8. Він також коригує форму «лое» на лое, тобто 30-е, щоб мати в підсумку 6538 (1030) р.⁶ Закінчення «ое» цього числівника на відміну від форми «лое» відповідає традиціям давноруської писемності. Однак розшифровка Л(=30) сумнівна. Широко розставлені шогли, з яких ліва похилена всередину, з'єднані довгою горизонтальною перекладиною і більше схожі на П(=80), ніж на Л з навісом, тим більше, що Л у цьому ж написі (ЛТО) не має навісу, а недбале накреслення П з подовженим покриттям неодноразово виступає в інших граффіті Софії Київської⁷. З корективами текст звучить так: року 8 (і) 6580-го. Але й цей варіант з огляду на незвичну інверсію не є певним, і,

можливо, слід читати: ВЪ ЛЕТО . В усякому разі це запис 1080 чи 1072 р.,

але не 1042 або 1030. Зауважимо, що сама дата позбавлена будь-якого контексту, отже, не має характеру пам'ятної і, напевно, є просто випадковою вправою.

У ще більшій мірі це стосується наступного граффіті , що його С. О. Ви-

соцький тлумачить як 1046 р.⁸ Безперечно, тут виступає число, але звідки певність, що воно становить річну дату? Її запис був би такий: 6000 + 500 + 40 + 10 + 4. По-перше, накреслення МІ, тобто 40 + 10, замість Н = 50, Висоцький пояснює тим, що автор напису забув, якою літерою позначається 50. По-друге, ІД = 14 він записав у зворотному порядку всупереч прийнятій для чисел другого десятку інверсії (має бути ДІ). Щоправда, відомі також, особливо для XI ст. записи без інверсії згідно з правилом іонійським⁹. Отже, слід зробити висновок, що дане граффіті є за своїм походженням скоріше арифметичною (хронологічною?) вправою, ніж записом річної дати.

Таким чином, обидва «датовані» граффіті не містять у собі вірогідної хронологічної інформації для висновків про час побудови закладеного Ярославом кафедрального собору*. Чи дають для цього підставу два інші граффіті, які, на думку С. О. Висоцького, можна датувати за змістом?

Один з цих написів — «съпаси [господ]и кагана нашего» — видряпано на північній стіні зовнішньої галереї, на фресці, де зображено св. Миколу. С. О. Висоцький вважає, що таке місце обрано невипадково. Св. Микола був патроном Святослава, сина Ярослава Мудрого, і тому напис слід пов'язувати саме з ним, датуючи роками панування князя на київському престолі, тобто 1073—1076 рр.¹⁰ Ця вдала розшифровка має служити аргументом у дискусії про час добудування зовнішньої галереї храму і

⁵ С. А. Висоцький. Древнерусские надписи..., № 1, стор. 15—16, табл. I, 1, II, 1; його ж. Граффіті та спорудження Софії Київської, стор. 104; Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография, Л., 1928, стор. 218.

⁶ С. О. Висоцький. Граффіті..., стор. 104.

⁷ С. А. Висоцький. Древнерусские надписи..., табл. III, 2, V, IX, XXIII, XLIII, 4, LXXI, 1. Широко розставлені шогли з навісом зустрічаємо в написі № 7 (табл. III, 2), але тут вони похилені одна до одної.

⁸ Там же, № 2, стор. 16, табл. I, 2, II, 2 (привертає увагу специфічне написання Д).

⁹ Пор. Р. А. Симонов. О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице. — Источниковедение и история русского языка, М., 1964, стор. 25—29.

* Зрештою, Висоцький сам це усвідомлює, бо не використав згаданих граффіті (№№ 1, 2) в своїй палеографічній таблиці через «їх недостатню вірогідність» (пор. Древнерусские надписи..., стор. 120, прим. 1).

¹⁰ С. А. Висоцький. Древнерусские надписи..., № 13, стор. 49—52, табл. XVII, XVIII.

заперечити досить поширену в науці думку, за якою галерея датується кінцем XI ст.¹¹

Невідомо, чи пізніше київські князі носили титул кагана, як Володимир I та Ярослав Мудрий. В усякому разі, цілком імовірно, що цей хозарський титул існував ще в другій половині XI ст.¹² Автор напису напевно мав на увазі Ярослава чи якогось з його синів або онуків, що успадковували по черзі київський престол. Накреслене поблизу графіті велике С, що могло справді означати початкову літеру імені Святослава (але також і Святополк, князь київський, 1091—1113 рр.), здається, підтверджує влучність припущення С. О. Висоцького. Натомість, коли йдеться про палеографію, не можна поділити певності Висоцького в тому, що запис належить до XI ст., бо наука не має достатньої кількості відповідного матеріалу для усталення дезури в еволюції написання окремих літер у XI—XII ст. Впливає це, зрештою, також з палеографічної таблиці софійських графіті¹³.

Однак дослідник, датуючи запис про кагана 1076 р., невдало трактує 1054 р.—рік смерті Ярослава Мудрого як час після добудови зовнішніх галерей. Аналіз настінного живопису їх південної і північної частини та фресок як центрального нефа, так і бічних, не тільки не виявив хронологічної розбіжності, а навпаки свідчить, що вся художня декорація виникла в один час¹⁴. Отже, немає перешкод для твердження, що зовнішні галереї становили вже первісний елемент будови Ярославового собору. Але слід пам'ятати, що запис про кагана є лише гіпотетичним свідченням на користь ранньої, до 1076 р. дати спорудження цих галерей. Що ж до іншого графіті в зовнішній галереї (південній)—запису про смерть білгородського єпископа Луки, то його можна датувати 1090—1113 рр.¹⁵

Істотні вказівки для того, щоб встановити час будівництва Софії Київської, дає, на думку С. О. Висоцького, графіті в центральному нефі, на другому від вівтаря південному хрещатому стовпі. Це має бути згадка про народження Всеволода, сина Ярослава Мудрого, що засвідчено в «Повести временных лет» під 6538 (1030) р. На користь цієї інтерпретації наводяться такі підстави: доступне для читання у написі «...волода» є частиною імені Всеволод у родовому відмінку; палеографія, особливо вживання великого юса, вказує на XI ст., коли могло йтися тільки про сина Ярослава¹⁶; напис вміщений поблизу графіті, що згадує про смерть князя Всеволода Ярославича.

Маючи в своєму розпорядженні прорис¹⁷ і фото цього графіті, можна критично розглянути викладену вище аргументацію. Слід погодитися з Висоцьким, що накреслення окремих літер архаїчне. Однак це недостатня підстава для того, щоб звужити хронологічні рамки до першої половини XI ст. Літери з такою графікою виступають протягом всього XII ст., зокрема й в написах Софії Київської. На особливу увагу заслуговує великий юс, двічі вжитий в даному графіті й також наявний у запису 1054 р. про смерть Ярослава Мудрого. Але й цей факт не обґрунтовує хронологічних висновків. У поточній мові на Русі великий юс як графічний варіант для звуку у (у, оу) є винятком і частіше з'являється в перекладах пам'яток писемності південнослов'янського походження XI—XII ст. Він властивий переважно руським пам'яткам XI та першої половини XII ст. У другій половині XII ст. виступає рідше і зникає в на-

¹¹ С. А. Висоцкий. Древнерусские надписи..., стор. 139; його ж. Графіті..., стор. 104; пор. М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961, стор. 166—167.

¹² Про титул «каган» див. L. Müller. Des Mitropolitens Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis, Wiesbaden, 1962, стор. 146—147. Словарь-справочник «Слово о полку Игореве», вып. 2, Л., 1967, стор. 196—198.

¹³ С. А. Висоцкий. Древнерусские надписи..., стор. 119—123.

¹⁴ В. М. Мясоедов. Фрески северного притвора Софийского собора в Киеве.— Записки отделения русской и славянской археологии. Русское археологическое общество, т. XII, 1918, стор. 1—6, табл. 1—11; А. Грабарь. Фрески апостольского придела Киево-Софийского собора.— Там же, стор. 98—103.

¹⁵ С. А. Висоцкий. Древнерусские надписи..., № 10, стор. 45—47, табл. XIII—XIV.

¹⁶ С. О. Висоцький. Графіті..., стор. 104—105.

¹⁷ Там же, стор. 104. Прорис надруковано в названій праці, а фото, ще неопубліковане, ласкаво надав мені С. О. Висоцький, за що висловлюю тут подяку.

ступному столітті, щоб відновитися в другій половині XIV ст. під впливом південно-слов'янської писемності¹⁸. В обох софійських граффіті юс свідчить про обізнаність їх авторів з старослов'янськими церковними текстами.

З точки зору палеографії немає підстав вважати, що згадка про Всеволода (коли прийняти таке читання) асоціюється саме з Всеволодом Ярославичем. Тут могло йтися про інших діячів XI — першої половини XII ст., наприклад, Всеволода Мстиславича, онука останнього, Всеволода, сина Ігоря Ярославича, чи Всеволода Ольговича, великого князя київського в 1139—1146 рр. З меншою вірогідністю — це Всеволод Муромський, син Давида Чернігівського¹⁹. Про Всеволода Ярославича, великого князя київського в 1078—1093 рр., скоріше може йти мова в накресленому поблизу граффіті з приводу поховання руського князя Андрія (християнське ім'я Всеволода) у страсний четвер, 14 квітня, що узгоджується з свідченням «Повести временных лет» під 1093 р.²⁰

Центр ваги передусім — в самому змісті напису. Запропонована С. О. Висоцьким його реконструкція не єдина з можливих. Зберігся запис з чотирьох рядків, ліва частина якого дуже пошкоджена, в правій залишилися закінчення окремих рядків.

— — — МО — — Д Н Н З І С Я
— — — — В О Л О Д А Р О Д Н
— — — — Ш — — — — П А Г Я
[Д] — — — — Е Н Ъ К

С. О. Висоцький обмежується реконструкцією другого рядка: [ВСЕ]ВОЛОДА РОДИ²¹. Однак це читання не враховує контексту і необов'язково повинно означати «Всеволода народила». «Роди» може бути не дієсловом 3-ї особи однини, а з таким же успіхом — іменником у множині й мати значення «родичі»²². Отже, навіть не змінюючи запропонованої версії, можна прийти до іншого висновку: «Всеволода родичі». Коли ж залишити форму дієслова, то, зважаючи на знищену ліву частину напису, не виключено, що воно мало кінцівку — зворотний займенник ся, перенесену до наступного (третього) рядка. Тоді з'явилася б можливість відтворити цей фрагмент так: [оу Все]волода роди[ся]. З точки зору стилістики й традицій така версія вірогідніша, бо відомість про народження княжого сина, як правило, пов'язується з батьком (пор. **родися у Ярослава сын, у Всеволода родися сын, родися у Всеволода сын**)²³. Згадка про матір належить до винятків, зумовлених характером інформації²⁴. Якщо прийняти тлумачення Висоцького, в даному граффіті був би незвичний порядок слів, та й важко в ньому знайти місце для імені матері Всеволода Ірини — Ingigerd. З усіх можливих ця версія найменш вірогідна.

Варто також звернути увагу на інші рядки напису, не розшифровані С. О. Висоцьким. В першому з них можна читати М замість Н. Тоді матимемо ДИМЬКУ, тобто зменшене ім'я від «Дмитр» в знахідному відмінку однини. Воно належить авторів накресленого поруч запису про поховання князя Андрія (Всеволода Ярославича).

¹⁸ Н. М. Каринский. Славянская палеография, III (Особенности орфографии). Варшава, 1905, стор. 12; В. Н. Щелкин. Учебник русской палеографии, М., 1918, стор. 101; В. А. Борковский, П. С. Кузнецов. Грамматика русского языка, М., 1965, стор. 66—67.

¹⁹ N. Baumgarten. Généalogies, et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle, Roma, 1927, tabl. VI—8—12, V—18.

²⁰ С. А. Висоцкий. Древнерусские надписи..., № 4, стор. 18—24, табл. V, VI.

²¹ С. О. Висоцкий. Граффіті..., стор. 105.

²² А. В. Арциховский, М. Н. Тихомиров. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.), М., 1953, стор. 40—41. Тут напис (№ 9) XII ст містить таку форму: «еже им отец даял и роди сдаяли» (пор. ПВЛ, т. I, стор. 165).

²³ ПВЛ, т. I, стор. 99, 101, 108, 116, 185; ПСРЛ, т. I, ствп. 408, 411, 412, 414, 441, 444, 470, 475, 477, 486.

²⁴ ПСРЛ, т. I, ствп. 300 (див. розповідь про сварку між полоцькими і київськими князями в Лаврентіївському літописі під 1128 р.: «и нарекоша ей имя Горислава и роди Изяслава»); пор. також ПВЛ, т. I, стор. 56.

ча)²⁵. Це зіставлення дає ще один аргумент на користь зв'язку обох граффіті, але водночас робить більш сумнівним припущення, що спірний напис стосується народження Всеволода і походить з 1030 р. Суперечила б цьому також гіпотеза щодо двох дальших рядків (3 і 4). На фото в третьому рядку виразне Н передує П, а також є сліди ще двох літер між ш та Н. В четвертому літера, прочитана як Д, непевна, що помітив і С. О. Висоцький. Далі виступає досить чітко А. Наявні літери

...Ш..НПАГЖ||...[ДА]..ЄНЬЄ

дають підставу для такої реконструкції:

...ОТ[СЕ]ИПАГЖ[БЫ]^(дай?).....[ИЗБ]А[ВЛ]ЄНЬЄ чи [СПАС]ЄНЬЄ)

Всі ці зауваження змушують відкинути інтерпретацію С. О. Висоцького. Заради точності слід також зазначити, що й розшифровка імені Всеволод не є цілком слушною, як видно з фото. Тут можливе, наприклад, таке читання: ПЛОДАРОДИ (або ПЛОДА РОДИ, ...ПЛО ДА РОДИ). Однак, маючи в своєму розпорядженні тільки знімок, відмовляємося від власних припущень щодо версії С. О. Висоцького, який вивчав безпосередньо сам напис. Все ж, запропоноване ним тлумачення змісту з цього напису не впливає. Тому воно не може бути аргументом у дискусії про час спорудження Софії Київської.

Значення софійських граффіті для хронологічних висновків не можна заперечити, і безсумнівною заслугою С. О. Висоцького є те, що він звернув на цей момент особливу увагу. Але аналіз окремих написів показує, якою складною справою є їх датування і як обережно треба підходити до обґрунтування висновків на цій підставі. З найдавніших граффіті повністю можна довіряти лише двом — 1052 і 1054 рр., що є переконливим свідченням про час художнього оздоблення Софії Київської.

АНДЖЕЙ ПОППЕ

²⁵ С. А. Висоцкий. Древнерусские надписи..., № 4, стор. 18, табл. V—VI. Нечерки обох граффіті різні, що зазначив Висоцький, відкидаючи припущення, ніби вони накреслені однією рукою (С. О. Висоцкий. Граффіті..., стор. 106).

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. Г. ЦЕБРЕНКО

БОРІТЬБА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЗА ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ (1959—1965 рр.)

Досліджуючи діяльність партійних організацій Півдня України (Одеської, Миколаївської, Херсонської та Кримської областей) по мобілізації трудящих на боротьбу за підвищення продуктивності праці, автор використав матеріали партійних архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 1657, 2297; оп. 216, од. зб. 137), Миколаївського (ф. 7, оп. 170, од. зб. 16), Одеського (ф. 9, оп. 23, од. зб. 8591; оп. 66, од. зб. 43) обкомів КП України, поточних архівів цих же обкомів та періодичної преси (газети «Знамя коммунизма», «Правда Украины», «Кримська правда», журнал «Партийная жизнь»).

Зусилля партійних комітетів, первинних партійних організацій промислових підприємств Південного економічного району в досліджуваний період спрямовувались на прискорення науково-технічного прогресу, розвиток якого партія розглядає як об'єктивний закономірний процес, неодмінну умову підвищення продуктивності праці. З цією метою на підприємствах були розроблені організаційно-технічні заходи по впровадженню у виробництво комплексної механізації і автоматизації, нової техніки, передової технології, здійснення яких знаходиться під повсякденним контролем партійних організацій.

У роки семирічки лише в м. Одесі було пущено п'ять комплексно-механізованих підприємств, 32 цехи, 56 діляниць, впроваджено 500 ліній потокового виробництва, з них — 85 автоматичних і напівавтоматичних. Значний досвід боротьби за механізацію і автоматизацію виробничих процесів має партійна організація одеського заводу «Кінап». У 1960 р. тут був розроблений перспективний план технічного прогресу, і накреслені конкретні заходи по впровадженню у виробництво нової техніки і технології.

Хід виконання плану систематично обговорювався на відкритих партійних зборах, постійно діючих виробничих нарадах. Лише в 1961 р. від застосування комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів завод отримав близько 40 тис. крб. економії.

Під керівництвом партійної та профспілкової організацій робітники та інженерно-технічні працівники кримського заводу «Сільгоспдеталь» своїми силами розробили і ввели в дію ряд потокових ліній, механізували трудомісткі процеси на допоміжних операціях, що відкрило шлях до підвищення продуктивності праці. За роки семирічки продуктивність праці на заводі підвищилась на 83% замість 40—50 запланованих.

Важливу роль у боротьбі за високу продуктивність праці відіграють спеціалізація і кооперування виробництва. Під керівництвом партійних організацій Причорномор'я і Криму було розроблено план розвитку спеціалізації підприємств півдня України (в межах колишнього Чорноморського, а тепер Південного економічного району) на 1963—1966 рр. У досліджуваний період тільки в Одеській області було створено понад 20 спеціалізованих підприємств і цехів по виробництву поковок, штампів, метизів та ін. Це відкрило широкі можливості для розвитку масового потокового виробництва, впровадження нової техніки, технології, передових методів праці. Спеціалізація виробництва дозволила промисловості лише в м. Одесі за 6 місяців 1964 р. одержати понад 5 млн. крб. економії.

Успішне виконання планів по впровадженню у виробництво комплексної механізації і автоматизації, сучасної техніки, спеціалізація і кооперування виробництва дало змогу робітничому класу півдня України семирічку по розвитку технічного прогресу виконати за 4 роки. Обсяг виробництва в Південному економічному районі за 1959—1965 рр. зріс на 86,3% проти 84% за планом.

Важливим джерелом підвищення продуктивності праці є ефективне використання устаткування. Значну роботу в цьому напрямку в роки семирічки провела партійна організація Сімферопольської трикотажної фабрики. Тільки в швейному цеху за рахунок більш раціонального розміщення устаткування, своєчасного забезпечення робітників всіма необхідними матеріалами, продуктивність праці зросла на 20%.

Одним з істотних факторів зростання продуктивності праці є підвищення культурно-технічного рівня трудящих. Велику увагу цьому питанню приділяла партійна організація Первомайського машинобудівного заводу імені 25-го Жовтня. На підприємстві діяли загальнотехнічні факультети Одеського інституту холодильної і харчо-

ої промисловості та Харківського машинобудівного технікуму, школа робітничої мови, а також школи комуністичної праці й передового досвіду, курси по підвищенні кваліфікації та ін. Тут кожен шостий працюючий — дипломований спеціаліст. Це уможливило зростання продуктивності праці, високу творчу ініціативу робітників. Лише в 1964 р. на підприємстві зекономлено 23 т чавуну, знижено трудомісткість виробничих процесів більше ніж на 7 тис. нормо-годин.

На промислових підприємствах Причорномор'я і Криму, при допомозі і підтримці партійних організацій була створена широка мережа шкіл передового досвіду, передових методів праці, технічної творчості, інститути технічних знань, різноманітні курси та ін. Тільки в Кримській області в 1961 р. діяло 500 університетів і шкіл передового досвіду.

Заслужовує уваги досвід роботи інституту передового досвіду одеського заводу імені Дзержинського, створеного у 1959 р. Він мав чотири факультети: механічний, прокату, метизного та ливарного виробництва, на яких навчалось 320 чоловік. Роботою інституту керувала рада в складі 15 членів очолена заслуженим металургом Республіки майстром зміни комуністичної праці С. Шамоніним. Лекції читались викладачами Одеського політехнічного інституту, провідними спеціалістами заводу. Практичні заняття проводились громадськими інструкторами з числа найбільш кваліфікованих робітників двічі на місяць безпосередньо на робочих місцях. Тільки вивчення впровадження у виробництво слухачами інституту досвіду солнечногорських металургів по безперервному волочінню дроту дозволило підвищити продуктивність праці на 16,5%.

Великої ваги партійні організації надавали пропаганді економічних знань. З цією метою на підприємствах почали діяти семінари, гуртки, школи комуністичної праці, інститути по вивченню питань конкретної економіки, школи мінімуму економічних знань, читались цикли лекцій з питань економіки виробництва, провадились виробничо-економічні конференції. Пожвавленню цієї діяльності сприяла постановва ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Якщо в Одеській області, наприклад, у 1959 р. економічною освітою було охоплено 11672 чоловіки, то в 1965 р. — 90,5 тис.

Важливу роль у підвищенні продуктивності праці відіграє соціалістичне змагання. У роки семирічки зародився і набув великого поширення рух за комуністичну працю. Першими в це змагання на підприємствах Причорномор'я і Криму включилися бригади ковачів Одеського заводу імені Січневого повстання, очолена Д. В. Овсянниковим, майстра механоскладального цеху Херсонського заводу імені Петровського, А. А. Іванова, знатного севастопольського будівельника Героя Соціалістичної Праці М. А. Музики; бригада локомотиву Миколаївського депо, керована М. Мірошніченком. Їх приклад підтримали сотні й десятки тисяч передовиків виробництва.

Лише на підприємствах Миколаївщини в 1965 р. у русі за комуністичну працю брало участь 508 підприємств, 2119 цехів, дільниць, змін, 9227 бригад, в яких налічувалося 140,5 тис. трудящих. Одним з перших на Миколаївському заводі імені Носенка в змагання включився цех корпусокладальників. За останні чотири роки семирічки його колектив на тих самих виробничих площах значно збільшив випуск продукції та продуктивність праці.

Партійні організації півдня України використовували й інші шляхи боротьби за високопродуктивну працю; рух раціоналізаторів і винахідників, зміцнення трудової дисципліни, правильне поєднання матеріальних і моральних стимулів тощо. Все це дало свої результати — завдання семирічки промисловість виконала достроково.

В. Н. МАТЮХІН

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ АГІТАЦІЙНО-МАСОВОЇ ТА ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ В СЕЛАХ ДОНБАСУ В 1953—1958 рр.

Для вивчення досліджуваного питання автор використав опубліковані партійні документи, книги і брошури, періодичну пресу (газети «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», «Прапор перемоги»), а також матеріали партійних архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 170, од. зб. 24, 62; оп. 175, од. зб. 25; оп. 214, од. зб. 1, 14, 35; оп. 216, од. зб. 22, 28, 119), Донецького (ф. 82, оп. 8, од. зб. 18, 19; оп. 10, од. зб. 1, 18; оп. 12, од. зб. 17; ф. 326, оп. 32, од. зб. 18, 139; оп. 38, од. зб. 136; оп. 40, од. зб. 37; оп. 46, од. зб. 9, 73; оп. 52, од. зб. 9, 10; оп. 55, од. зб. 2; ф. 5711, оп. 1, од. зб. 2, 4) і Луганського (ф. 179, оп. 2-в, од. зб. 1072) обкомів КП України, Луганського обласного державного архіву (ф. 2465, оп. 1, спр. 23, 37, 43, 52, 61).

Успіх агітаційно-масової роботи у великій мірі залежить від умілого добору і виховання агітаторів, здатних забезпечити високий рівень політичної роботи в масах.

Тому, комплектуючи агітколлективи, парторганізації Донбасу орієнтувались перш за все на спеціалістів, передовиків і новаторів сільськогосподарського виробництва — тобто на людей, які в повсякденній праці безпосередньо спілкуються з трудівниками. Вплив таких агітаторів, як зазначав В. І. Ленін, «...безмежно посилюється тим, що вони нерозривно зв'язані з низами, з масою, лишаються в їх лавах...»¹. З 760 агітаторів 38 агітколлективів Костянтинівського району Донецької області більшість склали передовики сільськогосподарського виробництва. 1955 р. у складі агітколлективів Луганської області спеціалісти і передовики сільського господарства становили понад 30%. У Донецькій області з 4 тис. спеціалістів сільського господарства в 1957 р. більш як 2,5 тис. вели активну політичну роботу в масах.

Значну питому вагу в сільських агітколлективах на Донеччині мали вчителі. В Луганській області вони становили 22,7% сільських агітаторів. Одним з таких агітаторів була вчителька Старобешівської школи В. А. Древненко. Пристрасним словом, особистим прикладом вона уміла розкрити перед своїми слухачами красу трудових буднів комуністичного будівництва. Це завдяки їй багато дівчат-випускниць середньої школи пішли працювати на колгоспні ферми.

Партійні комітети і первинні парторганізації постійно вдосконалювали форми і методи розповсюдження кращого досвіду агітаційно-масової роботи. З цією метою Донецький обком КП України у вересні 1954 р. провів дводенний семінар працівників відділів пропаганди та агітації сільських райкомів по вивченню досвіду агітаційно-масової роботи у Мар'їнському районі, де пропагандистська робота велась конкретно, диференційовано, з урахуванням запитів і особливостей різних груп населення, в тісному зв'язку з виробничими завданнями трудівників. Секретарі первинних парторганізацій регулярно проводили наради і семінари агітаторів, постачали їх необхідними матеріалами, спрямовували і контролювали їх роботу. Райком партії періодично скликав семінари агітаторів по галузях сільського господарства, надавав допомогу первинним парторганізаціям, одночасно підносячи їх відповідальність за стан політичної роботи в масах.

Щороку обком організовував обласні семінари та міжрайонні (кушові) наради керівників сільських агітколлективів. Останні проводились в одному з господарств, де добре була налагоджена агітмасова робота, що дозволяло предметніше вивчити її, бачити конкретні результати.

Райкоми і первинні парторганізації стали глибше аналізувати стан агітаційно-пропагандистської роботи, підвищувати ефективність учбово-виховних заходів для агітаторів. Внаслідок цього сільські агітколлективи ставали міцною опорою комуністів у мобілізації трудівників села на виконання завдань господарського і культурного будівництва.

Проте ще недостатньою залишалась увага з боку керівництва до питань методики роботи пропагандистів та агітаторів, майстерності їх публічних виступів, культури мови.

Великого значення надавали партійні організації Донбасу добору кадрів лекторів. До читання лекцій було залучено спеціалістів різних галузей знань, передовиків і новаторів виробництва. Лише в Донецькій області число членів товариства «Знання» зросло з 4 тис. у 1953 р. до 13 тис. у 1959 р., в Луганській у 1952—1958 рр. кількість лекцій, прочитаних у сільській місцевості, збільшилась у 5 раз, а число слухачів — з 852 тис. в 1954 р. до 2709 тис. у 1958 р.

Парторганізації використовували більш ефективні форми роботи: демонстрації кінофільмів за темою щойно прочитаної лекції, виступ агітбригад і показ «Колгоспного телевізора», лекції по десятихатках, розсилання персональних запрошень на лекції тощо.

Парторганізації наполегливо домагались від керівних кадрів наслідувати лєнінську традицію — повсякденно зміцнювати зв'язок з масами, систематично виступати перед ними з доповідями, бесідами, лекціями. Ця робота особливо поживалась після XX з'їзду КПРС.

Для підвищення якості і дієвості цих виступів парторганізації вимагали від виступаючих попереднього знайомства з станом справ у господарствах, поєднання основних питань доповіді або лекції з місцевими завданнями, врахування критичних висловлювань слухачів, їх пропозицій та побажань. Корисний досвід у цій справі нагромадив Тельманівський райком КП України Донецької області, про що розповідав на «сторінках обласної газети «Социалистический Донбасс» (16 грудня 1956 р.) секретар райкому М. Федорищев. З квітня по листопад 1956 р. керівні працівники району прочитали на зборах колгоспників і механізаторів понад 180 доповідей і лекцій. Особливе значення надавалось бесідам у звичайній робочій обстановці на фермі, в майстерні МТС тощо, підчас яких можна встановити більш тісний контакт з слухачами, а останнім легше висловити свої запити, побажання і вимоги. Участь керівних кадрів в агітаційно-пропагандистській роботі сприяла підвищенню її ідейного рівня, наближен-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 83.

ню до життя, посиленню дієвості, що було відзначено в постанові ЦК КПРС від 11 березня 1959 р. «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області».

Таким чином, аналіз деяких аспектів агітаційно-пропагандистської роботи парторганізацій Донецької і Луганської областей на селі в 1953—1958 рр. показує, що ця робота значно поліпшилась. Відновлюючи ленінські принципи ідейно-виховної роботи партійні органи нагородили цінний досвід у поєднанні політичної роботи в масах з організацією їх на виконання важливих господарських і культурних завдань.

І. Т. АРТЕМЕНКО

БОРІТЬБА ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КІРОВОГРАДЩИНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ У ВЕРЕСНІ 1943 р.— БЕРЕЗНІ 1944 р.

Автор на основі вивчення великого фактичного матеріалу Архіву Міністерства Оборони СРСР (ф. 33, 89, 240, 320, 327, 328, 341, 392, 409, 794, 13 гв. СД, 4 гв. А, 2 Уф, 5 пв. Т. армії, 50 СД) і періодичної преси висвітлює героїчні подвиги радянських воїнів у боях за визволення Кіровоградщини від німецько-фашистських загарбників (вересень 1943 р.— березень 1944 р.).

У літопис Великої Вітчизняної війни золотою сторінкою увійшла битва за Дніпро. Лінію оборони по Славутичу фашистське командування оголосило «Східним валом», який повинен зупинити наступ радянських військ. Але їх сподівання не оправдалися.

Війська Степового (з 20 жовтня 1943 р.— 2-го Українського) фронту під командуванням генерала армії І. С. Конєва, розвиваючи наступ, наприкінці вересня 1943 р. почали форсування Дніпра. 28 вересня 62-а гвардійська стрілецька дивізія 37-ї армії захопила плацдарм на правому березі в районі Куцеволівки. Почалося визволення Кіровоградщини. До 10 жовтня війська 37-ї армії заволоділи плацдармом у районі Деревівка—Куцеволівка—Мишурин Ріг.

В ніч на 1 жовтня 1943 р. частини 5-ї гвардійської армії під командуванням генерал-лейтенанта О. С. Жадова форсували Дніпро на ділянці Табурище—Ново-Георгіївськ і захопили острови Букарешти і Каску.

Передові підрозділи 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта І. В. Галаніна в ніч на 3 жовтня заволоділи о. Колодовим і Гусичим, а 6 жовтня — хут. Змитничею.

Боротьба за Дніпро була впертою й напруженою. Тут радянські воїни проявили надзвичайну мужність і героїзм. За форсування Славутича на ділянці Деревівка—Куцеволівка—Мишурин Ріг в жовтні 1943 р. 218 воїнів 37-ї армії було удостоєно звання Героя Радянського Союзу, а 3439 — нагороджено орденами і медалями СРСР.

Фашисти не могли зупинити наступ радянських військ. Вранці 15 жовтня після артилерійської підготовки війська Степового фронту перейшли в наступ, звільнивши від фашистської нечисті до 21 жовтня п'ятдесят населених пунктів.

Велику допомогу радянським воїнам подавало місцеве населення. Патріотичний подвиг звершила проста радянська жінка, колгоспниця с. Куцеволівки А. А. Шашло, яка на маленькому човні перевозила бійців через лиман. Під час обстрілу фашистами човна Агафію Андріївну було поранено в ногу, але вона не покинула весла.

28 жовтня 1943 р. 13-а гвардійська стрілецька дивізія прорвала оборону противника і визволила с. Верблюжку Новгородківського району. Але ворог перейшов у контратаку і заволодів східною околицею села, внаслідок чого 42-й полк опинився в оточенні, звідки його вивели місцеві жителі І. В. Гострик і П. А. Лаптева. За цей героїчний вчинок Лаптева нагороджена орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, а Гострик — ювілейною медаллю «Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»

Частини 5-ї гвардійської армії вели запеклі бої в напрямі мм. Олександрії та Знам'янки. Внаслідок десятиденних жорстоких боїв і обхідного маневру наші частини зломали опір противника і 6 грудня вступили в Олександрію.

У цих боях ворог втратив понад 2 тис. солдатів та офіцерів і понад 100 танків. Бійці її командири 5-ї армії показали чудеса героїзму. Так, бронебійник Пивоваров знищив сім кулеметних точок, а в рукопашному поєдинку — 10 гітлерівців. До Знам'янки ворог стягнув танкові, моторизовані, артилерійські і піхотні частини. Контратаки гітлерівців, у яких щоразу брало участь майже сімдесят танків, не могли зупинити наступ радянських військ. Втративши у бою близько 40 танків і кілька сот солдатів, ворог відступив. 9 грудня Знам'янкою заволоділи війська 5-ї гвардійської

армії. За рідне місто героїчно бився кулеметник рядовий К. В. Ємельченко, який повторив подвиг Ол. Матросова.

Наприкінці грудня 1943 р. німецькі війська перейшли в контрнаступ на північному заході Знам'янки. В оточенні ворога опинилася мінометна батарея 958 СП 299 СД (53-а армія), командування якою прийняв на себе заступник командира батальйону по політичній частині капітан П. А. Остапенко. Він разом з ефрейтором Малишевим і солдатом-розвідником коригував вогонь з оточеного фашистами будинку у Лісому хуторі. Будинок запалав, але мужні воїни відмовилися здатися у полон. Капітан прикрив відхід товаришів, відстрілюючись до останнього патрона і загинув у полум'ї догораючої хати. А незабаром хутір знову став нашим. Бійці у полелі відшукали залишки Остапенка. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

5 січня 1944 р. почалася Кіровоградська наступальна операція військ 2-го Українського фронту. 5-а гвардійська армія під командуванням генерал-лейтенанта О. С. Жалова і 7-й механізований корпус генерал-майора танкових військ Ф. Г. Каткова просуваються у напрямку північної околиці Кіровограда. А війська 7-ї гвардійської армії під командуванням генерал-полковника М. С. Шумилова та 5-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерал-полковника танкових військ П. О. Ротмістрова завдали удару фашистській армії південніше міста.

Гітлерівці чинили шалений опір наступаючим військам. «Бої за Кіровоград були дуже жорстокі. Протиник усіма силами і засобами намагався залишити місто за собою. І це зрозуміло: Кіровоград займав особливе місце у всій системі німецької оборони на Правобережній Україні.

Німці намагалися контратаками врятувати становище. На вузькій ділянці фронту проти однієї нашої частини ворог кинув до 120 танків і велику кількість піхоти. Наші бійці відбили всі контратаки і знищили при цьому 25 ворожих танків.

Вранці 7 січня наші частини, обходячи місто, зайняли залізничну ст. Лелеківку, що в 10 кілометрах західніше Кіровограда. Шосейні й грейдерні шляхи, що виходять із міста на захід і південний захід, були зайняті нашими танкістами». 7 січня в районі Кіровограда йшли жорстокі бої, внаслідок яких радянські війська вранці 8 січня зломали опір ворога і вступили у місто, яке 29 місяців перебувало в руках німецько-фашистських загарбників. У цих боях брали участь такі частини 5-ї гвардійської армії: 13-а гв. СД, 84-а СД, 6-а гв. ВДД; 7-ї гвардійської армії — 50-а СД, 297-а СД, 45-а пабр., 97-а гв. Мінп.; 5-ї гвардійської танкової армії — 31-а ТБР, 32-а ТБР, 25-а ТБР, 1446-а сап.

Поблизу Лелеківки наші війська взяли в оточення 5 ворожих дивізій. «Лелеківка стала кладовищем для величезної кількості німецьких солдатів і офіцерів. Тут знищено понад 8 тис. гітлерівців. Вулиці, села, двори, городи наповнені розбитими танками, гарматами, автомашинами». Тут знайшли собі останнє пристановище 400 автомашин противника, 52 танки і 50 самохідних гармат.

На початку березня 1944 р. війська 2-го і 3-го Українських фронтів перейшли в наступ на території Кіровоградщини. Ворог чинив шалений опір наступаючим військам, намагався ліквідувати прориви, переходив в контратаки.

У період весняного бездоріжжя трудящі подавали велику допомогу радянським військам. Перемагаючи опір ворога, 17 березня з'єднання 5-ї і 7-ї гвардійських армій визволили м. Новоукраїнку, а 18 — ст. Помічну.

За 16 безрезних днів наступу Кіровоградську область було повністю очищено від фашистських загарбників: радянські воїни виявили високий моральний дух, патріотизм і масовий героїзм. Звання Героя Радянського Союзу посмертно присвоєно молодшому сержанту Н. А. Ахрименку, який, обв'язавши себе гранатами, кинувся під фашистський танк. Ворожа контратака захлинулася. Героєм Радянського Союзу став також молодший лейтенант В. І. Акімов, знищивши в бою за с. Малу Виску 24 автомашини і 50 гітлерівців. Танкіст молодший лейтенант Алексеєнко 7 січня знищив 7 автомашин противника, один транспортер, гармату і близько 70 гітлерівців. Комуніст гвардії капітан М. П. Котловець командир 1-го танкового батальйону 41-ї гвардійської танкової бригади брав активну участь у розгромі оточених ворожих військ біля ст. Лелеківки, де особисто знищив 7 ворожих танків. Наводчик гармати 233 полку 96 гвардійської стрілецької дивізії комуніст молодший сержант Б. Г. Габдурахманов в одному бою знищив 3 танки, 2 станкові кулемети, понад 50 гітлерівців.

Подвиг 28 героїв-панфіловців повторили 54 гвардійці з 89-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії генерал-майора М. П. Серюгіна, які, перебуваючи в оточенні, 12 годин стримували десятки ворожих танків.

Комуністична партія надихала весь радянський народ на ратні й трудові подвиги у роки Великої Вітчизняної війни, вона «організувала, запалила, ідейно озброїла радянський народ на боротьбу з ворогом. Кращі сини Комуністичної партії були на передньому краї збройної боротьби з фашизмом» («50 років Великої Жовтневої Соціалістичної революції». Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 21).

Трудящі Кіровоградщини свято бережуть пам'ять про славних синів і дочок Країни Рад, що має велике значення для виховання молодого покоління у дусі радянського патріотизму й глибокої любові до своєї Вітчизни.

ОХОРОПА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ЗАПОВІДНИК У СКОВОРОДИНІВЦІ

Незабутня пам'ятка минулого у Сквородинівці на Харківщині — заповідник ушавленого українського народного просвітителя XVIII ст., філософа і письменника Григорія Савича Сквороди. Це село (Пан-Іванівка, як тоді називали його) було останньою пристанню мислителя-мандрівника, подвижника, який мужньо відмовився служити церкві і пройшов свій шлях, керуючись девізом: «Хто серцем чистий і душею, ні на що тому броня, зайва річ шолом на шию, не потрібна і війна».

Тут жив Андрій Іванович Ковалівський, батько Петра Ковалівського, учня Сквороди в колегіумі. Назавжди зберіг він любов і пошану до народного вчителя-письменника, довго переховував його рукописи. Ще за життя філософа А. І. Ковалівський подбав про написання портрета свого друга. В родині Ковалівських, серед чудової природи, в атмосфері дружнього порозуміння Скворода забував про старечі недуги й наполегливо працював над останнім твором «Потоп Зміїн» та над укладанням збірки своїх скарбів слова й мислі.

В старому парку на узгір'ї — невеликий будинок з античним портиком і колонами в стилі російської класики XVIII ст. Тепер тут музей і школа. Фасад зберігся в такому ж вигляді, як за життя письменника. На мармуровій меморіальній дошці напис: «В цьому будинку жив і помер Г. С. Скворода».

Його не стало 9 листопада 1794 р. Виконуючи волю покійного, друзі поховали Григорія Савича в парку, поблизу від старого дуба, під яким учений любив працювати. Тут він упорядковував збірку філософських творів, надіслану потім другові Михайлу Ковалінському, що залишив нам біографію письменника.

Про останній день життя велетня давньої української культури збереглася в народі поетична згадка, яку розповідав протягом багатьох років громадський екскурсовод заповідника, всіма шанований колгоспник Юхим Семенович Деряга. Напевне, ця згадка є першоджерелом, користуючись яким І. Срезневський на початку XIX ст. описав кончину філософа. Не виключена, однак, можливість, що на розповідь Ю. С. Деряги мали вплив літературні джерела.

«В цій кімнаті з вікном у сад помер Григорій Савич,— починав дідусь. — А було це так. Ото приїхав він уже недужий з Хотетова від свого друга Михайла Ковалінського, але тримався, ходив.

Андрій Іванович Ковалівський сповістив шанувальників про повернення Григорія Савича і запросив їх до себе на обід. Серед обіду Скворода вийшов у сад. Гості й собі, пообідавши, пішли в сад і побачили, що Скворода щось копає. Його й питають: «Що се ви робите, Григорію Савичу?» А він їм: «Могилу копаю. Прийшов мій час!» Одні розважали його, а інші радили посповідатись і прийняти причастя, але Скворода рішуче відмовився.

Гості роз'їхались. Скворода повернувся до своєї кімнати. А на ранок не вийшов снідати. Кинулись до кімнати — лежить він в усьому чистому мертвий. Поховали його під липою, недалеко від дуба, а через

двадцять років перенесли прах ближче до усипальниці Ковалівських. На могилу поклали надгробний камінь й напис зробили, як заповів Григорій Савич: «Світ ловив мене, та не впіймав», а хреста щоб не ставили. От який він був! Все життя і навіть після смерті боровся проти попів і церкви».

Так закінчував свою розповідь Ю. С. Деряга. Вона збереглася в магнітофонному записі. Юхим Семенович у березні 1965 р. помер на 78 році життя. Він невтомно працював для увічнення пам'яті народного філософа, супроводжуючи з 1922 р. численні групи відвідувачів заповідника, де щороку буває від двох з половиною до трьох тисяч чоловік. Перервою в 43-річному стажеві екскурсовода були лише роки Великої Вітчизняної війни. Садівник колгоспу імені Григорія Сковороди запально пропагував спадщину великого українського просвітителя, і це вражало, хвилювало всіх, хто його слухав.

Ще в 1894 р. поставлена чавунна огорожа навколо могили Г. С. Сковороди, що залишалась до цього в занедбаному стані. Маєток А. І. Ковалівського переходив від одних власників до інших, і ніхто з них не займався упорядкуванням могили. Взагалі, крім селян Пан-Іванівки та дослідників творчості письменника, мало хто знав, де він похований.

Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції, вже в перші роки Радянської влади стало можливим загальнонародне вшанування Г. С. Сковороди, увічнення його пам'яті.

В. І. Ленін, глибоко шануючи прогресивність ідей Сковороди і високо цінячи його творчу спадщину, вважав за потрібне спорудити в Москві разом з монументами на честь видатних діячів революційного руху, науки й мистецтва пам'ятник народному українському письменникові й філософові. В постанові про це Ради Народних Комісарів РРФСР від 30 липня 1918 р., підписаній Володимиром Іллічем, у пункті 3-му «Філософи і вчені» значаться поряд три прізвища: Г. С. Сковорода, М. В. Ломоносов, Д. І. Менделєєв.

1922 р. у зв'язку з 200-річчям з дня народження Г. С. Сковороди уряд Радянської України за пропозицією громадськості ухвалив перейменувати село Пан-Іванівку в Сковородинівку, спорудити пам'ятник у колишньому маєтку, де жив і похований письменник, а парк і будинок оголосити заповідником. Все це було здійснено.

Під час Великої Вітчизняної війни фашистські вандали сплюндрували будинок і садибу. Як тільки розбійницькі орди були відкинуті за межі України, колгоспники провели в заповіднику відбудовні роботи.

Велика увага приділялась впорядкуванню заповідника. До 240-річчя з дня народження Г. С. Сковороди, яке святкувалося в 1962 р., активно готувались Харківський університет імені О. М. Горького, Державний історичний музей, Художній інститут, Будинок народної творчості в Харкові, школа і всі жителі Сковородинівки. На честь цієї дати тут відбулося пленарне засідання Республіканської наукової конференції, присвяченої творчості письменника.

На громадських засадах було створено меморіальний музей Г. С. Сковороди. В його експозиції, розміщеній у трьох кімнатах будинку, де помер мислитель, інтерес відвідувачів викликають матеріали, пов'язані з життям і творчістю великого сина українського народу, предмети побуту місцевого населення тих часів тощо.

Справа збереження творчої спадщини письменника й увічнення пам'ятних місць, де він жив і працював, у дожовтневий період спіткалася з чималими труднощами. Вносили в неї свій вклад переважно ентузіасти, а не широкі кола громадськості. Характерним є визнання

у замітці, вміщеній в журналі «Киевская старина» (1894, кн. 12, стор. 461—462) до 100-річчя з дня смерті Г. С. Сковороди, де сказано, що на цьому ювілеї в Пан-Іванівці з харківської інтелігенції не було нікого.

Тепер філологічний факультет та ряд кафедр Харківського університету імені О. М. Горького — багатолітні шефи сквородинівців, а співробітники кафедри української літератури, зокрема доцент Анастасія Максимівна Ніженець, — постійні наукові консультанти музею і заповідника Г. С. Сковороди. Видана 1962 р. до 240-річчя з дня народження письменника книжка А. М. Ніженець «Г. С. Сковорода. Заповітні місця на Харківщині» (за редакцією професора А. П. Ковалівського) одразу ж стала своєрідним путівником по місцях, зв'язаних з цим іменем.

Протягом свого існування музей і заповідник користуються широкою популярністю. Сюди йдуть листи з усіх кінців Радянської землі, зарубіжних соціалістичних країн і навіть з віддалених континентів. Зібрано значні фонди, та прикро, що їх ніде експонувати. Потребують вони й упорядкування, поповнення, догляду. Музеєм керує на громадських засадах директор школи І. М. Глушко (він же і вчитель мови та літератури). Але Іван Митрофанович виконує ще ряд доручень, і йому необхідна допомога, щоб забезпечити належний рівень роботи музею.

В книзі записів поруч з схвилюваними відгуками висловлюється й шире занепокоєння станом музею. Зібрані експонати руйнуються, листування не зберігається, фонди в хаотичному вигляді. Експозиція зроблена некваліфіковано, не скрізь історично витримана. Третя кімната при вході заставлена шкільними шафами, на стінах — літографії, не пов'язані з історією заповідника. Вхід до музею справляє враження занедбаності. Фасад будинку зберігся з XVIII ст., і його необхідно доглядати як історичну й архітектурну пам'ятку.

Запущено також садибу. Липову алею, що веде від веранди до дуба, вирубали фашисти під час війни. Тепер від пеньків пішла поросль, але ніхто не дбає про неї, про нові насадження, реставрацію парку за спогадами та документами XVIII ст. Крім того, на території виникли споруди (літні приміщення піонерського табору), які порушують ансамбль. Ясна річ, таке становище заповідника, одного з найстаріших у Радянському Союзі (Ясна Поляна — з 1921 р., заповідник Пушкіна — з 1922 р., Сковородинівка — з 1922), неприпустиме, адже він пов'язаний з ім'ям просвітителя-демократа, який є гордістю культури не тільки українського народу, а й всього слов'янства.

Настав час реставрувати пам'ятку у відповідності з історичною епохою, піднести до рівня меморіальних музеїв нашої країни.

Необхідно упорядкувати заповідник, призначити директора, звільненого від усіх інших службових обов'язків, який би мав час і змогу по-науковому організувати роботу, згуртувати громадський актив, з усією державною відповідальністю забезпечити збереження цієї скарбниці.

Квітне культурне життя Харківщини. На цьому ґрунті виникла хороша ідея створити музичну школу в с. Сковородинівці, провести збирання історичних матеріалів про знамените село, про героїв-борців за Радянську владу. В селі й районі мріють про побудову нової школи імені Г. С. Сковороди, а будинок Ковалівського, де тепер шкільні класи та музейні кімнати, передбачають звільнити для розширеного музею.

Є всі підстави сподіватися, що скарби заповідника Г. С. Сковороди, заснування якого схвалив В. І. Ленін, доглядатимуться з усією дбайливістю і відповідно до вимог охорони історичних пам'яток у нашій країні, вікопомних святинь народу.

О. Р. МАЗУРКЕВИЧ

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В ШКОЛАХ І УЧИЛИЩАХ НІЖИНА

Значне місце у формуванні марксистсько-ленінського світогляду учнів належить урокам вітчизняної історії та суспільствознавства. Тому Ніжинський міськком КП України разом з міськвно прагнули поліпшити викладання суспільних дисциплін переглянули і значно зміцнили педагогічні кадри шкіл і училищ. Відповідно до цього кафедра марксизму-ленізму педагогічного інституту на початку 1967/68 навчального року організувала спеціальний факультет народного університету, де систематично раз на місяць відбуваються заняття. З читанням лекцій з актуальних питань історії виступають провідні науковці інституту.

Слухачі факультету вже ознайомилися з такими темами: Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Досягнення трудящих м. Ніжина і району за роки Радянської влади», «Успіхи радянського народу в розвитку культури за 50 років Радянської влади», «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток світового революційного руху», «Методика використання історико-партійних документів на уроках історії СРСР і суспільствознавства» та ін.

Кращі вчителі історії поділилися своїм досвідом викладання. М. С. Агре (середня школа № 10) розповів, як використовуються в школі Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», О. О. Мощицька (середня школа № 3) — про керівництво гуртком «Юний архівіст», В. П. Шуст (середня школа № 9) — про використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР і суспільствознавства, О. Я. Коляда (Крутівська середня школа) — про виховання учнів в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, В. Г. Ілляшенко (Лосинівська середня школа) — про військово-патріотичне виховання. Учителі історії та суспільствознавства систематично підвищують свій ідейно-політичний рівень у системі партійного навчання, беруть участь у роботі предметних методичних секцій, виступають перед трудящими з лекціями і доповідями. Все це позитивно впливає на підвищення якості навчально-виховного процесу в школах і училищах міста.

Міськком партії три рази протягом минулого навчального року організовував перевірку стану викладання суспільних дисциплін у загальноосвітніх школах і училищах з наступним обговоренням результатів перевірки на міській нараді вчителів, а в березні 1968 р. це питання було обговорено на Пленумі МК КП України.

Як з'ясувалося, уроки вчителів шкіл, культосвітнього, медичного і технічних училищ проходять на належному науковому, ідейно-політичному і методичному рівні. Вміло розкриваючи фактичний матеріал, широко використовуючи праці класиків марксизму-ленізму, партійні документи, постійно застосовуючи наочні посібники, наукову і художню літературу, викладачі підводять учнів до усвідомлення історичних закономірностей.

Так, викладаючи в 7 класі школи № 10 історію СРСР і УРСР, учитель П. І. Шкурко, приділяв велику увагу питанням єдності навчання і виховання. Змістовними й образними були, наприклад, його розповіді про козацько-селянські повстання у XVIII ст. під проводом Семена Палія. Учитель використав книгу «Семен Палій», нагадавши, між іншим, що її автор Юрій Мушкетик родом з сусіднього с. Вертіївка Ніжинського району. Вплив на учнів справили слова поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», зачитані на уроці вчителем.

Для істориків середньої школи № 3 характерним є всебічне пов'язання матеріалу з сучасністю, з практикою комуністичного будівництва, світовим революційним процесом. Наприклад, при викладі теми про створення матеріально-технічної бази комунізму в курсі суспільствознавства вчитель Г. Т. Донець цікаво розповів про розвиток науково-технічного прогресу, про зміни умов праці і побуту радянських людей. При цьому він звернув увагу на важливість створення потужної енергетичної бази. На конкретних прикладах учнів було підведено до усвідомлення загальних закономірностей історичного процесу. Ідейному зростанню випускників допомагають різні види домашніх завдань, зокрема, самостійна підготовка доповідей з певними узагальненнями.

Учителі історії широко використовують на уроках твори В. І. Леніна. Так, К. А. Дмитренко, всебічно характеризуючи восьмикласникам революційну ситуацію 1859—1861 рр., наголошує на положенні В. І. Леніна про ознаки революційної ситуації. Викладач медичного училища М. В. Сидорець глибоко і цікаво розкриває теми: «Третьочервнева монархія», «Робітничий рух у роки реакції», концентруючи увагу на суті антинародного закону про вибори до III Державної думи, її поміщицько-буржуазного складу, антинародного характеру столипінського режиму, наступу буржуазії на робітничий клас і дії більшовиків у роки реакції. Учитель переконливо показує всю складність обстановки того періоду і титанічну роботу очолених В. І. Леніним більшовиків — справжніх борців за інтереси робітничого класу і трудящих мас.

Так само успішно працює викладач історії цього училища Т. Г. Єлисеєва. Під час вивчення теми «II з'їзд РСДРП» вона переконливо розкрила головну роль В. І. Леніна в створенні Комуністичної партії, на конкретному матеріалі діяльності соціал-демократичних партій Заходу підвела учнів до розуміння необхідності боротьби з будь-якими проявами опортунізму. На уроках суспільствознавства з теми «Пізнання світу і його закономірностей» вона дохідливо розкрила суть ленінського положення про процес пізнання: від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики, конкретизуючи теоретичні положення прикладами, пов'язаними з профілем спеціалізації учнів.

Викладач культосвітнього училища В. С. Шоходько на уроці, присвяченому перемозі Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, використовує місцеві газети і навіть такі яскраві приклади: жителі м. Ніжина передали у фонд допомоги фронту 2 млн. крб., тільки студенти педінституту зібрали 162 тис. крб. на будівництво літака.

Учитель середньої школи № 6 І. П. Проколийко, висвітлюючи на уроках суспільствознавства принципи наукової організації сільського господарства, вдало використовує місцевий матеріал про урожайність зернових і технічних культур у районі. Якщо в 1913 р. тут збирали зернових по 6 ц, то в 1967 р. по 16,3 ц з гектара. Викладач розповідає учням про передовиків сільського господарства Героїв Соціалістичної Праці: П. М. Градобик, В. Г. Кресан — доярок колгоспу «Дружба» та ім. Фрунзе, комбайнера колгоспу ім. Чапаєва М. С. Жука. Ознайом-

лення учнів з трудовими подвигами земляків сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу.

Використання різноманітних засобів унаочнення також відіграє неабияку роль у формуванні історичних понять. Більшість учителів успішно використовують на уроках історії таблиці, схеми, діаграми, а останнім часом — діафілми, кінофілми і телепередачі. Показовим щодо цього є досвід учительки середньої школи № 7 О. Н. Ухачової, яка протягом одного навчального року на 35 уроках використала кіно і на 50 — телепередачі. Оскільки методика використання цих засобів на уроках історії і суспільствознавства ще порівняно слабо розроблена в педагогічній літературі, доцільно навести кілька прикладів. У 9 класі вчителька веде повторювально-узагальнюючий урок: «Революція 1905—1907 рр. в Росії — перша народна революція епохи імперіалізму». Мета: визначити ступінь засвоєння учнями основних подій революції, виявити прогалини в знаннях і шляхом повторення ліквідувати їх; навчити школярів правильно узагальнювати матеріал, що вивчається. На уроці використано кінофільм «Революція 1905—1907 рр. в Росії». Після перегляду першої частини проведено бесіду та фронтальне опитування учнів за таким планом:

1. Розповісти про вступ Росії в стадію імперіалізму.
2. Назвати причини революції 1905—1907 рр.
3. Який характер вона мала?
4. Які були рушійні сили і хто гегемон революції?
5. Яка подія була початком революції 1905—1907 рр.?
6. Хто очолив революційну боротьбу пролетаріату?
7. Розповісти про II з'їзд РСДРП.
8. Як проходив III з'їзд партії?
9. Порівняти його рішення з ухвалами конференції меншовиків.
10. Яке основне питання розглядає В. І. Ленін в своїй праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції».
11. Де проходив найбільший страйк літом 1905 р.?
12. Яке його значення?
13. Розказати про селянський рух та виступи в армії і флоті.

Після перегляду другої частини фільму учні розповіли про найбільший розмах революції 1905—1907 рр., про те, чому цар видав маніфест 17 жовтня і що з цього приводу писав В. І. Ленін; висвітлили позиції буржуазних партій.

Третя частина кінофільму дала можливість розгорнути бесіду за такими питаннями: 1. У що переріс загальний Жовтневий політичний страйк? 2. Яка подія була кульмінаційним моментом революції? 3. Які праці написав В. І. Ленін про першу російську революцію? 4. Про яку працю В. І. Леніна ми дізналися з кінофільму? 5. Які були причини поразки революції 1905—1907 рр.?

7. Розкрити історичне значення цієї революції.

Таким чином, урок О. Н. Ухачової був розподілений на 3 логічні частини. Учні не були простими глядачами. Вони уважно вдивлялись у кожний кінокадр, обдумували зміст фільму і потім давали усні відповіді на запитання вчительки.

Небагатослівні висновки вчительки надали урокові чіткості, сприяли поступовому переходу від однієї частини до другої. Заслугує на увагу і зміст домашнього завдання: повторити за підручником §§ 15—17; поговорити з старожилами про революційні події 1905—1907 рр. у Ніжині; записати їхні розповіді; відвідати місцевий історико-краєзнавчий музей і на основі його матеріалів підготувати повідомлення; зібрати і принести фотографії, репродукції, вирізки з газет і журналів про ці події для шкільного історичного кабінету.

Отже, пошуки нового, цікавого, важливого матеріалу, який би діяв не тільки на розум, але й на почуття дітей — характерна риса методики роботи вчительки.

Після перегляду кінофільмів і телепередач школярі вільно оперують набутими знаннями, впевнено висловлюють свої думки з досить складних питань шкільної програми.

У школах міста знайшла застосування така форма навчальної роботи з старшокласниками, як семінарські заняття, диспути, творчі обговорення і конференції, що передбачають самостійне ознайомлення з творами класиків марксизму-ленінізму, науково-популярною і художньою літературою, зустрічі і бесіди з ударниками комуністичної праці, підготовку рефератів з окремих питань для виступів на уроках.

При вивченні теми з суспільствознавства «Економічний уклад соціалізму» десятикласники середньої школи № 1 одержали завдання відвідати механічний і машинобудівний заводи, колгоспи ім. Фрунзе, районне управління сільського господарства і ознайомитися з впровадженням економічної реформи, вивчити основні відомості про розвиток народного господарства району.

Багато тем з суспільствознавства дають можливість провести уроки безпосередньо на виробництві з залученням для виступів на них передовиків, партійних, радянських і комсомольських працівників, керівників промислових підприємств і колгоспів. Учителі середньої школи № 10 слухали з великою увагою виступи народного судді О. Х. Шавро, голову колгоспу ім. Подвойського, депутата Верховної Ради СРСР В. П. Власенка і секретаря партійної організації цього ж колгоспу М. І. Остапенка, доярку колгоспу ім. Фрунзе Героя Соціалістичної Праці В. Г. Кресан, завідувачу відділом пропаганди і агітації міськкому партії В. М. Бондареву та інших.

В 1967/68 навчальному році педагогічні колективи шкіл та училищ Ніжина приступили до широкої організації кабінетів історії і суспільствознавства. В середній школі № 6 руками школярів під керівництвом учителів І. П. Проколийко і П. В. Литвин обладнано музей В. І. Леніна, кімнату бойової і комсомольської слави. Заслугує схвалення активна робота самих учнів-екскурсоводів і лекторів. Так, старшокласниця Галина В. успішно виступила перед робітниками друкарні та в міськкомі комсомолу з лекцією «Образ В. І. Леніна в художній літературі». Бесіди про дитячі роки Володі Ульянова проводять учні 5 класу в дитячих садках № 3 і 7.

В культосвітньому училищі працює ленінський кінолекторій. Учні переглянули й обговорили в групах такі кінофільми, як «Петербургські роки діяльності В. І. Леніна», «Сторінки безсмертя», «В. І. Ленін у Шушинському», «В. І. Ленін у Самарі», «Жила на землі людина», «В. І. Ленін у Смольному», «Поблизу Росії», «Карл Маркс» та ін.

В усіх навчальних закладах міста розгорнулась підготовка до 50-річчя комсомолу. Молодь включилась у створення історії своїх первинних комсомольських організацій. Відбуваються зустрічі з першими комсомольцями, з учасниками комсомольського підпілля у Велику Вітчизняну війну в м. Ніжині М. Н. Шустом і В. Т. Неліп, перегляд і обговорення вистави «Подвиг у темряві» — про дії комсомольців-підпільників Ніжина в роки минулої війни під керівництвом молодого комуніста Я. Батюка, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після виходу в світ постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» та інших матеріалів щодо поліпшення викладання історії і суспільствознавства у школах та училищах Ніжина помітно підвищився теоретичний і методичний рівень викладання цих дисциплін, поживалась позакласна робота з учнями.

М. Т. БЛАГІНІН

Наш календар

ПО ШЛЯХУ НОВОГО ЖИТТЯ

(До 20-річчя утворення КНДР)

20 років тому в житті корейського народу сталася знаменна подія — була утворена народно-демократична республіка.

Тяжким і героїчним був шлях до незалежної самостійної демократичної держави. Майже півстоліття в умовах найжорстокішого військово-поліцейського режиму трудящі Кореї боролися за своє визволення від японського колоніального іґа.

Вирішальний вплив на розвиток національно-визвольного руху в країні мала Велика Жовтнева соціалістична революція. У 1945 р. радянські війська, розгромивши збройні сили японських імперіалістів, здійснили свою визвольну місію, надали корейському народові можливість будувати нову державу на демократичних началах. Американські ж імперіалісти, всупереч його волі, проводили в окупованій ними Південній Кореї колонізаторську політику, поглиблюючи розкол країни. Це загальмувало поширення процесу антиімперіалістичної і антифеодальної революції на всю територію. Справа створення єдиної національної демократичної держави затягнулася на невпевний час.

За таких умов комуністи взяли курс на перетворення Північної Кореї у базу для розвитку соціалістичної революції. Велику роль у революційних зрушеннях відіграв організований в лютому 1946 р. Тимчасовий Народний Комітет Північної Кореї, перетворений в наступному році в Народний Комітет Північної Кореї. Цей орган здійснював функції народно-демократичної влади. Протягом 1946 р. на основі його ухвал було проведено аграрну реформу, націоналізацію промисловості, прийнято законодавство про працю, рівноправність жінок та ін.

Земельна реформа назавжди ліквідувала поміщицьке землеволодіння в північній частині країни, запобігла кризі сільського господарства і створила умови для його розвитку, зміцнила союз робітничого класу й селянства.

Націоналізація промисловості, знищивши панування японських монополістів і великої національної буржуазії, усунула також можливість економічного втручання іноземних імперіалістів. Важливим її результатом було створення загальнонародної державної соціалістичної власності, яка стала основою соціалістичного укладу.¹

Ці соціально-економічні перетворення підготували поступовий перехід до соціалістичного будівництва на базі планомірного розвитку промисловості й сільськогосподарського виробництва.

Основною метою перших двох народногосподарських планів — 1947 і 1948 рр. була відбудова зруйнованого народного господарства, ліквідація рештків і наслідків колоніалізму, створення фундаменту національної економіки. Розв'язуючи ці завдання, Трудова партія і народно-демократична влада проводила політику, спрямовану на те, щоб всемірно зміцнювати соціалістичний сектор і неухильно обмежувати й витіснити приватний капітал. На кінець 1948 р. соціалістичний сектор в економіці складав 90,7%, в тому числі державний — 85,5%, кооперативний — 5,2%².

В промисловості, що була основою соціалістичної економіки, особлива увага приділялася розвитку важкої індустрії. Якщо в 1946 р. металургійна і машинобудівна галузі становили 20,4% загального промислового виробництва, то в 1948 р. — вже 30,6%³.

В Південній Кореї американські імперіалісти, продовжуючи свою колонізаторську політику, в травні 1948 р. інсценували «вибори» до Національних Зборів, створивши «південнокорейський уряд» на чолі із зрадником народу Лі Син'Маном. Їх дії були спрямовані на закріплення остаточного розколу країни. В зв'язку з цим з ініціативи Трудової партії відбулися наради представників політичних партій і громадських організацій Північної і Південної Кореї, які прийняли рішення створити Верхов-

¹ «Нодандя», 1956, № 8, стор. 34.

² Розвиток народного господарства КНДР, Пхеньян, 1954, стор. 135. (Корейською мовою).

³ «Кехек жєнде» («Планова економіка»), 1949, № 3, стор. 36.

ні Народні Збори і утворити єдину демократичну державу шляхом проведення все-народних виборів.

В Північній Кореї у виборах що пройшли влітку 1948 р., взяло участь 99,97% виборців, з яких 98,45% віддали свої голоси за кандидатів Єдиного Демократичного Національного фронту.

В Південній Кореї, незважаючи на поліцейський терор і переслідування, голосувало 77,52% виборців⁴.

В результаті до Верховних Народних Зборів було обрано 572 депутати, 54,9% яких становили робітники і селяни, 27,5% представників народу належали до Трудової партії⁵. Це створило можливість здійснення вищим органом влади політики пролетарської диктатури.

8 вересня 1948 р. перша сесія Верховних Народних Зборів проголосила утворення Корейської Народно-Демократичної Республіки і обрала кабінет міністрів КНДР на чолі з Кім Ір Сеном. З 21 члена уряду 12 були представниками Трудової партії, що свідчило про її авторитет як загальнонаціонального керівника народно-демократичної держави. Сесія прийняла Звернення до урядів СРСР і США з проханням вивести свої війська з Кореї.

Таким чином, КНДР була створена волевиявленням всього корейського народу як єдина держава, але в силу територіального поділу країни вона фактично поширила свою владу в межах Північної Кореї. Утворення КНДР являло собою важливий фактор у мобілізації всіх демократичних і патріотичних сил нації на боротьбу за об'єднання батьківщини.

В 1948—1950 рр. на півночі Кореї були досягнуті величезні успіхи в дальшому розвитку промисловості, сільського господарства, науки і культури. Спираючись на них, Трудова партія організувала широкий патріотичний рух трудящих за успішне виконання дворічного плану розвитку народного господарства на 1949—1950 рр.

В 1950 р. обсяг промислового виробництва збільшився вдвоє в порівнянні з 1948 р.⁶ Серйозні досягнення мало й сільське господарство. В 1949 р. посівні площі зросли проти 1946 р. на 23,2%, різко підвищилася врожайність зернових⁷.

Величезні зрушення відбулися в галузі культури. На початок 1950 р. в КНДР нарахувалось 5 229 початкових та середніх шкіл і понад 2 млн. учнів, у 20 разів більше ніж в 1944 р. В країні налічувалось 69 технікумів і 15 вищих учбових закладів, у яких навчалось понад 58 тис. студентів⁸. Майже повністю була ліквідована неписьменність. Таким чином, протягом 5 років, які минули після визволення від ярма колоніалізму, народ Північної Кореї домогся блискучих успіхів як у політичному, так і в економічному та культурному будівництві.

Інакше склалася доля населення Південної Кореї. П'ятирічне панування американських імперіалістів та їх прислужників перетворило її в край злиднів і безробіття. Прикриваючись маріонетковим режимом Лі Син Мана, американські агресори виношували плани захоплення всієї Кореї, готуючись до збройного нападу на КНДР.

25 червня 1950 р. війська кліки Лі Син Мана, підтримувані американськими імперіалістами, віроломно напали на КНДР, нав'язавши корейському народові кровопролитну війну, яка тривала 3 роки. Він з честю вийшов з цих суворих випробувань, показавши всьому світові безмежну мужність і героїзм. Історична перемога корейського народу, який, спираючись на морально-політичну і матеріальну допомогу країн соціалістичного табору, відстояв свою свободу і незалежність, переконливо продемонструвала міцність і життєву силу народно-демократичного ладу.

Війна завдала тяжких втрат і заподіяла величезну шкоду народному господарству КНДР. Було зруйновано понад 8 700 промислових підприємств, 600 тис. житлових будинків загальною площею в 28 млн. кв. м, 5 тис. шкіл, 1 тис. лікарень і т. д. Валова продукція державних і кооперативних підприємств скоротилася в 1953 р. більше ніж на 40% у порівнянні з 1949 р., поголів'я великої рогатої худоби не перевищувало 64% рівня 1949 р. Необхідно було у максимально короткі строки ліквідувати тяжкі наслідки війни, відродити економіку країни.

Основним напрямком діяльності Трудової партії Кореї у післявоєнний період було дальше зміцнення позицій соціалізму в КНДР, піднесення її оборонної могутності шляхом одночасного розвитку промисловості й сільського господарства при переважному зростанні важкої індустрії.

В країні широко розгорнулось соціалістичне змагання — рух Ченліма *. Рік у рік

⁴ Матеріали першої сесії Верховних Народних Зборів КНДР, Пхеньян, 1948, стор. 265—268. (Кор. мовою).

⁵ Там же, стор. 268.

⁶ «Кехек кенде», 1949, ч. 1, стор. 118.

⁷ «Киннодя», 1950, № 3, стор. 34.

⁸ Інформаційний бюлетень Міністерства культури і пропаганди КНДР, 1955, № 22, стор. 1.

* Ченлім — казковий крилатий кінь, який пробігає за день по тисячі лі шляху, символ стрімкого руху по шляху соціалізму.

зростали ряди «вершників» Ченліма. На кінець 1967 р. налічувалося понад 23 тис. передових бригад, у складі яких було 893 тис. робітників⁹. Трудовий ентузіазм дав можливість успішно виконати народногосподарські плани. В 1966 р. валовий обсяг промислової продукції зріс у 1,4 раза в порівнянні з 1962 р. і в 41 раз перевищив рівень 1945 р.¹⁰ Лише за 1967 р. валовий обсяг промислового виробництва збільшився на 17%.

Величезних успіхів домоглися і трудівники села, де вже в 1958 р. завершився процес кооперування. У 1967 р. виробництво зернових зросло в порівнянні з 1966 р. на 16%¹¹. Успішно здійснюється технічна революція в сільському господарстві.

В результаті цих перетворень КНДР стала індустріально-аграрною державою.

Однією з найважливіших умов швидкої відбудови й розвитку зруйнованого військового народного господарства була ефективна допомога СРСР та інших соціалістичних країн. У серпні 1953 р. Радянський уряд з цією метою виділив для Кореїської республіки 1 млрд. крб., а в 1960 р. ухвалив звільнити КНДР від платежів по раніше наданих кредитах на суму 31,5 млн. крб.¹²

В 1960 р. підприємства, відбудовані й споруджені при допомозі СРСР, дали 36% виробництва електроенергії в країні, 33% чавуну, 50% коксу, 90% аміачної селітри, 60% бавовняних тканин¹³. Взаємодопомога, співробітництво з соціалістичними країнами і надалі залишаються необхідною умовою і запорукою успішного будівництва соціалізму в КНДР.

Одночасно уряд республіки продовжує боротьбу за об'єднання Батьківщини, неодноразово висуваючи реалістичні пропозиції здійснення цього мирним шляхом. Він заявляє про готовність встановити контакти між Півднем і Північчю, подати матеріальну підтримку народів Південної Кореї. Позиція уряду КНДР полягає в тому, що він вважає об'єднання країни — внутрішньою справою корейського народу, яка має бути вирішена без стороннього втручання, згідно з принципом самостійності, на мирних і демократичних началах. Конкретним кроком у цьому напрямку є пропозиція про створення єдиного демократичного центрального органу влади на основі загальних виборів в обох частинах країни при умові виведення іноземних військ.

Але ці заходи відкидаються антинародним урядом Пак Чжон Хі. В Південній Кореї продовжується дальша мілітаризація економіки, 700-тисячна маріонеткова армія та 60-тисячний корпус американських військ, значна частина яких зосереджена біля 38-ї паралелі, служать постійним джерелом нескінченних провокацій на кордонах з КНДР. Все це поєднується з безсоромним грабеджем національних багатств Південної Кореї, експлуатацією її населення. Проводячи проамериканську політику, уряд Пак Чжон Хі уклав «південнокорейсько-японський договір», внаслідок чого на Південь знову проникає японський мілітаризм. Солдати південнокорейської армії беруть участь в злочинній війні проти народу Південного В'єтнаму. Все це створює серйозні перешкоди як для мирного об'єднання Кореї, так і для справи миру в цьому районі.

Об'єднання Батьківщини — найважливіше національне завдання корейського народу. Головною перешкодою на шляху його розв'язання є окупація Південної Кореї американськими військами. Трудящі країни сповнені рішучості об'єднати її. Це прагнення зустрічає цілковите розуміння і підтримку з боку всіх революційних, антиімперіалістичних сил світу. Справедлива боротьба корейського народу в ім'я повного визволення Батьківщини знаходить співчуття і всебічну допомогу з боку Радянського Союзу і всіх соціалістичних країн.

Зустрічаючи 20-ті роковини утворення КНДР, трудящі республіки виявляють величезний політичний і трудовий ентузіазм, всемірно зміцнюючи сили соціалізму. Успіхи соціалістичного будівництва запалюють на боротьбу південнокорейське населення, забезпечують умови для остаточного завершення революції і утворення єдиної Кореїської держави на основі демократії та соціалізму.

Л. Д. КОСТЕНКО-ПАК

⁹ «Нова Корея», 1967, № 10, стор. 13.

¹⁰ Нодон сінмун», 26 квітня 1967 р.

¹¹ «Нодон сінмун», 26 квітня 1968 р.

¹² «Мінчжу Чосен», 2 вересня 1960 р.

¹³ «Нодон сінмун», 20 січня 1961 р.

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. Г. ШЛІХТЕРА

Революціонер, громадський діяч, учений

Почесне місце в історії Комуністичної партії нашої країни належить О. Г. Шліхтеру. Він був визначним представником ленінського покоління революціонерів, радянським державним діячем і вченим.

Олександр Григорович Шліхтер народився 1 вересня 1868 р. в м. Лубнах Пол-

тавської губернії в сім'ї ремісника (столяра). З юнацьких років стає він на шлях революційної боротьби. «Не знаю, не вмію сказати, — писав він, — як і звідки пішли перші джерела пробудження моєї юнацької думки, як і що саме примусило мене вперше приглянутись до навколишньої обстановки, примусило замислитися і шукати власними зусиллями віри в якусь нову правду, що її не розумів і я, але, не розуміючи, шукав»¹.

Будучи учнем Прилуцької гімназії, зазнаючи сильного впливу народників, Шліхтер-юнак мріє про закінчення медичного факультету університету, щоб потім як земський лікар піти «з революційною пропагандою в самісіньку гушавину селянських мас». «Жили ми тоді, — пише він, — однією мрією: туди, туди на село...»². В 1887 р. він організував страйк гімназистів на знак солідарності з відомими студентськими страйками Московського університету, за що був виключений з гімназії. Так почав О. Г. Шліхтер свій шлях професіонального революціонера.

У 1889 р. Олександр Григорович вступає на фізико-математичний факультет (природниче відділення) Харківського університету, але за зв'язки з студентськими соціал-демократичними організаціями його незабаром виключили з університету. Шліхтер емігрує за кордон і вступає до Бернського (Швейцарія) університету. Тут він знайомиться з творами К. Маркса і Ф. Енгельса, вивчає їх, стає одним з організаторів соціал-демократичного гуртка російського студентства для підготовки молоді до революційної діяльності з Росії. «З 1891 р., — писав він у своїй автобіографії, — починається мій партійний стаж»³.

Влітку 1891 р. О. Г. Шліхтер повертається на Батьківщину і поринає в революційну роботу. Він — активніший учасник революції 1905—1907 рр. У лютому 1905 р. Шліхтер — один з організаторів і керівників багатотисячного політичного страйку робітників і службовців Південно-Західної і Києво-Полтавської залізниць. Разом з Г. М. Кржижановським і Л. М. Скорняковим він у жовтні бере участь у створенні і діяльності Київської ради робітничих депутатів, в організації профспілки робітників і службовців Південно-Західної залізниці. Потім знову еміграція, знову революційна діяльність, висилки, тюрми. За 30 років самовідданої революційної діяльності (1887—1917) 17 років він провів у тюрмах та на засланні, які ще більше загартували революціонера.

Після перемоги Жовтневої революції О. Г. Шліхтер — найактивніший учасник будівництва Радянської соціалістичної держави, очолюючи дуже відповідальні її ділянки. Він спочатку — народний комісар земельних справ, згодом Народний комісар у справах продовольства РРФСР. Протягом 1918 р. Шліхтер виконував спеціальні доручення В. І. Леніна як Надзвичайний комісар продовольчих справ у Сибіру, на заготовельній роботі в Тульській, Вятській, Пермській, Казанській і Курській губерніях.

Після визволення України від німецьких окупантів О. Г. Шліхтера, за порадою В. І. Леніна, в січні 1919 р. було призначено надзвичайним комісаром у справі продовольства на Україні, а в березні — Народним комісаром продовольства України. Своєю вмілою діяльністю він сприяв зміцненню політичних і економічних зв'язків між Радянською Україною і Радянською Росією, у зміцненні Української Радянської Республіки. О. Г. Шліхтер виконував найважливіші завдання партії і Леніна, щоб врятувати молоду Республіку Рад, за створення якої він віддав так багато років революційної боротьби. Майже всю громадянську війну Олександр Григорович працював на продовольчому фронті в РРФСР і на Україні.

З переходом Країни Рад на мирну роботу, в період будівництва соціалізму, О. Г. Шліхтер майже до останніх років свого життя перебував на керівній партійній і радянській роботі, переважно на Україні. До 1937 р. він був членом ЦК і кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У, членом ЦВК СРСР з дня його утворення, членом ВУЦВК. З його ім'ям зв'язані перетворення в сільському господарстві України в 1927—1930 рр., коли він був народним комісаром земельних справ республіки.

Громадськість нашої країни знає О. Г. Шліхтера не тільки як революціонера, визначного радянського і партійного діяча, але і як вченого, який залишив значну наукову спадщину. Цікаві його праці з історії революційного руху на Україні; «1905 рік на Україні», «Київ за жовтневих днів 1905 р.» і інші. О. Г. Шліхтер уже в ті дні (у дні революції 1905 р.) зумів піднятися до глибокого осмислення важливих подій революції, дати їм ленінське тлумачення. Ми маємо на увазі його праці: «Державна дума та її роль в революції», «Дії Думи та думська тактика «меншовизму», що вийшли в 1906 р. Автор їх розглядає Державну думу як орган «переозброєння самодержавства». «Державна дума, — пише він, — це новий спосіб тієї ж таки старої боротьби самодержавної бюрократії проти революції. Дума — це урядовий задум погодити на найвигідніших для самодержавства умовах невідворотну та неминучу пот-

¹ О. Г. Шліхтер. Вибрані твори, К., 1959, стор. 123.

² Там же, стор. 124.

³ Там же, стор. 7.

ребу політичного оновлення Росії з інтересами старої влади, яка вже свій вік віджила, але ще живе»⁴.

Великий науковий інтерес становлять праці О. Г. Шліхтера, присвячені висвітленню аграрно-селянського питання на Україні напередодні революції 1905 р.: «Полтавське земство в ролі благодійника селян-неплатників Полтавської губернії», «Кілька слів про «Всеросійську селянську спілку», «Селянське господарство напередодні 1905 р.». Особливу цінність становила остання. Це велика праця, написана на підставі даних проведених у 1900 р. статистичних обслідувань типових селянських господарств у шістьох селах Миколаївського повіту Херсонської губернії. Наведені великі й цікаві матеріали про суспільно-економічну диференціацію селянської общини, зв'язок між чисельністю родини господарства та величиною його засівної площі, продовольче споживання селянських господарств, селянське господарство на ринку праці і т. д.

О. Г. Шліхтеру належить велика заслуга в справі теоретичної розробки продовольчого питання, його практичного здійснення в роки воєнної інтервенції і громадянської війни. Його праця «Продовольче питання як економічне завдання боротьби за владу» увійшла складовою частиною до економічної програми нашої партії у боротьбі за Жовтень. Великий інтерес становить також праця «Боротьба за хліб на Україні», присвячена питанням організації продовольчої роботи на Україні в період громадянської війни. Цінність її не втрачена й сьогодні. Вона є і джерелом, і методологічною настановою вивчення соціалістичного будівництва на Україні в період громадянської війни. Автор вказує на роль, яку відіграли у боротьбі за хліб на Україні продзагони, сформовані з пролетарів Москви, Півтера і інших міст Росії. «Умираючи в боротьбі за хліб для українського пролетаріату і української Червоної Армії,— пише О. Г. Шліхтер,— московські і півтерські робітники довели на ділі найкращу предметну науку — науку революційного фронту всіх народів радянської республіки»⁵.

Великий вклад уніс О. Г. Шліхтер у справу розвитку і здійснення ленінського плану побудови соціалізму у нашій країні. Він був непримиренним до всіх тих, хто намагався збити партію з ленінського шляху, глибоко вірив у торжество ленінських ідей. У праці «З підсумків XIV з'їзду ВКП(б)» О. Г. Шліхтер писав: «Історія працює на нас, і ми будуватимемо соціалізм з непохитною вірою в невичерпні сили та творчу енергію робітників та селян першої Радянської республіки...»⁶.

У праці «До підсумків листопадових пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У» (1929 р.) Олександр Григорович відстоював ленінський план індустріалізації, критикуючи бухаринців і троцькістів⁷.

У 1927—1929 рр. вийшли праці О. Г. Шліхтера: «МТС — знаряддя соціалістичної реконструкції сільського господарства», «Радгоспи як організатори масової колективізації селянського господарства», «Соціалістична реконструкція сільського господарства та завдання радянської агрономії» та інші. На конкретних прикладах учений показує роль МТС і радгоспів у перебудові селянського господарства на соціалістичних засадах. У 1930 р. вийшла його праця «Ленін та колективізація». Тоді ж було написано кілька статей, які потім склали працю «Суцільна колективізація і наші найближчі завдання». Олександр Григорович дуже багато зробив у справі популяризації ленінського кооперативного плану, його розвитку в конкретних умовах соціалістичного будівництва.

Багато зробив О. Г. Шліхтер у справі вивчення розвитку продуктивних сил Радянської України. Цьому питанню присвячені його праці: «Проблема Великого Дніпра в соціалістичному будівництві та народногосподарське використання малих річок», «Корисні копалини надр Радянської України на службу соціалістичному будівництву» та ін.

Останні 11 років свого життя (помер він 2 грудня 1940 р.) О. Г. Шліхтер, будучи академіком Академії наук УРСР і віце-президентом її, директором Інституту соціалістичної реконструкції сільського господарства і головою Ради по вивченню продуктивних сил, провадив велику дослідницьку і науково-організаційну роботу. Олександр Григорович очолював Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), організовану в 1926 р., багато зробив у розвитку орієнталістики на Україні.

Характерною особливістю наукових праць О. Г. Шліхтера є їх тісний зв'язок з життям. Вони служили назрілим потребам практики соціалістичного будівництва і залишились в історії і для історії.

Л. В. ОЛІШНИК

⁴ О. Г. Шліхтер. Вибрані твори, стор. 171.

⁵ Там же, стор. 617.

⁶ Там же, стор. 370.

⁷ Там же, стор. 480.

Поборник створення тракторних колон

Питання докорінного перетворення виробничих відносин на селі займають важливе місце в теорії наукового комунізму. Вони знайшли яскраве відображення у творах В. І. Леніна, який всебічно обґрунтував необхідність соціалістичної перебудови індивідуального селянського господарства і вказав основні напрями, якими воно має розвиватись.

Спираючись на ленінське вчення, Комуністична партія, Радянський уряд виконали величезну господарську й партійно-політичну роботу по перетворенню сільськогосподарського виробництва. Видатне місце в цьому належить професіональному революціонеру-більшовику, соратнику Володимира Ілліча, вченому О. Г. Шліхтеру, який, займаючи посаду народного комісара землеробства України в період підготовки й проведення колективізації, віддав чимало сил справі практичного втілення в життя ленінських теоретичних настанов.

Особливого значення О. Г. Шліхтер надавав організаційно-економічній діяльності радгоспів. У працях «Радгоспи як організатори масової колективізації сільського господарства», «Поезія тракторних колон»¹, а особливо у виступі на XV з'їзді ВКП(б)² він аналізував різні погляди на роль радгоспів у соціалістичному розвитку сільського господарства. О. Г. Шліхтер не погоджувався з тими діями, що розглядали радгоспи тільки як дослідно-показові господарства та вбачали в них лише роль дореволюційних показових дослідних станцій поміщицьких господарств.

Станції удосконаленого сільськогосподарського виробництва, на думку О. Г. Шліхтера, потрібні були поміщикам і куркулям для застосування досягнень науки у своєму землекористуванні. Зовсім інший стан речей був напередодні колективізації. І бідняк, і середняк тоді усвідомлювали, що радгосп — зразкове господарство. Проте від усвідомлення до практичного впровадження досягнень зразкових господарств у одноосібних — дуже далеко. «Там, — говорив О. Г. Шліхтер, — де немає навіть паршивої конячини, там, де не у кожного хазяїна є плуг, думати так про роль радгоспів і обмежувати цю роль, по суті, ідеологією, притаманною уже відживаючим часам, було б неправильно й недостатньо». Не заперечуючи ролі радгоспів як зразкових господарств, він одночасно переконував, що головне призначення радгоспів у тому, «...щоб вони своїми матеріальними засобами, — не грошовими, а реманентними і передусім — своїми тракторними засобами — мали можливість проникати в саму гущу селянського одноосібного роздрібненого господарства, щоб там на ділі пропагувати ідею колективізації»³.

Така позиція О. Г. Шліхтера відповідала рішенням XV з'їзду ВКП(б), які мобілізували всі партійні і радянські органи на збільшення допомоги колгоспному будівництву і перетворення радгоспів у великі господарства соціалістичного типу при одночасному посиленні їх допомоги селянському господарству.

Після XV з'їзду ВКП(б) О. Г. Шліхтер веде велику роботу по втіленню в життя ідеї колективізації й домагається в цьому авангардній ролі радгоспів. Питання про роботу радгоспів неодноразово заслуховувались на засіданнях Наркомзему УРСР⁴, де постійно підкреслювалося, що ці господарства є одним з важливих факторів соціалістичної реконструкції села.

О. Г. Шліхтер відстоював ідею активізації діяльності радгоспів у справі успішного одноосібного селянського господарства. На Всеукраїнській нараді завідуючих окрєзмвідділами він піддав різкій критиці голову Українського об'єднання радгоспів Грушевського за відсутність погодженості між роботою радгоспів та загальним планом розвитку сільськогосподарського виробництва по округах. Він вважав, що «погодження плану радгоспу з загальним планом сільського господарства по окрузі є таким серйозним завданням, яке потрібно розв'язати негайно»⁵.

Виступаючи на засіданні Економічної Ради УРСР 27 березня 1928 р.⁶, О. Г. Шліхтер запропонував цілеспрямованіше скеровувати роботу радгоспів та кооперативних установ. На основі його пропозицій Економічна Рада зобов'язала Наркомзем УРСР та ВРНГ УРСР розробити систему заходів у цьому напрямку для кожного радгоспу. Особлива увага зверталась на організацію обробітку землі тракторами.

О. Г. Шліхтер виходив з ленінських вказівок про те, що радгоспи повинні «навчити сільське населення самостійно виробляти новий порядок, порядок спільної праці»⁷. Розвиваючи ленінські думки, він говорив, що через радгоспи потрібно почина-

¹ О. Шліхтер. Твори, т. VI, Харків, 1930, стор. 459, 260.

² Пятнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет, т. II, М., 1962, стор. 1302.

³ Там же, стор. 1307, 1308.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 11, арк. 57; спр. 11, арк. 73.

⁵ Там же, оп. 9, спр. 4, арк. 39.

⁶ Там же, спр. 159, арк. 19, 20.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 27.

ти підведення матеріально-технічної бази під сільськогосподарське виробництво, що радгосп повинен прийти з своїми тракторами до селянина й допомогти йому здійснити перехід до більш високої агротехнічної системи обробітку землі. Для цього треба створити пересувні тракторні колони.

Народний комісаріат землеробства України виконав велику роботу по створенню тракторних колон радгоспів у період колективізації. Перший досвід у цьому зробив радгосп ім. Шевченка Березівського району Одеської області. Радгосп уклав договір⁸ з рядом сіл на оранку землі своїми тракторами. За виконання такої роботи землероби зобов'язувалися сплачувати третину зібраного врожаю. Договори уклалися спочатку з переселенськими селами. Переселенці не мали засобів виробництва і через це, як правило, потрапляли в кабалу до куркулів. Для звільнення селян з-під куркульського впливу радгосп ім. Шевченка організував обробіток їхньої землі.

Перші тракторні колони створювалися під безпосереднім керівництвом Наркомзему УРСР. Уперше це питання було порушено на засіданні його колегії 21 лютого 1927 р. В постанові колегії вказувалося, що доцільно як дослідити провести обслуговування переселенців тракторами Уккрадгоспоб'єднання (УРГО) у селищі, яке би найбільше підходило для дослідів. Для цього УРГО було запропоновано виділити 10 тракторів, а переселенцям — позику в межах вартості необхідних робіт. Попереджалося, щоб «під час укладання генеральних умов спиратися на принцип добровільності»⁹.

Дослід дав прекрасні результати. Завдяки високоякісній роботі й застосуванню досягнень агрономії урожайність у районі дії тракторної колони підвищилася з 7,5 до 11 ц з 1 га. Витрати праці на 1 га орної землі знизилися порівняно з одноосібними господарствами, які не користувалися послугами радгоспу, з 25 до 14 крб., а прибутки від 1 га, навпаки, зросли з 52 до 83 крб. Після розрахунку за роботу тракторів у селян залишалося більше хліба, ніж було у попередні роки¹⁰.

Практика тракторного обробітку була відома ще до 1927 р., проте оброблялися тоді тільки розрізнені індивідуальні ділянки. Існували тракторні колони, прокатні пункти, машинно-тракторні товариства, що належали різним об'єднанням. Однак ці тракторні об'єднання були карликові, нерентабельні¹¹. Нове, що вніс радгосп ім. Шевченка, полягало в тому, що оброблювану землю зводили в один масив. У масштабі земельного товариства повністю знищувалися межі. Індивідуальні ділянки номінально зберігалися як розрахункові одиниці для розподілу врожаю¹². Факт об'єднання землі в один масив для тракторного обробітку й став об'єктом дослідження О. Г. Шліхтера. В застосуванні тракторних колон він вбачав важливий фактор колективізації і один з шляхів технічної реконструкції сільського господарства. На Пленумі ЦК КП(б)У 1928 р. він говорив: «Питання про тракторні колони як про засіб, що веде нас просто до масової колективізації селянського господарства, це питання, яке потрібно порушувати з усією рішучістю»¹³.

Цю проблему Наркомзем України тримав під неослабним контролем. 8 серпня 1927 р. вдруге обговорювалося питання «Про роботу тракторів у господарствах переселенців»¹⁴. Колегія Народного Комісаріату Землеробства УРСР визнала, що тракторний обробіток землі переселенських сіл виправдав себе. УРГО було запропоновано поширити дослід ще на кілька сіл, однак не йти далі дослідів. Тут же зазначалося, що робота тракторів УРГО має вестися в межах земельного товариства з таким розрахунком, щоб це товариство поступово переродилося в колективне господарство, тобто робота тракторних колон радгоспів має перетворитися у важливий фактор колективізації.

О. Г. Шліхтер послідовно й рішуче відстоював розвиток тракторних колон на Україні. У зв'язку з тим, що допомога радгоспів подавалася перш за все переселенським селам, серед селян утвердилася думка, нібито таку допомогу подають лише переселенцям, які по-господарському не влаштовані, не мають чим обробляти землю і, щоб не потрапити в кабалу до куркулів, змушені погоджуватися на укладання договору з тракторною колоною радгоспу.

Багатьом керівникам здавалося, що старожили, у яких укоренився метод індивідуального ведення господарства, не зрозуміють необхідності усупільнення виробництва і не підуть за переселенцями. Звідси робився висновок, що організація тракторних колон радгоспів — безперспективний і нежиттєвий захід. О. Г. Шліхтер спро-

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 918, арк. 141.

⁹ Там же, спр. 10, арк. 293.

¹⁰ Н. И. Прокопенко. КПСС в борьбе за подготовку массового колхозного движения, М., 1961, стор. 113.

¹¹ А. И. Маркевич. Межселенные машинно-тракторные станции, М., 1929, стор. 32.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 918, арк. 141.

¹³ О. Шліхтер. Твори, т. VI, стор. 497.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 10, арк. 3.

стував цей висновок, протипоставивши йому досвід дванадцяти сіл з корінними жителями, які перейшли до спільного обробітку землі¹⁵.

Наркомзем УРСР проводив величезну роботу по закріпленню перших успіхів в організації тракторних колон радгоспів. Так, 29 листопада 1927 р., обговорюючи питання «Про форму участі радянських господарств у роботі по тракторизації одноосібного селянського господарства»¹⁶, колегія Наркомзему ухвалила рішення створити УРГО необхідні умови для розширення робіт по тракторизації та виробничому усупільненню селянського господарства орієнтовно на площі 15 тис. дес. землі. Для цього колегія виділила додатково 100 тракторів. УРГО зобов'язане було через два тижні подати на затвердження Наркомзему робочий план перетворення в життя цього завдання.

2 лютого 1928 р. колегія заслухала інформацію заступника голови правління УРГО О. І. Маркевича «Про хід укладання договорів на тракторний обробіток селянських полів»¹⁷ і вирішила сконцентрувати досвід тракторного обробітку полів у Одеському районі та на Правобережжі України. Колегія звернула увагу на те, щоб більше угод укладалося з селами старожилів. Уже навесні 1928 р. радгоспи й кооперативні організації створили 99 тракторних колон¹⁸. Це дуже полегшило працю селян, а також доводило їм великі переваги механізованого усупільненого господарства перед одноосібним. Внаслідок цього уже 26 жовтня 1927 р. Виконком Одеського округу Наркомзему УРСР сповіщав, що досвід тракторного обробітку землі в окрузі дуже позитивно оцінюється населенням, і просив Наркомзем розширити обсяг робіт, оскільки надходить значна кількість заяв від цілого ряду сіл¹⁹.

Про тракторні колони захоплено писали й самі селяни: «Після тієї роботи тракторів, яку ми бачимо, не хочемо більше вести бідняцьке господарство, а вирішили організувати усупільнене тракторне господарство... Ми висловлюємо нашу глибоку подяку Радянській владі, яка є кращим другом селянської бідноти і яка не тільки допомагає, але й навчає нас, як краще господарювати і краще жити»²⁰.

Пропагуючи ідею створення пересувних тракторних колон, О. Г. Шліхтер водночас зазначав, що вони не створюватимуться самопливом. Для їх розвитку й успішної діяльності потрібна велика підготовча робота. На розв'язання цього завдання націлювали свою діяльність Народний Комісаріат Землеробства, земельні органи, об'єднання радгоспів. Але зусиллями самих тільки земельних органів цю роботу виконати неможливо. Необхідно весь центр ваги перенести на селянський актив кожного села, який «стихийно втягувався в агітацію за методи тракторного обробітку і, згуртовуючись, об'єднуючись у рушійну силу, йшов назустріч нашим заходам».

Коли роботу по організації перших тракторних колон було завершено і вони здобули визнання, Наркомзем України вирішив створити зразковий район, де б усі польові роботи виконувалися тракторами. На думку Шліхтера, потрібно було створити такий центр, де б селянство могло практично опановувати навички, наочно вивчати методи колективного господарювання, щоб поступово здійснити перехід до усупільненого виробництва²¹.

О. Г. Шліхтер діяльно виступав проти деяких відповідальних працівників, які терешкоджали створенню тракторних колон радгоспів. Так, працівник Наркомзему УРСР Логоза називав ці колони приватними підприємницькими одиницями. Голова Коопспілки УРСР Одинцов хоч і розумів корисність заходу, проте вважав, що «шлях до колективізації не через колони»²². Особливо різко критикував їх колишній нарком землеробства РРФСР О. П. Смирнов. Виступаючи в «Правді», він намагався довести, що створення тракторних колон радгоспів призведе до удержавлення сільського господарства, до великих перевитрат засобів і, основне, — до підміни ініціативи селянства, оскільки за нього все робитимуть машинами радгоспи, а це не що інше, як пряме порушення лєнінського плану перебудови сільського господарства шляхом кооперативної самодіяльності. «Ідея тракторних колон, — говорив О. П. Смирнов, — за яку зараз учепилися і намагаються по-різному тлумачити, може з досвіду «корисної допомоги радгоспу селянам стати шкідливою і штовхати нас організаційно на неправильний шлях»²³.

О. Г. Шліхтер спростував теорію противників тракторних колон. Особливо всебічному аналізу він піддав погляди О. П. Смирнова. Спершу в доповіді на Всеукраїнській нараді завідуючих окрєзмвідділами²⁴, а потім у газеті «Правда» від 9 березня

¹⁵ О. Шліхтер. Твори, т. VI, стор. 261.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 11, арк. 9.

¹⁷ Там же, арк. 46—48.

¹⁸ Н. І. Прокопенко. Назв. праця, стор. 113.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, спр. 918, арк. 143.

²⁰ «Український економіст», 15 листопада 1927 р.

²¹ О. Шліхтер. Твори, т. VI, стор. 262, 263.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 8, од. зб. 14, арк. 313; оп. 9, спр. 4, арк. 53.

²³ «Правда», 17 січня 1928 р.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 4, арк. 15.

1928 р. та в журналі «Більшовик України», № 7 за 1928 р. він аргументовано відкинув один за одним усі тези О. П. Смирнова, довідавши, що той не вивчав українського досвіду, не зрозумів значення діяльності тракторних колон і робить абстрактні, необґрунтовані висновки: «Ми, українці, підходимо до цього питання правильніше, тому що воно нас у руках, воно ближче до нас, воно для нас не новина. Я говорю, що ми підходимо правильніше не через те, що наша справа, нами відкрита, а тому, що вся сукупність нашої роботи висунула це питання»²⁵.

Були намагання звузити значення тракторних колон, обмежити їх роботу тільки оранкою землі. Виступаючи на IV сесії ЦВК СРСР, О. Г. Шліхтер відкинув твердження, ніби тракторні колони сприятимуть усупільненню виробничих процесів тільки в рільництві²⁶. Особливо яскраво з цього приводу він виступив на диспуті про машинно-тракторні станції. Усупільнення рільництва, що його нині здійснює тракторна колона, говорив він, неможливо розглядати як фінал усупільнення селянського господарства. Для фіналу необхідно переробити всі галузі сільськогосподарського виробництва загалом. Робота тракторних колон є тільки ініціатором, агентом, який повинен зацікавлювати селянські маси справою колективізації. «А пізніше,— зазначав Шліхтер,— коли міне певний час, як нам здається,— невеликий час, усупільнення може піти шляхом комплексного залучення селянських мас до колективізації шляхом кооперування, шляхом розвитку уже самодіяльності самого селянського господарства, шляхом об'єднання селянських господарств на началах кооперування, яке лежить в основі колгоспного руху»²⁷.

Упертий опір створенню тракторних колон та їх діяльності чинило куркульство, яке перешкоджало укладанню угод між селянами й радгоспами. Куркулі поширювали чутки, ніби Радянська влада хоче обдурити селян, забрати в них з допомогою тракторних колон землю й залишити без засобів існування.

О. Г. Шліхтер постійно викривав такі антирадянські виступи, роз'яснював справжнє значення тих заходів, що їх здійснює держава. Обґрутовуючи й відстоюючи необхідність створення тракторних колон, він, разом з тим, не вважав їх досконалою формою підведення технічної бази під сільське господарство і не раз підкреслював, що ці колони — тимчасове явище, яке повинно відіграти велику роль в організації усупільнення селянського господарства. «Через 3—4 роки,— говорив він,— коли принципи усупільнення міцно засядуть у селянський мозок,— тракторні колони перекидаються в інші села, ще не зачеплені усупільненням, або за плату передаються у власність груп або кущу сіл, земля яких доти оброблялася тракторною колоною радгоспу»²⁸.

Форми зв'язку промисловості з сільським господарством, на думку О. Г. Шліхтера, весь час удосконалюватимуться, потрібно постійно шукати ці форми, вивчаючи практику колективістського руху. Він категорично заперечував проти приписування українському Наркомзему ролі прибічника організації тільки радгоспних тракторних колон. На IV сесії ЦВК СРСР 4-го скликання він прямо вказував: «Легенда... полягає в тому, ніби українці тільки й бачать світу, що в вікні, не уявляючи собі ніяких тракторних колон, крім колон радгоспів. Це зовсім неправильно»²⁹. Навпаки, зазначав О. Г. Шліхтер, завдяки досвіду радгоспів на Україні є чисто кооперативні тракторні колони, створення яких дуже бажане.

Ці думки він повторив і на листопадовому Пленумі ЦК КП(б)У в 1928 р.: «Треба сказати, щоб тут не було ніяких перекирвань, що йдеться не про тракторні колони радгоспу ім. Шевченка і не про колони радгоспів взагалі. Справа тут у тракторній колоні як системі колективізації селянського господарства, і розпорядниками цих тракторних колон повинні бути не тільки радгоспи. В більшій мірі організаторами цих тракторних колон мають бути кооперативні, кредитні товариства, і на цьому шляху ми знайдемо найбільш повне і найдоцільніше розв'язання тих принципів виробничого кооперування селянства, які дав нам В. І. Ленін»³⁰.

Таким чином, О. Г. Шліхтер всебічно вивчав питання про тракторні колони, узагальнюючи досвід їхньої роботи, він вважав їх системою, що має застосовуватись як державою, так і різними організаціями. Створені під керівництвом Наркомзему УРСР тракторні колони мали велике розповсюдження по всьому Радянському Союзу.

О. Г. Шліхтер вважав, що через колони можна буде викристалізувати найбільш прийнятну форму соціалістичних аграрних перетворень. І справді, колони надалі послужили об'єктивною основою створення машинно-тракторних станцій.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 4, арк. 32—33.

²⁶ 4 Сессия ЦИК СССР 4 созыва. Стенографический отчет, М., 1928. Бюллетень № 30, стор. 18.

²⁷ О. Шліхтер. Твори, т. VI, стор. 495.

²⁸ 4 Сессия ЦИК СССР 4 созыва. Стенографический отчет. Бюллетень № 30, стор. 18.

²⁹ Там же.

³⁰ О. Шліхтер. Твори, т. VI, стор. 497—498.

Простежуючи шлях, пройдений нашим сільським господарством від роздрібнених одноосібних виробничих одиниць до великих механізованих об'єднань за роки Радянської влади, ми віддаємо належне тим, хто послідовно, з більшовицькою принциповістю відстоював ленінський кооперативний план і боровся за його здійснення. Серед цих справді революційних бійців був О. Г. Шліхтер, заслуги якого в справі соціалістичних перетворень сільського господарства нашої країни безперечні.

О. М. ЖУК

ВИДАТНИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

(До 80-річчя з дня народження В. І. Порайка)

12 жовтня 1968 р. минає 80 років з дня народження видатного громадського і політичного діяча українського народу Василя Івановича Порайка. Народився він в с. Устя Снятинського повіту (нині Снятинський район Івано-Франківської області) в родині безземельного селянина. Батько його, Іван Григорович, працював поси́льним сільської промади і сторожем у початковій Устівській школі, а мати заробляла на шматок хліба у заможних господарів. Безрадісне дитинство випало на його долю. «Нас було восьмеро дітей — Василь, Петро, Гафія, Дмитро, Ілля, а троє померли малими, — пише в своїх спогадах сестра Василя Івановича Гафія Іванівна Малафій, яка нині живе на Івано-Франківщині. — Важко було неосвіченим батькам прокормити та одіти велику сім'ю. Тому з 8-ми років я пішла у найми до куркулів... Брати, закінчивши сільську початкову школу, теж пішли в найми. Дмитро працював у куркуля Ріпки, а Ілля — у Рошка. В 1907 р. Петро виїхав на заробітки до Канади, а в 1913 р. виїхали туди я і брат Дмитро.

В умовах жорстокої капіталістичної експлуатації, що панувала в Америці, доводилось нам важко працювати. Частину зароблених грошей ми давали на навчання брата Василя. Серед усіх нас він виділявся своєю кмітливістю, здібністю і цікавістю»¹.

Закінчивши з відзнакою початкову школу, Василь поступив до IV класу школи в Снятині, а після закінчення її до Коломийської гімназії, де також успішно пройшов курс навчання. В ці роки молодий Порайко жив у тяжких матеріальних умовах. Щоб заробити собі на прожиття, він працював репетитором дітей священника Проскурницького, куркуля П. Гашинського та інших. Крім того, односельчани організували для нього збір харчів, грошей, одягу. Після гімназії, В. І. Порайко стає студентом юридичного факультету Львівського університету, який закінчив у 1914 р. Це був період формування світогляду юнака. Особливо великий вплив справили на нього твори Ф. Франка, М. Павлика та інших прогресивних письменників. Уже в гімназії Василь Іванович включився в активну революційну боротьбу, в 1908—1914 рр. перебував у лавах Української радикальної демократичної партії (УРДП).

Під час літніх канікул Порайко працював з молоддю рідного села, залучав її до культурно-освітньої роботи, а здібних заохочував до знання і допомагав готуватись до вступу в гімназію, Юрій Михайлович Воевідка — вчитель-пенсіонер згадує, що В. І. Порайко був серйозним, вимогливим, вмів дохідливо й розумно розмовляти з людьми. Часто його бачили разом з В. Стефаником на вічах (зборах), де вони закликали народ боротися проти своїх поневолювачів. Палкі слова знаходили живий відгук серед трудящих, які піднімалися на боротьбу проти поміщиків та куркулів.

За революційну діяльність 1 липня 1910 р. В. І. Порайка заарештували разом з 298 студентами, які виступили за створення українського університету. На процесі «101» у Львові Василь Іванович був засуджений.

Коли розпочалась перша світова війна, Порайка мобілізували до австрійської армії, але незабаром він потрапив у російський полон. У таборях військовополонених в м. Астрахані він зустрів Великий Жовтень, а з встановленням Радянської влади взяв активну участь у будівництві нового життя. В. І. Порайко працює головою астраханського губрадгоспу і членом губвиконкому. У 1918 р. він вступає до більшовицької партії.

Через рік партія направила Василя Івановича на Україну, куди повернулись також галичани-комуністи з Туркестану та інших місць, де вони перебували в полоні з часу імперіалістичної війни. Перед ними стояли невідкладні завдання: боротися з українськими буржуазними націоналістами, які перешкождали возз'єднанню українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Наприкінці квітня 1919 р.

¹ Фонд Івано-Франківського краєзнавчого музею, інв. ДП—У—84, стор. 5. Спогади Г. І. Малафій.

був створений для здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату Тимчасовий комітет Східної Галичини на чолі з В. І. Порайком². З 17 травня 1919 р. боротьбою трудящих мав керувати Галицький ревком, згодом реорганізований в Ревком Галичини та Буковини³. Цей орган, очолюваний В. І. Порайком, проводив агітаційну роботу серед галичан, зокрема, серед стрільців з Галицької армії. В результаті більшість з них перейшла на сторону Червоної Армії. В зв'язку з цим ЦК КП(б)У просив Реввійськграду XIV армії сформувати з стрільців-галичан та буковинців окремі військові частини в її складі.

Життя вимагало організації Галицького центру. 1 червня 1919 р. у Києві відбулися загальні збори комуністів Галичини і Буковини. Вони прийняли постанову про перетворення групи галичан-комуністів, що перебували на Радянській Україні, в Комуністичну партію Східної Галичини і обрали комітет, до складу якого увійшов і В. І. Порайко. Членами президії були Б. Волян, М. Михайлик, В. Порайко⁴. У жовтні 1919 р. почали діяти Оргбюро Компартії Східної Галичини та Буковини в складі 9 чоловік, серед них був Василь Іванович⁵.

23—24 квітня 1920 р. відбулась I партійна конференція галицько-буковинських комуністів, що перебували тоді на Радянській Україні. На конференції був обраний Галицький Організаційний комітет (Галорком) КП(б)У в складі Ф. Кона, В. Порайка, М. Барана та інших. Галорком розгорнув активну діяльність, подаючи допомогу партійному підпіллю у Східній Галичині та керуючи організаціями галичан на Україні.

Революційна військова Рада XII армії у 1920 р. доручила В. І. Порайку займатись реорганізацією Галицької армії. З трьох корпусів УГА, які майже в повному складі перейшли на бік Радянської влади, було сформовано три бригади Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА). Командуючим її став В. І. Порайко⁶.

В цьому ж році Василь Іванович входить до складу Київського губкому КП(б)У та очолював губернську Раду народного господарства. З травня 1920 р. по червень 1921 р. він голова Полтавського губвиконкому, з червня 1921 р. по квітень 1923 р. Подільського. В наступні роки є членом Президії Вищої Ради Народного Господарства УРСР, протягом 1923—1924 рр. працював заступником голови Малої Ради Народних Комісарів Української республіки, головою Всеукраїнської Ради кустарів, а в 1925—1926 рр. Всеукраїнського сільбанку. Василь Іванович понад три роки (березень 1927 р. — червень 1930 р.) був головним прокурором республіки та народним комісаром юстиції УРСР, згодом займав пост заступника Голови Ради Народних Комісарів УРСР. Поєднуючи партійну й державну роботу, В. І. Порайко був членом ВЦВКУ V—XIII скликань і членом ЦВК СРСР, делегатом XVI, XVII з'їздів ВКП(б). Починаючи з V Всеукраїнської партійної конференції, Василь Іванович брав участь у роботі всіх з'їздів КП(б)У, на X—XIII з'їздах обирався членом ЦК. З 15 червня 1930 р. по 30 серпня 1937 р. він у складі Організаційного бюро ЦК КП(б)України.

Блискучий оратор, більшовик-ленінець, непримиренний до класових ворогів, В. І. Порайко був тісно зв'язаний з трудовим народом. Його часто бачили серед робітників на фабриках та заводах, у селах. Особливу увагу видатний діяч приділяв колективізації сільського господарства.

На XI з'їзді КП(б)У він говорив: «Зараз наше завдання полягає в тому, щоб ми, закріплюючи той високий рівень, на якому знаходимося, могли йти по шляху ширшого розгортання колективізації. І тут, в першу чергу, ми повинні виправити ті помилки, що їх зробили деякі організації на місцях; по-друге, ми повинні звернути серйозну увагу на організацію бідняцько-середняцьких мас. Не можна миритися з таким становищем, щоб у нас біднота, особливо в районах суцільної колективізації, не була охоплена організаціями і КНС»⁷.

Багато зробити мріяв В. І. Порайко, але у 1937 р. він загинув. Трудящі Прикарпаття свято шанують пам'ять свого земляка, який віддав всі сили і знання служінню трудовому народові.

П. І. АРСЕНИЧ, Г. Г. ГОЛУБОВА

² Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ (1919—1928), Львів, 1965, стор. 25.

³ Там же, стор. 29.

⁴ Є. М. Галушко. Назв. праця, стор. 27.

⁵ О. Ю. Карпенко. До питання про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (1919—1923 рр.).— «З історії західноукраїнських земель», К., 1957 р., стор. 176.

⁶ Фонд Івано-Франківського краєзнавчого музею, інв. ДП—IV—420, стор. 10. Спогади В. І. Сірка.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 478, арк. 279.

ДО 400-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТОММАЗО КАМПАНЕЛЛИ

5 вересня ц. р. минає 400 років з дня народження видатного сина італійського народу Томмазо Кампанелли. Він народився 5 вересня 1568 р. в Неаполітанському королівстві, в горах Калабрії, неподалік Стіло. З юних років вивчав філософію, брав участь у церковних диспутах по схоластиці. В своїх творах «Філософія доведена чуттям» і «Про суть речей» виступив проти схоластики та ієзуїтизму, за що був переслідуваний інквізиторами.

Т. Кампанелла брав активну участь у боротьбі за визволення південної Італії від гніту іспанської монархії. 1598 р. був арештований по обвинуваченню в змові і засуджений на довічне ув'язнення, але добився свободи. Після звільнення, він 1634 р. переїхав до Франції, де провів останні роки свого життя.

Поневіряння не зламали Кампанеллу. В тюрмі він написав твори з філософії і політики, медицини й астрономії, зокрема і перекладене на багато мов світу «Місто Сонця».

З якого часу почали читати твори Кампанелли на Україні? У фондах ЦДІА УРСР у Львові виявлено список книг львівського міщанина, філософа, лавника (судді) Валерія Алембека, де вказано, що 1214 томів його бібліотеки розміщені в 40 шафах за рубриками: медицина, схоластика, історія, юриспруденція. Це була найбільша бібліотека у Львові в XVII ст. Поряд з творами Арістотеля, Еразма Роттердамського, Миколи Коперника, Жана Бодена тут у рубриці схоластики була книга Кампанелли «De sensuretum»¹ («Про суть речей») — очевидно, перше видання твору, що вийшло у Франкфурті 1620 р. Наявність цього твору у Львові в XVII ст. свідчить, що погляди мислителя здавна відомі на Україні. В бібліотеці Львівського університету зберігається збірник творів Кампанелли, куди входять: «Філософія доведена чуттям» (Франкфурт, 1617 р.), «Про суть речей» (Франкфурт, 1620 р.), «Місто Сонця» (Франкфурт, 1623 р.). Знавець книг бібліограф Ф. П. Максименко вважає, що це перший збірник творів Т. Кампанелли. Зберігся на книзі номер — 264, написаний чорнилом з рудуватим відтінком, подібним до чорнила рукописів львівських актових книг XVII ст. Це, очевидно, інвентарний номер якоїсь львівської приватної бібліотеки. Крім того, стоїть овальної форми печатка бібліотеки Львівського університету 20-х років XIX ст.

В італійській і французькій енциклопедіях XIX ст. немає вказівки на цей збірник. Про нього не згадує і радянська література. Збірник є рідкісним виданням творів Кампанелли і зберігається у Львові, вважаємо, з XVII, або з XVIII ст.

Твір «Місто Сонця», що увійшов у збірник, знайомив львів'ян з мрією Кампанелли про республіку, де не буде приватної власності і всі заживуть общиною. Прогресивне значення мало те, що на Україні читали книгу, в якій піддано критиці експлуататорське суспільство.

Твори Кампанелли в XVI—XVII ст. видавались у Парижі, Римі, Неаполі, Мілані, Барі, Франкфурті, Утрехті. На Україні перші його книги, очевидно, читали франкфуртського видання.

Сьогодні в країні, де ідеї соціалізму і комунізму є реальною дійсністю, де високо розвинена наука і техніка, про яку тільки наївно мріяли видатні мислителі минулого, у суспільстві рівності і братерської дружби народів свято шанують ім'я людини, мужнього борця свого часу Томмазо Кампанелли.

Н. К. КРИВОНОС

¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 83, стор. 290, 1680 р.

Спогади

П. М. МЕЖИБОРСЬКИЙ

БУДІВЕЛЬНИКИ 20-х РОКІВ

Наш народ з глибокою повагою схиляється перед справжніми піонерами, зачинателями великої справи, що дала небачені плоди, — перед тими, хто першим розпочав здійснення великого ленінського плану побудови соціалізму в Країні Рад.

Згадується 1923 р. — початок моєї трудової діяльності, коли тру-дящі молодой Радянської Республіки відроджували зруйновані війною заводи і фабрики, затоплені шахти, зводили нові будови. Немалий вклад у спорудження багатьох промислових об'єктів країни внесли харків'яни. Вони проектували й будували Донецький, Макіївський, Єнакіївський, Костянтинівський та інші металургійні й хімічні комбінати, Дніпрогес, Штерівську ГРЕС, Жданівський металургійний комбінат, перший і другий Донецькі водопроводи, багато водоймищ та ін.

У 20-і роки в Харкові проживало близько 360 тис. чоловік. Серед них налічувались тисячі безробітних, особливо серед робітників-будівельників, яких у той час називали сезонниками, оскільки працювали вони тільки в теплі пори року, а з настанням заморозків до весни, тобто з грудня до березня, роботу мали тільки столяри, які в утеплених майстернях заготовлювали віконні рами й двері для будівельних об'єктів.

Коли починався сезон, біржа праці організовано направляла робітників на будови. У Харкові тоді було тільки три невеличкі будівельні контори: Укрдержбуд, Укрдержмеліоконт та Комунбуд. Загальне число членів спілки будівельників усієї Харківської області досягало 6 тис. В одну з груп бетонників, направлених біржою праці в Укрдержбуд, учнем потрапив і я, шістнадцятирічний хлопець. Нас відрядили на колишній, а в той час зруйнований, паровозобудівний завод для спорудження на його території тракторного цеху. Про тракторний завод, майбутній ХТЗ, тоді й гадки не було.

Будівельники приходили з сіл і працювали артілями. Наприклад, с. Чорноглазівка постачало Харків бетонниками, Борисівка — теслярами, Білгород — штукатурами. Столярами, мулярами були самі харків'яни. Кожна артіль складалася з 25—30 чоловік — як правило, з родичів. Ідалень на будівництвах не було, тому робітники самі купували продукти, а готував їх призначений ними ж кашовар.

Протягом 1924 р. в Харкові було реконструйовано кондитерську фабрику, споруджено Палату вимірів і вагів, Перший механічний хліб-завод.

Будівельний майданчик у той час мав дуже примітивний вигляд. Усі роботи виконувались вручну, замість нинішніх самоскидів і автомашин використовувались коні. Не було бетономішалок. Заготовлений бетон доставляли тільки на ношах до місця кладки — навіть на 4 і 5 поверхи. Щебінь для бетонних робіт також виготовлявся вручну (тоді

платили 10 коп. за діжку щебеню). Цеглу носив на плечах робітник «козонос» — нормою було 30 цеглин за один раз.

Земляні роботи також виконувалися вручну, а вириту землю вивозили кіньми на невеличких возиках «колимажках». Устаткування, великі деталі доставлялись до потрібного місця групою робітників під «дубинушку».

Вогнищем культури був розташований на колишній Університетській вулиці (нині там житловий будинок) клуб будівельників, де ми цікаво і весело проводили своє дозвілля.

Наш обком профспілки очолював В. М. Живов, комуніст з дореволюційним партійним стажем, який неодноразово сидів у тюрмах царської Росії.

Головою нашого будівельного комітету і першим секретарем комсомольського осередку при обкомі профспілки був комуніст М. М. Кольнер. Він знав усіх робітників на ім'я і прізвище, часто відвідував гуртожитки, проводив там бесіди.*

У ті роки в країні не було робітничо-селянської інтелігенції. Тому партія і уряд вирішили готувати інженерів і техніків з робітничого середовища. Комуністи й профспілкові активісти приходили на будівництво й агітували нас іти вчитися на робітфак. Було створено вечірню школу десятників робітничої справи, де навчання відбувалось після робочого дня. Проте надто молодих десятників на будовах зустрічали недовірливо. 1926 р. після закінчення цієї школи я звернувся до будівельного бюро «Донвугілля» з проханням дати мені місце десятника. Головний інженер глянув на мене і сказав: «Дитино, десятник мусить бути з бородою, пузом, в окулярах, а ти який? — робітник дмухне — і ти злетиш з ристовання. Ні, таких десятників нам не потрібно». І я повернувся на старе місце своєї роботи.

З кожним роком поліпшувався матеріальний стан трудящих. Згадую Першотравневу демонстрацію 1924 р., голову ВУЦВК Г. І. Петровського на святковій трибуні. «Зараз мені легко виступати, — говорив він, — у 1918 і 1919 рр., коли я брав слово, дехто мені кричав: «Тобі добре говорити, ти ситий і взутий, а ми голодні й босі». Тепер я бачу у кожного з вас рум'янець на щоках».

У зв'язку з тим, що Харків став столицею України, 21 березня 1925 р. Українська Рада народного господарства ухвалила — збудувати Будинок державної промисловості (Держпром).

Було оголошено Всесоюзний конкурс із терміном здачі проектів 5 серпня 1925 р. Надійшло 22 проекти, зокрема один — з Нью-Йорка. Першу премію в сумі 5 тис. крб. було присуджено лєнінградцям С. С. Серафимову, С. М. Кравцю, М. Д. Фельгеру.

Архітектора С. М. Кравця запросили до Харкова на посаду головного архітектора будівництва Держпрому. Скоро тишу пустиря університетських земель, між колишнім Ветеринарним інститутом і Павлівкою, порушив будівельний гуркіт. Так на фоні післявоєнної розрухи, злиднів і технічної відсталості почав виростати гігант, перша висотна залізобетонна будівля в Радянському Союзі. Тисячі підвід щодня возили ліс, камінь, цеглу, цемент і вивозили ґрунт з котлованів. Біля Клочківського спуску з'явилося містечко: контора управління будівництвом, архітектурне, конструкторське й сантехнічне бюро, механічна й столярна майстерні, кузні, склади, робітничий кооператив, медпункт, їдальня, два клуби.

* Зараз М. М. Кольнер живе у Москві, він пенсіонер, але не стоїть осторонь виходячого життя країни, виконує різні партійні доручення.

Душею великого будівельного колективу була партійна організація, що налічувала 67 комуністів, зокрема 5 інженерів. Робота на будові кипіла. Безліч труднощів не зупиняла ентузіазм будівельників. Розуміючи, що без механізації годі й думати про успішне виконання великих і значних робіт, будівельники пішли на винахідливу вигадку: збирали на заводських смітниках окремі деталі й монтували з них різні механізми. Так, у наших майстернях було тоді вперше в країні змонтовано верстати для гнуття арматури. На одному з таких верстатів працював і я.

Під час риття котлована робітники знайшли бивні мамонта. Про цю несподіванку написала газета «Вісті», поет С. Радугін склав вірша. Професор палеонтолог Федоровський установив, що мамонти в цьому районі водилися 25 тис. років тому.

На цій чудовій будові працювало близько 5 тис. чоловік. Обсяг земельних робіт становив 120 тис. *куб. м.* Це була справжня школа для робітників та інженерно-технічних працівників. Виконуючи виробничі завдання, ми одночасно вчилися на робітфаци, та за путівками будкому й обкому профспілки — у вузах. Досвід спорудження Держпрому згодом використовувався на інших будовах країни. За короткий час чимало робітників опанували тут нові професії. Близько 2 тис. спеціалістів було переведено на інші будови Харкова й інших місць. Не було випадку, щоб невчасно виготовлялися робочі креслення. В процесі теоретичних пошуків на будові кувалися справжні кадри висококваліфікованих конструкторів. На Заході багато хто не вірив, що це грандіозне будівництво трудящі нашої країни ведуть без допомоги іноземних спеціалістів. Щоб у цьому переконатися, до Харкова спеціально приїздив німецький теоретик по залізобетону професор Клейнлогель.

Коли будівництво завершувалось і було знято рихтовання, на стінах виявились температурні шви. Тоді обивателі й вороги Радянської Країни галасували на всі лади, що, мовляв, не можуть і не вміють росіяни будувати. Проте їхні пророкування не справдились. Держпром не завалився, не перетворився в руїну і ще не одне десятиріччя буде прикрасою Харкова.

1926 р. будову відвідав Ф. Е. Дзержинський. Протягом трьох з половиною годин він знайомився з об'єктом, з робітниками.

Того ж року серпневий Пленум ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про позачергове фінансування будівництва Держпрому.

Обсяг робіт набув нового розмаху. Урочисте закладання фундаменту головного корпусу перетворилося на справжнє свято не тільки будівельників, але й усіх харків'ян. 21 листопада 1926 р. на будівництво прибули члени ВУЦВК, представники профспілок, заводів і фабрик. Розпочався мітинг. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський у своєму виступі повідомив про присвоєння будові імені Ф. Е. Дзержинського, зачитав вигравіруваний на срібній дошці акт закладання фундаменту. Г. І. Петровський та голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар під звуки Інтернаціоналу лопатами розвантажили першу вагонетку з бетоном. Потім представники уряду України вклали у свинцевий футляр срібну дошку з написом і спустили в колону з бетоном, а В. Я. Чубар укинув туди кілька монет. Потім було виголошено урочисті промови.

Двічі (у 1927 і 1929 рр.) будівництво відвідав друг Радянського Союзу французький письменник-комуніст Анрі Барбюс, який назвав Держпром «будинком-горою» і розповів про нього у своїй книзі «Росія», що вийшла в Парижі 1930 р. Гостями будівельників були також В. В. Маяковський, Максим Горький, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбишев, С. В. Косіор, П. П. Постишев та інші видатні люди країни.

У день святкування XI річниці Великого Жовтня Держпром було

здано в експлуатацію. Багато ентузіастів нагороджено в той день грамотами і срібними значками профспілки будівельників. Чимало робітників та інженерно-технічних працівників переїхали на спорудження Дніпрогесу, потім — Московського метрополітену. Прославлений будівельник Держпрому колишній старший виконроб Д. Г. Дроздов після закінчення Великої Вітчизняної війни брав активну участь у його відродженні. Зараз Д. Г. Дроздов живе у Львові, перебуває на заслуженому відпочинку. В Харкові мешкають інші учасники будівництва, зокрема — колишній слюсар, нині керуючий Сантехпроекту Г. Г. Карпенко. Нині персональний пенсіонер, який свого часу будучи робітником на будівництві, здобув вищу освіту, Д. Я. Кудрич. В. П. Манежловський працював конструктором, а тепер завідує кафедрою будівельної механіки Харківського інституту радіоелектроніки. Десятник П. С. Сліпченко зараз доктор технічних наук. Колишній арматурник, нині кандидат медичних наук Я. С. Конь — автор 45 наукових праць. Співавтор проекту Держпрому художник-архітектор С. М. Кравець підготував у Харкові чимало спеціалістів. Пізніше він був головним архітектором Московського метрополітену.

Працюючи на спорудженні Держпрому, як і багато інших робітників, я отримав путівку для навчання в інституті. Тоді я і подумати не міг, що мине кілька років, я стану інженером і як спеціаліст ходитиму на роботу в будинок, який споруджую. 1931 р., закінчивши інститут, я працював помічником виконроба на одній з будов Донбасу. Якось арматурники зірвали виконання плану. Справа на будівництві ускладнилась. Щоб здати вчасно об'єкт, я сам узявся за підготовку арматури. Оскільки до молодих інженерів тоді ставилися дуже недовіркою, подивитися, як я в'яжу арматуру, прийшли всі робітники. Ось тоді й знадобилася моя робітнича професія. Вдруге мені довелося виконувати зобов'язки робітника-бетонника 1948 р., на будівництві рейко-балочного цеху в м. Жданові.

Ми, будівельники 20-х років, не забуваємо один одного. Зустрічаючись, згадуємо своє нелегке минуле, молодість. Багато чого змінилось за 40 з лишком років. З вірадою спостерігаємо, що немає вже на будовах колишньої примітивної «техніки»: тачок, нош, землекопів, коней, що все це замінили бульдозери, підйомні крани, канавокопачі, автомашини, а самі будівельники вже не ті затуркані робітники, якими були ми. Це високоосвічені люди, які твердо знають свою справу, які героїчною працею вписують нову сторінку в історію своєї Вітчизни.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО 70-х РОКІВ XIX ст. І УКРАЇНСЬКІ «ГРОМАДИ»

(Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію»)

У визвольному русі 70-х років XIX ст. в Росії провідну роль відігравали революційні народники. Більша і краща частина демократичної молоді та інтелігенції брала участь у революційно-народницьких організаціях, починаючи від гуртків «чайковців» і кінчаючи партією «Народної волі». На Україні поряд з народниками діяли й так звані «українофіли», що об'єднувалися в напівтаємні українські «громади». Серед «громадівців» було чимало людей з революційно-демократичними переконаннями, але на відміну від народників вони значну увагу приділяли національному питанню, боротьбі проти колоніальної політики царизму на Україні.

Перші українські «громади» виникли, як відомо, в епоху падіння кріпосного права. На початку 60-х років «громади» існували в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, а також у Петербурзі. Внаслідок урядових репресій 1862—1863 рр. їх діяльність припинилась. За умов нового піднесення революційного руху в 70-х роках відновлює свою діяльність «громада» в Києві, крім того, утворюється українська «громада» в Одесі. Ці організації української ліберальної й демократичної інтелігенції діяли в тісному контакті з революційно-народницькими гуртками та групами. Про Одесу середини 70-х років А. І. Желябов писав у відомому листі до М. П. Драгоманова (1880 р.): «Я бачив розквіт тамтешньої громади, її живі починання. Повільно, але неухильно зливалися там в одне два революційні струмені — загальноросійський і український; не федерація, а єдність була недалеко...» *

Аналогічна картина спостерігалася і в Києві. Яскравим свідченням цього є лист учасника київської «громади» С. А. Подолинського до секретаря редакції журналу «Вперед!» В. М. Смирнова ** від 17 травня 1875 р.

Історія цього листа така. 4 травня 1875 р. Подолинський написав Смирнову: «Знайте прежде всего, что теперь украинофильство означает — украинская социально-демократическая партия, и если между украинофилами и есть еще люди, которые в глубине души с этим несогласны, то они боятся уже говорить об этом, потому что результатом должен был бы быть немедленный выход из украинофильской партии» ***. Одержавши цей лист, Смирнов звернувся до свого кореспондента з рядом запитань. Його листа у нас, на жаль, немає, оскільки

* Письмо А. И. Желябова к М. П. Драгоманову. — «Былое», 1906, № 3, стор. 71.

** Про С. А. Подолинського і його листування з В. М. Смирновим див. статтю: М. П. Рудько. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. — «УІЖ», 1966, № 7, стор. 120—122.

*** Там же, стор. 124.

архів Подолинського ще не виявлено, але збереглася чернетка. Ось її текст (нумерацію і порядок запитань подаємо в такій послідовності, в якій на них відповідав Подолинський, і які були, очевидно, в остаточному варіанті листа):

«Сергей Андреевич

Для того чтобы дать «серьезный» ответ на Ваше письмо, мне необходимо получить от Вас самое подробное и самое определенное разъяснение на следующие вопросы:

1) В чем заключается программа «украинской социально-демократической партии»? Ее политические и социальные идеалы? Ее отношение к существующему политическому и социальному порядку? Ее ближайшая деятельность?

2) В каком отношении стоит укр[аинская] партия к социально-революционерам в Великобритании и ко «Вперед»? Каково отношение украинск[ой] партии к великоруссам-рабочим и великор[уссам]-интеллиг[ентам], живущим в Украине? Каково отношение членов украин[ской] партии, живущих в Велик[о]россии, к окружающим их великорусск[им] рабочим и соц[иально]-революц[ионерам]?

3) В каком отношении стоит «украин[ская] соц[иально]-демократическая» партия к социально-революционной партии Германии, Австрии, к интернациональной революционной партии? Как она понимает национальный вопрос? В каком отношении находится она к «молодой Галиции», орган которой «Правда»?

4) Какое отношение имеет партия к «Киевскому Телеграфу»? Можно ли считать передовые, фельетонные или всякие другие статьи выражением мнений партии, хотя бы эти статьи и были урезаны цензурой? Какие статьи принадлежат собственно Вашему перу?

5) Когда и каким образом возникла партия? Насколько она сильна и насколько она представляет собою выражение «украинской молодежи»? Насколько успешно идет ее пропаганда и организация?

6) В Вашем письме встречается следующее место: «Если Вы вздумаете отрицать справедливость необходимости всей культурно-литературной деятельности украинской интеллигенции, то Вы этим сразу же выкажете себя самым узким великорусск[им] национал[алистом]». Как понять всю фразу вообще и в частности, что означают слова: «культурно-литературн[ая] деят[ельность]» и кого чужно понимать под украинск[ой] интеллигенциею?

7) Другое место: «Не забыв[айте], что мы не можем, а особенно украинск[ий] народ не может развиваться в социалистическом направлении по Вашим формам, как бы не мог польский, сербы; не забыв[айте], что у нас нет еще тех культурных элементов, которые у Вас уже отчасти есть»*. Как понять всю фразу вообще и что понимаете Вы под «нашими» формами и под «культурными элементами»?

Я просил бы Вас по возможности ответить подробно на все эти вопросы. [...]**.

Відповіддю на ці запитання Смирнова і був лист Подолинського від 17 травня 1875 р., що зберігається нині у фонді В. М. Смирнова в ЦДАЖР СРСР***. Цей лист має значний науковий інтерес для дослідників історії революційного народництва та українських «громад» 70-х років.

Першу спробу інтерпретації листа зробив А. І. Пашук у своїй монографії «Соціологічні і суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського» (Вид-во Львівського університету, 1965), але допустив при цьому ряд неточностей. У вислів «українська соціально-демократична партія» Подолинський вкладав не той зміст, який намагається вкласти в нього А. І. Пашук. «Соціал-демократами», або «соціальними демократами», автор листа називає не лише учасників західноєвропейських соціал-демократичних партій, але й російських народників («радикалів») і українських громадівців. Подолинський, як і багато інших революційних діячів Росії та України 70-х років минулого століття, не розумів різниці між російськими і українськими демократами, які

* Це місце з листа Подолинського Смирновим дещо перефразовано. Пор.: «УІЖ», 1966, № 7, стор. 124.

*** Центральний державний архів Жовтневої революції, найвищих органів державної влади і органів державного управління (ЦДАЖР) СРСР, ф. 1737 (В. М. Смирнов), оп. 1, спр. 29, арк. 1—2 зв. Кілька слів наприкінці нами не розібрало.

*** Там же, спр. 58, арк. 56—69 зв.

виражали інтереси в першу чергу селянства, і діячами робітничого руху, західноєвропейськими соціал-демократами.

Лист С. А. Подолінського цікавий і важливий за своїм змістом, він дає багато для вивчення українських «громад» та їх оцінки. Ці питання тривалий час зовсім не розглядались в радянській історіографії.

Hall bei Steyer, Ober-Oesterreich

17 мая [1875 г.]

Сегодня получил Ваше письмо и сегодня же начинаю писать ответ на Ваши вопросы, потому что на все почти мне отвечать очень легко. Многие из Ваших вопросов, именно теоретические, мне кажутся излишними, и я думаю, что уже в первом письме и в слове «украинская социально-демократическая партия» заключается ответ на них. Тем не менее для полной ясности я буду отвечать и на них.

1. [Украинская] [социально]-[демократическая] [партия], как и великорусская, не представляет собою вполне и стройно организованного целого и потому, конечно, не может иметь предварительной программы, как ее, например, составляет немецкая или другая западноевропейская. Тем не менее по разным случаям, например при соглашениях с радикалами (так у нас называют Вас и вообще общерусских социал-демократов и так я буду выражаться для краткости) или при борьбе с либералами, многим украинцам приходилось выходить с программой не личной, но от кружка, партии или вообще как того требовали обстоятельства. В этих случаях украинцы нередко делали то, чего радикалы обыкновенно не делают, именно выставляли даже практические решения основных вопросов для своего идеального строя, по крайности ближайшего. При этом экономические вопросы формулировались в смысле решений Брюссельского и Базельского конгрессов 1868—1869 годов¹, конечно, с полным прекращением капиталистического способа производства, продажи труда и т. п. элементов современного хозяйства, вкравшихся в 1874 году в записку де Раера². Конечно, все это формулировалось в приложении к России и специально Украине. Решение вопросов о переходе земли в руки крестьянских общин, заводов в руки рабочих артелей понятны сами собою и об этом уж, конечно, в среде партии и не говорят больше. В политических вопросах [украинская] [социально]-[демократическая] [партия] имеет всего больше сходства с анархистами Западной Европы, хотя, насколько дело выяснилось, не с крайними анархистами, как испанцы, а скорее с юрцами³ или анархической группой бельгийцев. Ближайшим идеалом ставится возможно расчлененная федерация с возможно большим общинным самоуправлением. Вопрос о величине федераций теперь, конечно, еще праздный, замечу, однако, что есть крайние сепаратисты, например, многие полтавцы, и затем более наклонные к общерусскому радикализму, например, правобережцы и черниговцы*. Вопросы религиозные решаются, конечно, так же, как и Вами и всякими другими радикалами. Вопросы о положении женщин, о семействе и т. п. так же, хотя, конечно, тут национальные особенности уже сильно входят в свои права. Украинская женщина никогда не была в таком рабском положении, как великорусская, и соответственно этому эмансипационное движение не так энергично. Украинская женщина, особенно девушка, как в народе, так и [в] высших сословиях, действительно и теперь несравненно в лучшем положении, чем великорусская, и примеры семейной тирании вообще реже.

Как я уже Вам писал, конечно, есть люди, недостаточно искренно убежденные, и [украинская] [социально]-[демократическая] [партия] нуждается еще в порядочной очистке, но тем не менее социально-демократический элемент преобладает настолько, что вообще даже теоретически отрицается существование какой-либо другой партии украинофилов, кроме [социально]-[демократической], если не считать нескольких жалких остатков козакофильства, которое вымирает. Украинцы — народ мужичий по преимуществу; нет народа на свете, где бы был такой малый процент высших сословий, и поэтому всякое украинское движение в исходной точке своей не имеет никакого смысла, если оно не чисто мужичье**. Украинофилов всегда звали хлопоманами, и они справедливо гордятся этим именем, которое они заслужили, еще будучи националистами довольно узкими. Теперь, когда они отчасти перешли, а отчасти еще пере-

* Идється про українські «громади», гуртки і групи, що існували в середині 70-х років в різних містах України. В Полтаві діяв гурток, відомий під назвою «Унія». До його складу входив, зокрема, молодий Панас Мирний (Рудченко). Там же існував українофільський гурток Григораша і Кочури. У Києві, крім так званої «Старої громади», в середині 70-х років виникла «Молода громада» (самі учасники називали її «Кошем»). Існував також українофільський гурток жіночої молоді (так званих «гав»). Аналогічні гуртки були також в Одесі, Чернігові, Кременчуці, Єлисаветграді.

** Говорячи про переважно селянський склад української нації в перші пореформенні десятиріччя, С. Подолінський перебільшує її соціальну однорідність.

ходят на международную [социально]-[демократическую] почву, они еще с большим правом будут носить это имя, которое ясно показывает, что в сущности они никогда не были *национальной* * партией в обыкновенном смысле этого слова. Да и действительно, кто в России первый указал путь «в народ», как не хлопоманы. В 1860—63 году хлопоманы ходили в народ так же, с теми же целями и действовали теми же способами, как теперь радикалы **. Тогда они попадались и пострадали соответственно в том же почти размере. Да и теперь, просмотрите списки и увидите, как число украинцев несоответственно велико между ходившими в народ. Конечно, Вы скажете теперь, что это не украинофилы, а радикалы, но я Вам отвечу на это, что многие из них то и другое вместе (Волховский, напр[имер] ⁴) уже теперь, что многие из них не украинофилы только случайно, напр[имер], воспитывались не на Украине, плохо знают язык, попали сначала в великорусские кружки и т. п., и, наконец, самое главное, что они неминуемо станут украинофилами, коль скоро вернутся на Украину и увидят теперешнее направление украинофильства. Но этого мало. Радикалы в прошлом году пошли в народ и останутся ли, не знаю. Украинофилы, хотя не в большем числе, конечно, остались с шестидесятых годов. Я знаю нескольких и знаю, что их деятельность была настолько социально-революционного характера, насколько это было вообще возможно в такое мертвое время, как конец 60-х и начало 70-х годов. Наконец, теперь среди украинофилов вопрос никогда не ставится иначе, как на почве чисто народного движения и для интеллигенции, деятельности в народе. Здесь, конечно, опять выступают на сцену национальные отличительные черты. Мы не любим и считаем мало полезною деятельность бродячую, «по дороге», как выражаются иные радикалы. Наш идеал — *расселиться* по всей Украине. При том же *** огромном перевесе мужицкого населения наши стремления, конечно, направлены преимущественно на оседлый элемент населения. Заметьте при этом, что переход для нас и не труден и не очень страшен. Правда, в крестьянские общества приписываться официально теперь нельзя (прежде украинофилы поступали таким образом), но составить себе положение крестьянина-хуторянина вовсе не трудно и даже для большинства из нас, которые дети мелких, часто очень мелких помещиков, не представит ничего особенно бросающегося в глаза. Некоторые из прежних женились на крестьянках и теперь также иные думают поступить так же. Как видите, по качеству такой переход в народ будет повыше двух-трехмесячной летней прогулки по берегам Волги или даже работы временной на фабрике. Вы спросите, конечно, что эти украинофилы будут говорить мужикам. Конечно, будут говорить и теперь говорят различное и различно, но все сводится к следующему: земля ваша, заводы и пр. также, средство — захват путем народной революции. Так думают украинофилы, и время покажет, правы ли они. Конечно, деятельность в городах не исключается деятельностью в селах. На этот счет уже и теперь кое-что делается, а когда явится украинское рабочее движение, а оно зарождается уже, то будет еще больше делаться. Вот Вам факт, доказывающий, как у нас стали относиться к физическому труду даже средние сословия: в Киевской ремесленной школе (отчасти украинофильской) большая половина учеников — дети чиновников, попов и т. п. Через 3—4 года многие из них неминуемо станут в ряды социальной демократии и таким образом завершат то рабочее движение в Киеве, начало которому дали воскресные школы, веденные украинофилами в 60-х годах, результатами которых воспользовались радикалы в начале семидесятых. Замечательно, что многие из этих людей остались верны до сих пор, между тем как из радикализированных пришельцев многие (напр[имер], знаменитый Гаврила, о кот[ор]ом Вы слышали от маленького Кулябки и др.) обратились в ренегатов ⁵.

При первой возможности мы заведем за границей рабочую, т. е. народную, газету, и тогда, конечно, дела пойдут гораздо лучше. То же, конечно, относится и к изданию народных книг. Вот Вам ответ на Ваш первый вопрос.

2. Отношения украинцев и радикалов, прежде нятянутые, теперь с каждым днем становятся лучше. Украинофилы часто сходятся с различными фракциями радикалов, которых (фракций) на Украине, хотя радикалы и очень немногочисленны, есть несколько, т. е. анархисты, впередисты и пр. Правда, совершенного слияния, за которое украинофилы лили на поминках Шевченка, **** еще нет, но взаимная помощь, особенно со стороны украинофилов, очень обыкновенная. Интересно, что разные фракции радикалов в затруднительных случаях, напр[имер], для укрыательства, за деньгами, также при распространении книг, часто охотнее обращаются к украинофилам, чем одна фракция к другой. Распространение Ваших изданий, к сожалению, в крайне

* Тут і далі підкреслено автором листа.

** Радикалами С. Подолинський називає учасників загальноросійського народницького руху («російської (русской) соціально-революційної партії»), а українофілами — діячів так званої «української соціально-демократичної партії».

*** В оригіналі: *мы*.

**** С. Подолинський згадує про відзначення Шевченкових роковин у Києві в 1875 р. українською «громадою».

малом количестве, в последнее время было также в наших руках, так что радикалы получали их также большею частью через нас. Вообще, если отношения между украинofilами и радикалами-великоруссами бывают или, лучше сказать, бывали очень натянутые, то почти единственная причина была — непризнание со стороны великоруссов украинского народа за особый народ, непризнание, иногда прямо выражавшееся, иногда же косвенно, напр[имер] хождением в малороссийский народ без знания его языка. Подобное отношение к делу, согласитесь, нелепо, и я уверен, что как бы Вы по вопросам международного социализма не сходились, напр[имер], с Вроблевским, если бы Вы стали отрицать самостоятельность польского народа и стали ходить вести пропаганду по Польше на непонятном для поляков языке, то Вашей дружбе с Вроблевским пришел бы скорый конец⁶. Теперь лучшие из радикалов-великоруссов согласны с этим вполне и, желая действовать на Украине, изучают ее язык, нравы и пр. и в таких случаях пользуются при своей деятельности полным сочувствием украинofilов. Есть еще одна причина расхождения, более технического характера, это, с одной стороны, неосторожность радикалов, их болтливость, страсть к переписке и т. п., с другой — может быть излишняя (скорее, впрочем, теоретическая, чем практическая) осторожность украинofilов и проистекающая отсюда, по крайности кажущаяся, меньшая энергичность деятельности. Затем остается еще способ многих радикалов держать себя на допросах, т. е. говорить очень многое. Это последнее, конечно, относится далеко не ко всем и даже не к большинству. Из немногих попавшихся теперь одновременно с радикалами украинofilов, насколько я знаю, никто ничего не разболтал. О том, что среди украинofilов действительно болтовни меньше, свидетельствует тот факт, что скрывавшиеся, о чем знали подчас десятки украинofilов, могли в одном и том же месте оставаться целые недели и даже месяцы, хотя, как оказалось впоследствии, полиция далеко не смотрела на это сквозь пальцы и некоторым из скрывавшихся придавала немалое значение. Едва ли наши кружки радикалов могут представить подобные примеры.

Ко «Впереду» украинofilы относятся лучше, чем, я уверен, большинство радикалов-великоруссов. Оно и понятно. Для нас «Вперед» есть прекрасное издание, основанное на принципах международного социализма, которые нам дороги, притом написанное на понятном для всех нас языке и за всем тем дающее нам сведения и о нашем крае. Какого-либо соперничества с «Вперед», как оно фактически существует у разных великорусских кружков, у нас быть не может, как, напр[имер], оно не может быть между «Volksstaat» и, положим, хорватским R. Pr⁷. Другое дело у великорусских радикалов. Там идут споры о том, есть ли «Вперед» орган их партии или может быть даже это журнал вредный, некоторые статьи которого следовало бы сжечь рукою палача и т. п. Подобные пелености не могут придти нам в голову, как не может придти в голову жечь «Volksstaat» и т. п. Мы признаем, что «Вперед» украинской интеллигенции, кроме пользы, ничего не приносит, и я не слышал никогда в среде украинofilов другого мнения. Это даже настолько, что когда у нас ведутся разговоры об основании революционного органа за границей, то многие выражаются: «наше «Вперед» или «как «Вперед», если речь идет об органе для интеллигенции. Вот Вам отношение наше к «Вперед». Почему мы ему деятельно не помогаем, то, конечно, главная причина та же, почему мы не помогаем деятельно, напр[имер], «Volksstaat»у, хотя, впрочем, не вполне, потому что небольшая помощь все-таки оказывается как корреспонденциями, так и другими способами. Относительно народных изданий еще больше. Несмотря на некоторую неудобопонятность для украинского народа изданий, как «Механика», «Четыре брата» и пр., украинofilы распространяют их самым ревностным образом⁸. К сожалению, мы их мало получаем, но сколько бы ни получили, напр[имер], этих названных книг, то они расхватывались почти мгновенно, и, признаюсь, меня удивляет, каким образом полиция накрывала, напр[имер], «Четырех братьев» в складах, где они лежали подолгу; подобные факты у нас невозможны; даже такая довольно специальная вещь, как «Самарский голуб»⁹, разошлась у меня экземплярах в 30—40 в Киеве довольно скоро. Всего менее охотно брали «Пуга[че]вщину»¹⁰, несмотря на то, что книжка маленькая; когда я спрашивал «почему?», мне обыкновенно отвечали: «это декламация». Во «Вперед» у нас особенно любят «Летопись рабочего движения»¹¹. «Что делается на родине»¹² производит меньше эффекта, потому что украинofilская молодежь большею частью выросла, стоя ближе к народу, как радикалы, и потому ей там в сущности нет ничего нового. Отрывки из «Революционеров привилегированной среды»¹³ читались на собрании в столовой как аргумент против так называемого у нас «Юридического кружка», приверженцев *laissez faire, laissez passer*¹⁴. Чтение на собрании в 150—200 человек, конечно, вызвало бурю, которая впоследствии даже довела до личных оскорблений, мордобития и т. п. В конце концов на одном собрании подавляющим большинством вроде 130 против 15 была выражена солидарность с читавшим отрывки. Я вообще не хожу на студенческие собрания, но на это случайно пошел и даже председательствовал. Меня удивил за последние 2 года прогресс в свободе или, лучше сказать, смелости слова. Примите во внимание, что такие разговоры теперь в России ведутся не в среде своей партии, но против врагов, при известных шпионах.

Действительно, жандармы прекрасно знают обо всем, что делается на подобных собраниях, как я убедился по этому случаю. Через несколько дней меня по другому делу призывали в жандармское управление, и при этом помощник начальника жандармов прелюбезно рассуждал со мной о «собрании, на котором Вы, кажется, были председателем»¹⁵. Читавшему отрывки (Шульгину, племяннику редактора «Киевлянина», представьте себе¹⁶), было сказано, что если он будет еще хоть на одном собрании, то будет арестован. Так как он решительно отказался не ходить на собрания, то студенты вынуждены были на некоторое время отложить большие собрания. Это я сообщаю только так, между прочим, для интереса, как знамение времени.

Ваш вопрос об отношении к великорусским рабочим, живущим в Украине, я не совсем понимаю. Не думаете ли Вы, что украинofilы смотрят на великорусских рабочих враждебно, как на представителей эксплуатирующей нации, вроде того, как Энгельс пишет в «Volksstaat»¹⁷. Это было бы так нелепо, что об этом и говорить не стоит. Что касается до усилий своих, то действительно украинofilы направляют их охотнее (но и только) на украинцев, во-первых, потому что они оседлый элемент, и, во-вторых, что на них, кроме украинofilов, никто толком действовать не может, между тем как для великорусских рабочих, наоборот, полезнее радикалы-великоруссы.

3. Отношения [украинских] социалистов к западноевропейским, поскольку они существуют, те же, что и радикалов, но, конечно, прямых отношений никаких особенных нет (теперь, впрочем, заводятся), так же, как и радикалов. Вопрос о национальности украинofilами решается так же, как и западными социалистами, т. е. что национальность представляет собою очень удобную группировку для экономического самоуправления теперь и, вероятно, будет представлять до тех пор, пока будут различия в языке и проч[ие] национальные особенности (см. записку де Раере). Этим, конечно, ничуть не уменьшается значение всемирной федерации во всех тех сторонах * общественной жизни, которые захватывают общечеловеческие интересы.

На Ваш вопрос об отношении к «Правде»¹⁸ также косвенно заключается ответ в моем первом письме, когда я говорил об основании нового органа. Разве «Правда» есть орган какой-либо социально-демократической партии? Она уже 2 года систематически не печатает статей из Киева и даже из Вены от «Січі»¹⁹, так что о «Правде» говорить не стоит. Она представляет собой бельмо, которым нас можно колоть, но человек, ближе знакомый с внутренними делами украинских и галичанских кружков, никогда этого делать не станет. «Правда» — это грех одного львовского и одного полтавского кружка, а отдуваться за нее приходится всем украинofilам.

4. Вопрос о «К[иевском] Т[елеграфе]» немного сложнее²⁰. Конечно, он также не орган партии, потому что органом революционной партии не может быть цензурный журнал. Но если уж на то пошло, то укажите мне хоть [один] цензурный журнал в России за последние годы, который бы сказал то, что сказал «К[иевский] Т[елеграф]». Возьмите следующие статьи: передовая о евреях в одном из первых номеров, фельетон о квартирах, где прямо после картин, каких нет во «Вперед», говорится, что все, что ни делаешь теперь, ни к чему не поведет без радикального экономического переворота. Вы отделяли Леонарда, прочтите же, как его отделил «К[иевский] Т[елеграф]»²¹. Прочтите статью о рабочих на сахарных заводах и обратите внимание на слова, предшествующие заключению. Прочтите корреспонденции «На земляных работах». В статье «Акционерные компании», насколько мне приходилось читать цензурную публицистическую литературу, в первый раз прямо поставлен вопрос о ** железном законе заработной платы и о том, что ассоциации имеют значение воспитательное, лишь как средство, чтоб довести рабочих до полного осуществления идеальной формы, т. е. полного устранения капитала, а что более человеческие условия работы теперь важны, чтоб доставить рабочему досуг для предварительных занятий для переворота. Примите во внимание, что цензор получил нахлобучку уже после первого номера, после 2—3 недель 3 специальные предписания из Питера, что на «К[иевский] Т[елеграф]» за 3 месяца написано больше доносов, чем на «Вперед» за три года, что быть сотрудником в «К[иевском] Т[елеграфе]» настолько же почти преступление, как и во «Вперед». (О том, что Ал. Кулябка сотрудник «Вперед», прекрасно знают жандармы и обо мне также, но за это теперь почти и не преследуют). Примите во внимание, что цензор (хотя и подкупленный) не пропускает подчас и перепечаток из чужих газет, что из-за нескольких толковых слов приходится, чтоб их замазать, писать целые страницы ерунды, и потом толкуют. При этом «К[иевский] Т[елеграф]» не принадлежит партии. Гогоцкая лицо не только не близкое, но враждебное, а муж ее почти шпион²². Партия сделала ошибку, обнаружив много имен сотрудников, вышло, будто бы ее газета, а между тем оно совсем не так. Да и партия даже не может иметь газеты, в ней нет ни одного лица, достаточно благонадежного, чтоб ему разрешили издавать газету. Нечего и говорить, что партия не тратит

* Закреслено: в значительном числе сторон.

** Закреслено: том.

ни копейки на газету. Неоднократно многие из нас подымали вопрос о том, чтобы бросить газету, так как вообще было соваться в такое дело и не стоит пачкаться. Если не бросают, то главным образом потому, что «К[иевский] Т[елеграф]» каждый день, можно сказать, накануне запрещения (административного), и мы находим, что выгоднее, чтобы он был запрещен, несмотря на всю его умеренность, чем самим бросать. Затем в «Телеграф[е]», особенно сначала, был очень плохой контроль со стороны партии, и потому могли попадать вещи совсем неподходящие. Чтобы удовлетворить Вашему любопытству, скажу, что мною написаны только передовая статья об акционерных компаниях и фельетоны о прудах и о русском и польском населении Галиции. Напечатано ли что-либо после моего отъезда, не знаю.

Я должен сказать, что вообще нахожу Вашу систему во «Вперед» повально ругать нашу прессу не гуманной. Доказывать, что прессы порядочной теперь не может быть и что лучше вовсе не издавать газет и журналов, чем издавать такие, как теперь, это другое дело, и я бы с этим вполне согласился, но Вы этого прямо не делаете, но ругать повально не гуманно, потому что, поверьте, что, напр[имер], «Неделя»²³ и «К[иевский] Т[елеграф]» могли бы и желали радикальничать не меньше, чем «Вперед», и при большем количестве литературных сил могли бы выполнять это с приличным успехом, поверьте, что это совсем нетрудно и ни к чему не обязывает, доказательство, напр[имер], брюссельская «Liberté»²⁴, которая дорадикальничалась до того, что уж не стоит вовсе писать, а редакторы по-прежнему слаженно адвокатствуют, но дело в том, что «К[иевскому] Т[елеграфу]» или «Неделе» просто нельзя сильно радикальничать. (Кстати, «Неделя» держится почти одними украинофилами). Примите это во внимание, потому что иначе Ваше отношение выходит совсем детское.

5. Когда возникла у[краинская] с[оциально]-д[емократическая] п[артия], сказать трудно, так как она есть непосредственное продолжение хлопомани. Насколько она сильна — так же; думаю, что средним числом она сравнительно с населением немного сильнее партии великорусских радикалов, но во всяком случае очень немногим. Представляет ли она собою выражение потребности украинской молодежи, может спрашивать только московский кацап, потому что никакому человеку другой национальности не может, насколько я знаю, прийти в голову подобный вопрос. Спросите об этом Вроблевского, Маркса, Лиссагаре, Николча и пр.^{25—26} Пропаганда идет теперь успешнее, чем прежде, как и вообще вся социалистическая пропаганда; соответственно этому и организация, могущая служить довольно хорошим примером *анархической организации*. Конечно, все это весьма и весьма относительно.

6. Я считаю, что нужно быть узким националистом, чтобы не признавать за каждой национальностью права и необходимости известной литературной и культурной работы. Под этим я понимаю язык народный, этнографию страны, нравы и обычаи, а также существенно необходимые учебники. Без этих вещей, т. е. без словаря, учебников и этнографического знания народа и т. п. вещей, невозможно не только издание революционных книг и журналов, но даже сколько-нибудь толковая устная пропаганда. Под украинской интеллигенцией надо понимать лиц, которые умеют и хотят исполнять подобные работы. К несчастью, или нет — к счастью для украинского народа, многие из этих лиц в то же время члены у[краинской] с[оциально]-д[емократической] п[артии].

7. На Ваш последний вопрос ответ почти тот же, что и на 6-й. Именно: те работы, которые для Вас, великоруссов, исполняются или уже исполнились разными учреждениями или более или менее либеральными частными лицами, опять-таки, напр[имер], словарь, географическо-этнографические исследования и пр., и которыми Вы можете пользоваться готовыми для своей революционной деятельности как устной, так и литературной, мы, к сожалению, должны хоть кое-как сами себе подготовить. Нам не на кого положиться. Украинофилов — либералов, ученых и т. п. нет или почти нет. Как я Вам говорил, они или действительно, или некоторые, по-видимому, пока (вероятно, до конституции, если таковая будет) признают себя все социал-демократами, и, конечно, таким образом часть этой культурно-литературной работы падает и на украинофилов-социалистов. Так как, впрочем, значительная часть этой работы совершается в непосредственном соприкосновении с народом, напр[имер], перепись или исследования географического общества²⁷, то они служат подготовлением и для чисто революционной деятельности и далеко не пропадают даром.

Вообще насчет важности культурно-литературной работы и национальных форм советую также не советую* полагаться Вам на Ваши собственные московские воззрения, ибо они заведомо там ошибочны, а обратиться к социалистическим представителям всевозможных национальностей. Под Вашими формами я понимаю такие вещи, как великорусский язык, примеры из жизни великоруссов, аргументация в пропаганде, основанная на великорусских нравах, и т. п. вещи, которые, согласитесь, для пропаганды на Украине неуместны.

Вот, надеюсь, точный и достаточно подробный ответ на все Ваши вопросы. Мне

* Так у текста.

хотелось бы написать Вам еще кое о чем, но это не очень к спеху, а это письмо вышло и без того безобразно длинно.

Отвечайте по возможности не слишком нескоро.

Ваш С. Подолинский.

Я слышал, что Переяславцева умерла, если это правда, то напишите мне, если можете, поподробнее о последнем времени ее жизни и ее смерти²⁸.

Кланяйтесь П[етру] Л[авровичу]²⁹ и Р[озалии] Х[ристоворвне]³⁰.

Р. S. Прошу Вас вообще никогда ничего не печатать про украиннофилов, потому что это значило бы прямо указать на личности, которые открыто себя признают украинофилами.

Коментарі

¹ На Брюссельському (вересень 1868 р.) і Базельському (вересень 1869 р.) конгресах Міжнародного Товариства Робітників (І Інтернаціоналу) розглядалося широке коло економічних питань, а саме: про наслідки застосування капіталістами машин, про поземельну власність, про кооперацію, про скорочення робочого дня, про кредит, про професійні спілки, про статистику праці тощо. Див. Базельський конгресс Первого Інтернаціонала. 6—11 сентября 1869 г., Партиздат, 1934.

² Де Пап (De Paere), Сезар (1842—1890) — діяч бельгійського робітничого і соціалістичного руху, один з засновників і керівників бельгійської секції І Інтернаціоналу. Делегат кількох конференцій і конгресів Інтернаціоналу (1865—1871 рр.), на яких неодноразово виступав з теоретичними доповідями. Після Гаазького конгресу й розколу І Інтернаціоналу (1872 р.) підтримував бакуністів. Записка де Папа, про яку говорить С. Подолинський, — це його доповідь «Про організацію майбутнього суспільства», виголошена на конгресі міжнародного об'єднання «антиавторитаристів» (анархістського Інтернаціоналу) у Брюсселі у вересні 1874 р. Наступного року записка де Папа була видана в Лондоні редакцією журналу «Вперед!» російською мовою під назвою «Общественная служба в будущем обществе» з передмовою і коментарями П. Л. Лаврова.

³ Йдеться про Юрську федерацію Інтернаціоналу, створену бакуністами в романській Швейцарії 1871 р. Після Гаазького конгресу Юрська федерація стала центром анархістського Інтернаціоналу.

⁴ Волховський, Фелікс Вадимович (1846—1914) — активний учасник революційно-народницького руху 60—70-х років. У 1872 р. організував в Одесі народницький гурток «чайковців». З метою революційної пропаганди серед українського селянства написав брошуру «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» (1874 р.), опубліковану лише 1876 р. у Відні О. Терлецьким. У серпні 1874 р. втретє був арештований і за «процесом 193-х» засланий до Сибіру.

⁵ Йдеться про тесляра Гаврила (прізвище невідоме), розпропагованого у Києві на початку 70-х років П. Б. Аксельродом. Див.: П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное. Кн. 1. Берлин, 1923, стор. 95; Вл. Дебагорий-Мокриевич. Воспоминания, изд. 3-е, Н. Глаголева, Спб., б. р., стор. 116—117.

«Маленький Кулябка» — можливо, студент Київського університету Олександр Григорович Кулябко-Корецький. У 1873 р. на літніх вакаціях у Цюриху він познайомився з П. Л. Лавровим і деякий час працював складачем у друкарні журналу «Вперед!» Див.: Н. Г. Кулябко-Корецький. Из давних лет. Воспоминания лавриста, изд-во политкаторжан. М., 1931, стор. 91, 94. 96.

⁶ Врублевський, Валерій (1836—1908) — діяч польського і міжнародного революційного руху, учасник січневого повстання 1863 р. і Паризької Комуні 1871 р. Після поразки останньої жив у Лондоні, був введений до складу Генеральної Ради І Інтернаціоналу. Підтримував тісні зв'язки з групою російських емігрантів, що видавала «Вперед!».

⁷ «Der Volksstaat» («Народна держава») — центральний орган німецької соціал-демократичної партії (ейзенахів), виходив у Лейпцігу за редакцією В. Лібкнехта з 1869 р. до 1876 р.

Друге скорочення нам не вдалося розшифрувати.

⁸ Народницькі пропагандистські брошури «Хитрая механика» і «Сказка о чetyрех братьях и их приключениях». Перша написана лавристом В. Є. Варзаром і видана редакцією «Вперед!» у Цюриху (згодом тричі перевидувалась вперевідцями в Лондоні). Автором другої брошури, надрукованої у 1873 р. в женецькій друкарні «чайковців», був Л. А. Тихомиров, 1874 р.

⁹ Скорочена назва брошури «По поводу самарского голода». Написана П. Л. Лавровим і двічі видана редакцією «Вперед!» у Лондоні 1874 р.

¹⁰ Скорочена назва брошури «1773—1873. В память столетия пугачевщины», виданої вперевідцями в Лондоні у 1874 р. (двома виданнями).

¹¹ «Летопись рабочего движения» — постійний відділ журналу і газети «Вперед!», що його вів В. М. Смирнов.

¹² «Что делается на родине» — назва одного з відділів «Вперед!» Значну частину статей для нього писав П. Л. Лавров.

¹³ «Революционеры из привилегированной среды» — стаття В. М. Смирнова, надрукована у другому томі журналу «Вперед!» (Цюрих, 1874).

¹⁴ *Laisser faire, laisser passer* (фр.) — буквально: дозволяй робити, дозволяй йти (що хочеться, куди хочеться). Вживається у значенні: надавати подіям можливість йти своїм звичаєм.

¹⁵ У березні 1875 р. С. Подолинського як свідка допитували в Київському губерньському жандармському управлінні для з'ясування відносин між народником-бачуном І. І. Каблічем і студентом університету О. О. Волкенштейном. Протокол допиту надруковано у кн.: «За сто літ», кн. V, ДВУ, X.—К., 1930.

¹⁶ Шульгін, Яків Миколайович (1851—1911) — активний діяч київської «Старої громади», належав до її лівого крила. Допомігав М. Драгоманову заснувати в Женеви літню українську друкарню й видавати збірник «Громада». Наприкінці 70-х років жив в Одесі, входив до складу одеської «громади», підтримував тісні зв'язки з народницьким гуртком І. М. Ковальського.

Дядько Я. М. Шульгіна, Віталій Якович Шульгін (1822—1878), видавав у Києві великодержавно-шовіністичну газету «Киевлянин» (заснована 1864 р.).

¹⁷ Нам не вдалося встановити, що тут має на увазі С. Подолинський. Вміщені в другому виданні творів К. Маркса і Ф. Енгельса статті останнього з «*Volksstaat*» (див. тт. 16—18) не містять подібних тверджень. Можливо, йдеться про серію статей, надрукованих Ф. Енгельсом в «*Volksstaat*» з травня 1874 р. до квітня 1875 р. під назвою «Емігрантська література» (три статті, з п'яти, присвячені Росії).

¹⁸ «Правда» — український літературно-науковий і політичний журнал буржуазно-ліберального напрямку, заснований у Львові 1867 р. за участю П. Куліша. Орган галицьких «народовців». Активними співробітниками журналу були В. і О. Барвінські, О. Кониський та ін. Виходив з перервами до 1898 р.

¹⁹ «Січ» — академічне товариство студентів-українців у Відні. Одним з активних діячів товариства на початку 70-х рр. був відомий західноукраїнський демократ Остап Терлецький.

²⁰ «Киевский Телеграф» — політична і літературна газета, виходила у Києві в 1859—1876 рр. З кінця 1874 р. (і до 1 серпня 1875 р.) редакцією газети фактично керували М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський, Ф. Вовк та деякі інші члени київської «Старої громади». Див.: М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877), ч. I—V, Львів, 1889—1891, стор. 336; Ор. Левицький. Українці у приймах в чужій часописі. (Згадка з минулого), журн. «Наше Минувле», 1919, № 1—2.

²¹ Російський буржуазний економіст П. С. Леонард на сторінках петербурзької ліберально-буржуазної газети «Голос» намагався довести, що інтереси великих виробників товарного хліба в південних губерніях нібито є загальнодержавними і загальнонародними. З ґрунтовною критикою писань Леонарда виступив у «Киевском Телеграфе» М. Зібер. Див. його рецензію на статтю П. С. Леонарда «О найме рабочих в сельском хозяйстве» («Киевский Телеграф», 21 лютого 1875 р.).

²² Видавець газети «Киевский Телеграф» А. І. Гогоцька була дружиною режисійного професора філософії у Київському університеті С. С. Гогоцького.

²³ «Неделя» — політична і літературна газета. Виходила в Петербурзі у 1866—1901 рр. На її сторінках П. Л. Лавров опублікував у 1868—1869 рр. свої славнозвісні «Исторические письма» (під псевдонімом П. Міртов). У 70-х роках «Неделя» була фактично органом народників. Провідними співробітниками тоді в ній виступали Й. І. Кабліч (Юзов) та П. П. Червінський (П. Ч.).

²⁴ «*La Liberté*» («Свобода») — бельгійська демократична газета, виходила в Брюсселі у 1865—1873 рр. З 1867 р. — один з органів І Інтернаціоналу в Бельгії.

^{25—26} С. Подолинський перераховує осіб, що були присутні 23 січня 1875 р. в Лондоні на зборах, присвячених 12-й річниці польського повстання 1863 р. Головував на них В. Врублевський. З промовами виступили К. Маркс, Ф. Енгельс, учасники Паризької Комуні П. Ліссагаре, Л. Франкель, російські революціонери-емігранти В. М. Смирнов, М. К. Судзіловський та ін. Звіт про збори опубліковано в газеті «Вперед!» від 15 лютого 1875 р.

²⁷ Йдеться про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, створеного у Києві 1873 р. С. Подолинський був членом Відділу з 5 грудня 1874 р. (Див. Ф. Савченко. Заборона українства 1876 р., ДВУ, X.—К., 1930, стор. 98, 273). 2 березня 1874 р. Відділ організував одноденний перепис населення Києва, результати якого опублікував.

²⁸ Переяславцева — складачка в друкарні журналу «Вперед!». Померла від туберкульозу легенів.

²⁹ Лавров, Петро Лаврович (1823—1900) — редактор журналу і газети «Вперед!» у 1873—1876 рр.

³⁰ Ідельсон, Розалія Христофорівна (Хаїмовна) — дружина В. М. Смирнова.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ — ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В 1907—1910 рр.

Період 1907—1910 рр., що увійшов в історію як період реакції, ще недостатньо досліджений. Вивчити його допомагають спогади безпосередніх учасників революційних подій. Цінність спогадів цього періоду, яких, на жаль, не так багато, полягає в тому, що в них показано, як у неймовірно тяжких умовах розгулу реакції ленінська партія ні на хвилину не припиняла своєї роботи в масах. Більшовики роз'яснювали трудящим, що відступ має тимчасовий характер, що для майбутньої революції насамперед необхідні «підготовка і збирання сил, а не їх безпосередній, не їх рішучий виступ»¹.

Але спогади, як джерело вивчення історії партії і суспільства, потребують особливо уважного підходу, бо в них трапляються інколи цілком зрозумілі деякі неточності. Тільки зіставлення цього джерела з іншими може допомогти правильно висвітлити історію боротьби партійних організацій на місцях.

Спогади про період реакції на Україні публікувались свого часу в журналі «Лютень революції», у збірниках, підготовлених до роковин Жовтня, в окремих книгах, брошурах.

Звернемось до деяких з них, щоб проаналізувати, як вони допомагають у вивченні історії соціал-демократичних організацій в ці роки, а також виявити можливі невідповідності.

Реакція лютувала у Києві. Протягом 1907—1908 рр. Київська організація РСДРП зменшилась з 1235 чоловік (на весну 1907 р.) до 80 (на кінець 1908 р.), тобто в 15 раз². Але і в цих тяжких умовах організація продовжувала роботу і вела боротьбу проти ліквідаторів, одзовістів і троцькістів.

Навесні 1908 р. у Заводському районі було створено місцевий комітет РСДРП, а на великих підприємствах — підрайонні комітети. Організовувались гуртки, проводились масовки, розповсюджувалась нелегальна література. Йшла відповідна робота і в Подільському районі. Велику роль у зміцненні позицій більшовиків відіграла київська газета «Железнодорожный пролетарий», що виходила з квітня 1908 р. Видання її організувало Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, відновлене з ініціативи Залізничного райкому партії на початку 1908 р. Вузлове бюро налагодило також доставку в Київ газет «Пролетарий» та «Социал-демократ»³.

Про видання газети пише в своїх спогадах Є. Б. Бош⁴. Проте, слід відзначити, що Євгенія Богданівна не уникнула неточностей. Так, у спогадах зазначено, що група інтелігентів (їх партійна належність не вказана) стала випускати журнал-місячник. Оскільки Є. Б. Бош згадує О. А. Трояновського як редактора цього журналу, стає зрозумілим, що вона мала на увазі саме газету «Железнодорожный пролетарий».

Далі Є. Б. Бош відзначає, що ця група не мала зв'язку з масами, працювала ізольовано. Такої ж думки додержується і Д. М. Шварцман (у той час меншовик-партієць, згодом член більшовницької партії). У своїх спогадах Д. М. Шварцман

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 178.

² М. Кравчук, П. Шморгун. В. І. Ленін і Київська партійна організація, К., 1960, стор. 32.

³ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 82, 83.

⁴ Є. Бош. Київська парторганізація більшовиків 1907—1912 рр. (схема), — Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914). Збірник, Харків, 1930, стор. 104.

пише, що в період реакції партійна робота у Києві майже не проводилась. Мали місце лише кількаразові спроби створити соціал-демократичну організацію, збирались невеликі групи, але існували вони недовго, і весь період «принаймні 1908—1909 треба вважати за такий, коли організаційної партійної роботи в Києві майже зовсім не було»⁵. Це не відповідає дійсності. Так, О. А. Трояновський був у той час активним членом Вузлового бюро. Цей орган діяв не тільки в Києві, а й по всій лінії Південно-Західної залізниці і поширював свій вплив на всю Правобережну Україну. У червні 1908 р. газета «Железнодорожный пролетарий» була перейменована в «Южный пролетарий».

Про те, що революційна діяльність у Києві в цей період проводилась, свідчить також нижченаведена хроніка партійного життя за травень 1908 р., вміщена на сторінках «Железнодорожного пролетария»: «В Заводському районі. Довгий час тут не велося ніякої роботи. Тепер знову взяли за неї. Збирались масовки, гуртки, вибрані районні і підрайонні комітети, обраний представник в загальноміський комітет, який, до речі сказати, чомусь давно не збирався. Мабуть, представникам міського і залізничного районних комітетів, обраних досить значною масою робітників, доведеться взяти на себе ініціативу щодо цього». А ось інший матеріал, вміщений у № 3—4 «Южного пролетария» за червень—липень 1908 р., який розповідає про стан справ у Подільському районі: «Поки що створено 2 гуртки і незабаром буде створено ще 3 серед фабрично-заводських робітників. Влаштовуються часто збори, на яких розбираються різні питання».

Нова хвиля репресій, яка прокотилася влітку 1909 р., привела до того, що загальноміський і районні комітети партії аж до осені фактично не змогли продовжувати роботу. Потім організація починає відновлюватись. Наприкінці 1909 р. нелегальні партійні збори ухвалили створити тимчасовий комітет РСДРП. Київський комітет РСДРП було обрано у січні 1910 р. на загальноміській партійній конференції⁶. Про це пишуть у своїх спогадах Є. Б. Бош і Д. М. Шварцман. Проте в останнього тут є неточність. Так, він зазначає, що в кінці 1909 р. або на початку 1910 р. (а нижче—весною 1910 р.) відбулась партійна конференція, яка обрала виконавчий комітет⁷. Насправді ж, він був створений раніше. Про це, зокрема, Є. Б. Бош пише: «Перед скликанням конференції утворюється тимчасовий комітет»⁸.

Жорстоких ударів зазнала в період реакції і Харківська соціал-демократична організація. Як згадує М. М. Попов (тоді меншовик), коли він у вересні 1907 р. з метою встановлення контактів і одержання необхідної йому для роботи у військових частинах літератури, проїздом зупинився у Харкові, то побачив, що партійна робота тут, як у цей період і в інших українських організаціях, у стані занепаду, окремі члени партії охоплені апатією, інтелігенція панічно залишає організацію⁹.

Восени 1908 р. Попов удруге приїхав до Харкова, щоб вступити до місцевого університету. В місті тоді відбувалися студентські заворушення в зв'язку з циркуляром міністра народної освіти Шварца, спрямованим на ліквідацію тих студентських свобод, які існували ще до 1905 р. Явки в університеті вже не було. Члени організації пішли в глибоке підпілля. Але Попову вдалось знайти зв'язок. Його назвали відповідальним організатором Міського району. З спогадів ми дізнаємось про структуру і керівний орган Харківської організації восени 1908 р., після весняного провалу того року та про друкарню, яку з метою конспірації влаштували не в місті, а в пригороді Белгорода. Кожна листівка друкувалась в 3—5 тис. примірників, розповсюджувались вони по заводах і підприємствах. Спеціально створена комісія займалась вишукуванням коштів для друкарні й організації. Діяла також колегія для керівництва пропагандистською роботою. Ще більше активізувались більшовики Харкова в 1909 р. Районні організації поповнились новими членами, зростали зв'язки з робітниками, інтелігенцією, відновились контакти з солдатами. Весною частіше стали проводитися збори¹⁰.

Восени 1910 р. з Петербурга до Харкова приїхала Є. М. Адамович. У її спогадах також є окремі відомості про становище в Харківській організації. Правда, до цих матеріалів треба ставитись обережно. Ось що вона пише: «Тут реакція панувала на повну силу. Не тільки організації, але й більш чи менш правильного спілкування не було між наявними членами партії». І далі: «Наскільки мені потім вдалось з'ясувати у місцевих соціал-демократів, мені здається, що мали рацію охоранники, які в своїх донесеннях говорять, що в 1909—1910 рр. не було організації, хоча окремі

⁵ Д. Шварцман. Про роботу Київської партійної організації за 1910—1912 рр.— Нелегальна організація..., стор. 87.

⁶ Нариси історії Київської..., стор. 85.

⁷ Д. Шварцман. Назв. праця, стор. 87.

⁸ Є. Бош. Назв. праця, стор. 107.

⁹ Н. Попов. Воспоминания о подпольной работе в Харькове в 1907—1909 гг.— «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 3.

¹⁰ Н. Попов. Назв. праця, стор. 8, 9, 13; М. И. Куличенко. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.), Харьков, 1963, стор. 167.

гуртки і працівники вели місцеву роботу. Організація почала відновлюватись з 2-ї половини 1911 р.»¹¹ Це твердження можна віднести до другої половини 1909 р. Такі умови склались після розгрому Харківського комітету в травні того року. Про те, що організація, незважаючи на численні арешти в 1908 і на початку 1909 р., не припинила своєї роботи, зазначалося вище.

Свідченням цього є також кореспонденція до «Пролетарія» від 8 січня 1909 р. У ній так характеризувався стан справ у харків'ян: «...партійна організація дуже слабо функціонувала минулу зиму. Після ж провалу весною цього року всього центру справа остаточно похитнулася... Спроби стягнути воедино працівників підрайонів, які залишилися, протягом всього літа виявились невдалими. І тільки тепер при допомозі соціал-демократичної студентської фракції ці спроби приводять до відновлення загальноміської організації по районах. Проведені підрахунки працівників, що готові продовжувати партійну роботу. В Міському районі виявилось до 15 чоловік, в Залізничному і Паровозобудівному — менше десятка в кожному: всього до 30 чоловік. Зусиллями цих товаришів відновлений Харківський комітет»¹². 1909 р. в газеті «Пролетарій» був вміщений лист групи робітників соціал-демократів м. Харкова. В цьому листі підтверджуються дані про стан справ в місті, наведені у вищезгаданій кореспонденції, але автори заперечують проти того твердження, що організація виникла при допомозі студентської фракції.

В 1907—1910 рр. у Донбасі діяли Луганський, Костянтинівсько-Горлівський, Алмазно-Юр'ївський, Юзово-Петровський комітети партії¹³. Але найбільш сильною і згуртованою організацією в початковий період реакції (про що, зокрема, пише І. І. Шмирьов)¹⁴ була Луганська. Вона змогла проіснувати без провалів з осені 1907 по травень 1908 р. Цьому сприяла добре налагоджена конспірація. Так, члени цієї організації чимало практичних питань розв'язували під час гри в м'яч на пустирі, де було багато глядачів. Місцезнаходження друкарні, яка розпочала роботу восени 1907 р., часто мінялось. З метою конспірації, за попереднього домовленістю, прокламації випускались від імені Алмазно-Юр'ївського комітету. Спочатку листівки для розповсюдження давали товаришам з Алчевська, а потім з Луганська. Весною 1908 р. Луганський комітет, домовившись з Юр'ївським, надрукував у його друкарні й широко розповсюдив листівку «О Первом мая»¹⁵. Після її випуску почалися арешти активу Луганської організації; відновити свої сили вона змогла тільки в період нового революційного піднесення.

В липні 1907 р. Юзово-Петровський комітет скликав XII партійну конференцію, що відбулася на Ново-Смоляннівському руднику (недалеко від Юзівки). Але поліції вдалось заарештувати весь склад конференції. Учасник тих подій Ф. І. Зайцев, а також дослідник М. Запорожець пишуть, що діяльність Юзово-Петровського комітету після цього припинилась (у Зайцева — до 1910 р., у Запорожця — до вересня 1908 р.)¹⁶. Свідченням того, що комітет незабаром після арешту був відновлений, є листівки, випущені ним у вересні й жовтні 1907 р., у 1908, 1909 рр.¹⁷. У тяжких умовах безперервних арештів мусили припинити свою діяльність багато груп, що входили до комітету. Були періоди, коли і він сам не існував. Але організація в цілому діяла. Так, у кореспонденції до газети «Пролетарій» від 13 лютого 1908 р. про стан партійної роботи в Донбасі й Катеринославі ми читаємо: «Краще інших збереглися організації Юзово-Петровська і Алмазно-Юр'ївська. Але і в них немає ніяких керівних партійних органів — ні комітетів, ні періодичних конференцій...» Проте в квітні 1908 р., як можна судити з листівки Юзово-Петровського комітету¹⁸, що закликала робітників страйком відзначити 1 Травня, він уже працював. Свідченням є також кореспонденція до «Пролетарія» від 12 лютого 1909 р. про стан справ у Юзово-Петровській організації РСДРП. Про те, що комітет працював і в липні 1909 р. йдеться в повідомленні з Донецького басейну до газети «Пролетарій» від 11 липня 1909 р. «Нині, — говориться в цій кореспонденції, — у нас існує районний комітет, тобто комітет, що складається з представників кожного цеху, в кількості 20 чоловік, з двох змін, з ніч-

¹¹ Е. Адамович. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911—1912 гг. — «Летопись революции», 1924, № 1, стор. 140.

¹² Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов, К., 1960, стор. 228.

¹³ П. Л. Варгатюк. Виникнення і розвиток більшовицьких організацій Донбасу в дожовтневий період. — «Український історичний журнал», 1965, № 1, стор. 23.

¹⁴ И. И. Шмирьев. Из истории революционного движения в Луганске. — «Летопись революции», 1924, № 3, стор. 101, 102, 104.

¹⁵ Большевики Украины..., стор. 145.

¹⁶ Зайцев. Борьба за Жовтень в Юзівці. Борьба за победу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів, 1957, стор. 324. М. Запорожец. Из истории Макеевской большевистской организации, Донецк, 1957, стор. 27.

¹⁷ Большевики Украины..., стор. 37, 47, 138, 197, 200, 202, 211, 230, 258.

¹⁸ Там же, стор. 138.

ної і денної. Далі обрано колектив з 5 чоловік і тепер перенесено сюди центр Юзово-Петровського комітету. Збираємо щомісяця від 50 до 60 крб. Звіти ми вишлемо згодом... Незабаром ми, тобто Юзово-Петровський і Алмазно-Юр'євський комітети, поставимо собі за мету скликати конференцію Донецького басейну...»

В період реакції Г. І. Петровський працював у Маріуполі на заводі «Провіданс» Григорій Іванович, як він згадує¹⁹, встановив зв'язок з Катеринославською організацією, звідки одержував нелегальну літературу. В Маріуполі в той час була сильна меншовицька організація, і Г. І. Петровському довелося розгорнути велику роботу по створенню більшовицької групи.

Деякі відомості про те, як проходила діяльність Катеринославської соціал-демократичної організації через 1,5—2 місяці після червневого перевороту 1907 р. наводять у своїх спогадах революціонер-професіонал В. М. Залежський²⁰. Незважаючи на те, що кількість членів організації зменшилась, вона продовжувала свою роботу. Комітет направив В. М. Залежського як відповідального організатора у Нижньодніпровськ, де в ті часи переважали меншовики і не існувало навіть належним чином оформленого районного органу партії. У другому меншовицькому районі, Миському районі, як пише Залежський, проводилась тільки в фабрично-заводському більшовицькому підрайоні. Залізничний і Заводський райони залишались під впливом більшовиків, які тут активно діяли. З таких заводів, як Брянський і Трубиний, меншовики майже повністю були витіснені. В Катеринославі Залежський працював тільки близько двох місяців, незабаром його заарештували.

З листівки ми бачимо, що в січні 1908 р. комітет зробив спробу випустити перший номер газети, але друкарня була розгромлена²¹. Однак комітет продовжував працювати. Восени 1909 р. на допомогу Катеринославській організації Більшовицький центр направив С. В. Модестова. В своїх листах до «Пролетарія» від 6 і 11 листопада 1909 р. він писав: «Організація тут є, і місцева організація більшовицька». Про роботу в цей період згадує також старий більшовик А. К. Войцехович. Члени організації часто збирались в підвалі крамниці, де продавались квіти, «...і тут лунав негучний, але ясний голос «Клементія» (підпільна кличка С. В. Модестова). «Клементій» давав кожному з присутніх конкретні вказівки — що саме треба робити. Розходились з пакунками революційних листівок і прокламацій, які на ранок були розклеєні на воротах і парканах і на Чечелівці, і на Кайдаках, і в цехах заводів. Автором цих листівок був «Клементій»²².

Незважаючи на те, що В. І. Ленін в цей період перебував в еміграції, він підтримував тісні зв'язки з більшовицькими організаціями Росії, керував ними, даючи конкретні вказівки і поради. Вождь партії керував роботою на місцях і через окремих працівників, що спеціально приїжджали з-за кордону. Так, у середині 1909 р. з Парижа на партійну роботу в Одесу було направлено В. О. Дьогтя. Перед від'їздом в Росію він мав розмову з В. І. Леніним. Володимир Ілліч проінформував його про стан справ в Одесі і рекомендував одразу ж після приїзду на місце випустити від імені Одеського комітету прокламацію. Таким шляхом робітники дізнаються, що арешти не знищили організацію, що вона існує. В. О. Дьоготь доставив в Одесу газети «Пролетарій», «Соціал-демократ» і нелегальну літературу. Він виконав вказівку В. І. Леніна. Незабаром після приїзду В. О. Дьогтя в Одесу тут було видано листівку від імені комітету і організовано ряд груп з друкарів, кравців, столярів тощо, в кожному з яких увійшло до 25 чоловік. Групи створювались також на ряді фабрик і заводів²³.

До нас дійшли спогади В. О. Дьогтя про цей період²⁴. Але окремі події в них викладені неточно. Так, автор пише, що до 1 січня Одеський комітет випустив прокламацію, яка містила резолюції проти ліквідаторів та одзовістів²⁵. Але резолюції були опубліковані в «Соціал-демократі», № 11, 13 лютого 1910 р. Повідомлення цієї газети про розкол в Одеській організації РСДРП було вміщене не в № 11 від 13 лютого 1910 р., як вказує Дьоготь²⁶, а в № 10 від 6 січня 1910 р.

¹⁹ Г. І. Петровський. Великі роки, К., 1957, стор. 59.

²⁰ Партія большевиков в период реакции (1907—1910 гг.). Сборник документов и материалов, М., 1961, стор. 345—347.

²¹ Большевики Украины..., стор. 95.

²² «Днепровская правда», 31 грудня 1966 р.

²³ В. Деготь. Из истории партийной работы в Одессе в 1909—1910 гг. — «Пролетарская революция», 1927, № 8—9, стор. 310.

²⁴ В. Деготь. В «свободном» подполье, Государственное изд-во, Москва — Петроград, 1923, стор. 45, 46; В. Деготь. Под знаменем большевизма (записки подпольщика). Второе переработанное и дополненное издание. Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, М., 1931.

²⁵ Там же, стор. 83.

²⁶ Там же, стор. 84.

Незважаючи на неодноразові провали, продовжувала свою діяльність Одеська соціал-демократична організація. Влітку 1907 р. Одеський комітет розпочав підготовку до міської партійної конференції. 20 вересня її учасники зібрались в одному з будинків на Картамишевській вулиці. Але незабаром сюди увірвалась поліція. Робота конференції була перервана. Під час сутички самі поліцейські випадково вбили пристава. Але у вбивстві, звичайно, звинуватили учасників конференції. Виникла судова «Картамишевська справа». Подробиці цих подій ми знаходимо в спогадах членів Одеської організації В. Бушева та Ю. Белопольського²⁷. Власти вирішили використати цей випадок для ліквідації партійної організації міста і надали справі особливої гласності. Над заарештованими нависла загроза смертної кари. Уцілілі члени міського комітету з метою висвітлення справжнього становища випустили листівку «К гражданам г. Одессы». Про це пише Ю. Белопольський²⁸. Дійсно, таку листівку видали 25 вересня 1907 р. У ній говорилося, що на Картамишевській вулиці були заарештовані учасники соціал-демократичних зборів, а не «розбійники», як твердять місцеві власті. До відома громадськості й суду доводилось, що присутні на зборах у перестрілці участі не брали²⁹. Листівка допомогла звернути увагу громадськості на «Картамишевську справу». Було призначено, як пише Бушев³⁰, нове розслідування. Його вів слідчий з особливо важливих справ, який мусив на основі фактів зробити висновок, що пристав був убитий одним з поліцейських. Відомості про перегляд справи є і в нарисах історії Одеської партійної організації³¹.

Після цих подій організація була відновлена з великими труднощами. Але весною 1908 р. знову пройшли арешти, які ослабили її. У результаті в двох районах — Пересипському й Дальницькому — стали переважати одзовістські настрої. Влітку того ж року представники цих районів вийшли з об'єднаного Одеського комітету, незважаючи на те, що, як пише Белопольський³², на Пересипі була сильна більшовицька група. Навіть у перший рік реакції збереглися невеликі групи стійких більшовиків у порту, в обох згаданих районах, у Головних залізничних майстернях, на що вказується в нарисах історії Одеської партійної організації (стор. 94). Робітники-більшовики Пересипського і Дальницького районів були тісно зв'язані з трудящими місцевих фабрик і заводів. Вихід з Одеського комітету, як пише Дьоготь³³, пояснювався тим, що більшовики, які все ж мали перевагу в групах, не розуміли завдань партії у той час. Справді, на таких настроях членів Одеської організації РСДРП позначилась складна обстановка в партії у цей найтяжчий період її історії. Такої ж думки дотримується у своїх спогадах і старий більшовик П. М. Никифоров³⁴.

У 1910 р. в Одесі велику роботу провів за дорученням ЦК партії С. В. Модестов. Проте не можна погодитись з твердженням Белопольського про час приїзду Модестова до міста для «приборкання розкольників». «Питання це не було ще остаточно вирішене, — пише Белопольський, — коли відбулись масові арешти. В числі заарештованих був і Модестов»³⁵. Нагадаємо, що арешти проводились властями в ніч на 9 січня 1910 р. У цей час Одеський комітет вжив рішучих заходів до подолання внутрішніх незгод, а ЦК партії засудив розкольніцькі дії Пересипської групи, що серйозно вплинули на її членів. Адже, як зазначено вище, вона складалася з більшовиків, що тимчасово потрапили під вплив одзовістів. Поступово звільнившись від помилок, члени Пересипської групи почали погоджувати окремі свої дії з Одеським комітетом (обмін літературою, прокламаціями і т. п.). Вже обговорювалось входження їх представників до цього органу, але арешт членів комітету і групи перешкодив їх намірам. С. В. Модестов як агент ЦК партії на Півдні був послианий В. І. Леніним в Одесу після провалу комітету, про що стало відомо від С. І. Гопнер, яка уникла арешту і виїхала до Парижа. Модестов приїхав до Одеси в лютому 1910 р. Правда, він згодом був заарештований, але вже після того, як йому вдалось провести відповідну роботу по встановленню зв'язків з уцілілими працівниками і створити оргбюро Одеської нелегальної партійної організації. Свідчення про те, що Модестова заарештували після провалу комітету, ми знаходимо і в спогадах Дьогтя. Вже у тюрмі останній дізнався, що в Одесу прибув працівник від ЦК і що «робота потроху налагоджується»³⁶.

²⁷ В. Бушев. Картамышевское дело. (Из истории Одесской организации РСДРП). — «Летопись революции», 1924, № 4, стор. 118—126; Ю. Белопольский. Из воспоминаний. — «Летопись революции», 1928, № 6, стор. 273—286.

²⁸ Ю. Белопольский. Назв. праця, стор. 273.

²⁹ Большевики Украины..., стор. 32.

³⁰ В. Бушев. Назв. праця, стор. 125.

³¹ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 95.

³² Ю. Белопольский. Назв. праця, стор. 274.

³³ В. Дьоготь. Из истории..., стор. 310, 311.

³⁴ П. Никифоров. Муравьи революции, М., 1958, стор. 123.

³⁵ Ю. Белопольский. Назв. праця, стор. 274.

³⁶ В. Дьоготь. Под знаменем большевизма..., стор. 92.

На початку 1908 р. у Миколаєві була створена група РСДРП, яка приступила до видання листівок на гектографі. Б листівках порушувались питання як загально-політичного характеру, так і на місцеві теми, на злобу дня. Робітники, як пише старий більшовик Д. Козловський³⁷, читали їх з інтересом. Справді, видані в 1908 р. Миколаївським комітетом і Заводським районним комітетом партії прокламації закликали робітників суднобудівного заводу вести боротьбу проти капіталістів, зловживань адміністрації, сваволі майстрів. Крім того, було надруковано й розповсюджену резолюцію трудящих з приводу вбивства чорносотенцями двох робітників, звернення до новобранців про те, щоб разом з народом виступати проти самодержавства і т. п. В одній з листівок (про неї згадує Козловський) робітників закликали нещадно боротися проти провокаторів. У ній наводилися прізвиська викритих зрадників³⁸.

На всіх заводах міста комітет створив гуртки і осередки, а також паспортне бюро. Але партійна організація, як свідчить Козловський, через відсутність пропагандистів не змогла добре налагодити роботу гуртків³⁹. Про гостру потребу в пропагандистських кадрах миколаївські більшовики писали до «Пролетарія». «Миколаївські робітники соціал-демократи,— зазначалось у кореспонденції від 28 листопада 1909 р.,— просять прислати їм працівника, який спрямовував би всю роботу організації».

Свої спогади Козловський починає згадкою про те, що у грудні 1907 р. в місті було скасовано воєнний стан. Це дало можливість повернутися колишнім працівникам організації, які в лютому—березні її створили партійну групу. Але не можна погодитись з Козловським у тому, що «партійна організація до цього часу була зруйнована, хоча по заводах збереглося ще багато робітників-партійців, але вони не працювали і, головним чином, через побоювання провокаторів»⁴⁰. Справді, провокатори задавали величезної шкоди революційній справі. Чимало втрат зазнавали через їх підступну діяльність Миколаївська організація. Але видання нею у липні, серпні, листопаді 1907 р., а також у січні і лютому 1908 р. листівок свідчить про те, що миколаївські більшовики в цей час не припиняли своєї роботи серед мас⁴¹.

Деякі відомості про діяльність у період реакції Чернігівської організації знаходимо в спогадах А. Чеканівського, Н. М. Горбовця, С. Г. Уріна, Ю. М. Коцюбинського.

У 1908 р. з Петербурга до Чернігова під нагляд поліції був висланий В. А. Селюк. Він згуртував навколо себе молодь. На перших організаційних зборах були визначені основні напрямки дальшої роботи, що знайшло своє відображення у відповідній резолюції. Почали діяти кілька гуртків. Організація є, як згадує А. Чеканівський, проіснувала до березня 1909 р., аж до арешту В. А. Селюка⁴². Про те, що у Чернігові з 1908 р. проводила революційну роботу соціал-демократична група більшовицького напрямку, пишуть у своїх спогадах Н. М. Горбовець і С. Г. Урін. І виникнення її також зв'язують з ім'ям Селюка⁴³. Але й після його арешту організація не припинила діяльності. Вона підтримувала зв'язки з більшовиками Петербурга і Києва через тих своїх членів, які вчилися там, а влітку, під час канікул, працювали в Чернігові. Проводилась робота серед робітників промислових підприємств міста, молоді. Те, що в період реакції в Чернігові існувала організація РСДРП, підтверджує і листівка із зверненням до новобранців, яку комітет випустив у жовтні 1908 р.⁴⁴ Тут слід також навести кореспонденцію з Чернігова до газети «Пролетарій» від 1 листопада 1908 р.: «У нас існує маленька, суто робітнича група. Інтерес до партійних справ у нас тепер безумовно зростає. Організована у нас також спеціально селянська група...»

В зв'язку з вищесказаним не можна погодитись з Ю. М. Коцюбинським у тому, що в період 1907—1910 рр. більшовики, які проживали в Чернігові, між собою були мало зв'язані і роботи майже ніякої не вели⁴⁵.

У надзвичайно складних умовах працювали полтавські більшовики. Безперестанні арешти послабили організацію, в зв'язку з цим у Полтавському комітеті переважали меншовики. Більшовицьким залишився Кременчуцький комітет. Робота його значно похвалилась після приїзду з Харкова учасника революційного руху на Полтавщині в 1905—1907 рр. робітника І. С. Логвинова (Макара). Він організував ко-

³⁷ Б. Козловський. Партийная организация в эпоху реакции в Николаеве в 1908—1909 гг. «Пролетарская революция», 1922, № 5, стор. 225, 227.

³⁸ Большевики Украины..., стор. 117, 131, 141, 184.

³⁹ Б. Козловський. Назв. праця, стор. 230.

⁴⁰ Б. Козловський. Назв. праця, стор. 226.

⁴¹ Большевики Украины..., 24, 26, 27, 61, 101, 103.

⁴² Чеканівський. Володимир Андрійович Селюк.— Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів, Чернігів, 1958, стор. 33.

⁴³ Н. М. Горбовець, С. Г. Урін. Початковий період діяльності Чернігівської соціал-демократичної організації.— Боротьба за перемогу..., стор. 38.

⁴⁴ Большевики Украины..., стор. 204.

⁴⁵ Ю. Коцюбинський. Черниговская организация большевиков во время войны.— «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 180.

мітет, якому навіть вдалося налагодити роботу друкарні. Про це пише в своїх спогадах активна учасниця боротьби за владу Рад на Україні С. Соколовська⁴⁶. Опорою Кременчуцького комітету були робітники Крюківських вагонних майстерень. Як згадує М. Годін, революційну роботу тут очолив більшовик Ф. Котлов⁴⁷. В зв'язку з репресіями соціал-демократи, яким вдалося уникнути арешту, замість проведення масової роботи змушені були працювати індивідуально з окремими робітниками майстерень, допомагати їм у самоосвіті. Такі заняття проводились з Годіним, який поступив до майстерень у 1908 р. учнем столярного цеху. Він відразу ж опинився під впливом більшовика Котлова, який потім залучив його до активної партійної діяльності.

Нова обстановка в країні після поразки першої російської революції вимагала зміни тактики більшовицької партії щодо дальшого розвитку робітничого руху. Першорядної ваги набули виховання, навчання та організація пролетаріату. У своїй праці «На дорогу» В. І. Ленін писав: «Російський пролетаріат може пишатися тим, що в 1905-му році під його керівництвом нація рабів перетворилась вперше в нападаючу на царизм рать мільйонів, в армію революції. І той же пролетаріат зуміє тепер виконати витримано, стійко, терпеливо роботу виховання і підготовки нових кадрів більш могутньої революційної сили»⁴⁸.

У 1909 р. в Катеринославі соціал-демократичними гуртками керував вже згаданий нами революціонер-професіонал С. В. Модестов. Він, як пише А. К. Войцехович, роз'яснював гуртківцям марксистсько-ленінські ідеї⁴⁹. Сам Модестов так повідомляв у редакцію газети «Пролетарий» про політичне навчання робітників: «У них розумні, живі обличчя і запитання їх не пусті: це вожді робітників, визнані вже масами керівники»⁵⁰.

Свідомі пролетарі розуміли, як їм потрібні знання. Вони наполегливо вчилися самі й вчили інших. Як свідчить В. О. Дьоготь, одеським більшовикам-робітникам самим доводилось проводити партійні і профспілкові збори, вести боротьбу проти ліквідаторів, одззовістів, керувати гуртками⁵¹.

На руднику «Ветка» в Юзівському районі Донбасу в період реакції був створений соціал-демократичний гурток більшовицького напрямку. Учасники його слухали доповіді про характер подій 1905 р., про партію і класи в революції, обговорювали робітничі питання і т. п. Подібні гуртки, як пише донецький шахтар більшовик А. Б. Батов, виникли й на інших рудниках⁵². Така робота велась і в Харкові⁵³. В кореспонденції до газети «Пролетарий» з Харкова від 13 лютого 1908 р. читаємо: «Зростає кількість гуртків, і вони починають правильно функціонувати».

В статті-спогадах пам'яті П. О. Мойсеєнка його близький друг, лікар І. Кавалеров, зв'язаний з робітничими гуртками, показує життя революціонера-професіонала, який, куди б не закинула його доля, завжди був вірний справі пролетаріату, весь свій багатий революційний досвід віддавав робітникам. Коли наприкінці 1909 р. П. О. Мойсеєнко повернувся в Горлівку, то одразу ж встановив зв'язки з передовими робітниками. Після його приїзду тут знову стали з'являтися листівки. В них порушувались питання про штрафи, вирахування та ін., які дуже хвилювали трудящих. В обслідуванні побутових і санітарних умов життя шахтарів брав участь Мойсеєнко. За 1,5 місяці роботи йому вдалося організувати соціал-демократичний гурток у складі близько 40 чоловік, налагодити зв'язки з гуртками в Юзівці, Єнакієвому, Макіївці, Нью-Йорку⁵⁴.

В цей час партія розгорнула роботу і в армії. При соціал-демократичних організаціях створювались військові осередки. Про роботу одного з них при Катеринославіському комітеті розповідав у своїх спогадах член цієї організації Бушуєв. Головна увага приділялась агітації і пропаганді серед солдатських мас, розповсюдженню прокламацій і нелегальної літератури, проведенню масовок, мітингів, зборів, залученню нових членів. «Наскільки я пам'ятаю,— пише автор,— осередки у нас були по всіх ротах Феодосійського і Сімферопольського полків, в кулеметній команді, в артилерії, серед козаків, а також в нестроевих частинах»⁵⁵. Організація видавала

⁴⁶ С. Соколовская. В годы реакции.— «Летопись революции», 1926, № 2, стор. 133.

⁴⁷ Годин. Из революционной истории крюковских мастерских (воспоминания подпольщика).— «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 183.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 307.

⁴⁹ А. К. Войцехович. Назв. праця.

⁵⁰ Большевики Украины., стор. 289.

⁵¹ В. Дьоготь. Из истории., стор. 313.

⁵² А. Б. Батов. В Донбассівському підпіллі.— «Летопись революции», 1930, № 1, стор. 146.

⁵³ Н. Попов. Назв. праця, стор. 9.

⁵⁴ И. Кавалеров. Памяти П. А. Мойсеенко.— «Летопись революции», 1924, № 1, стор. 205—220.

⁵⁵ Бушуев. Военная организация при Екатеринославском комитете РСДРП в 1907 г.— «Летопись революции», 1924, № 1, стор. 183.

свою солдатську газету. Настрій солдатів був бойовий і, як справедливо вказує Бушув, опора реакції — армія ставала дедалі революційнішою.

Наприкінці вересня 1907 р. працювала військова організація РСДРП у Харкові⁵⁶, в 1908 р. — у Кременчуці⁵⁷.

У спогадах учасників подій висвітлюється і легальна діяльність партії. Старий комуніст, організатор робітничих мас Донбасу Й. Я. Яковенко пише, що «більшовики вважали необхідним використати кожен легальний можливість для посилення своєї нелегальної організаторської і пропагандистської роботи». І далі: «Єдиною можливою формою масової організації в період реакції стала кооперація»⁵⁸. У цій справі більшовики керувались вказівками В. І. Леніна. «Те, що ця організація була в наших руках, — пише Яковенко, — допомагало нам і у всій іншій діяльності серед робітників»⁵⁹. Мова йде про створення при допомозі соціал-демократичної групи кооперативу на Донецько-Юр'ївському заводі (в Алчевську). Були відкриті кооперативи на Вознесенському руднику в Юзівці, Катеринославі, Миколаєві⁶⁰. В одній з кореспонденцій до газети «Пролетарий», де йдеться про становище в Миколаєві, зазначено: «З тяжкого свого стану робітники шукали вихід в страйках і в створенні споживчого товариства. Але більш активна частина миколаївського пролетаріату розуміла, що одного кооперативу для боротьби недостатньо, і приходять до висновку про зміцнення нелегальної партійної організації, до створення в кооперативі партійної фракції»⁶¹.

Під керівництвом більшовицької партії професійні спілки виявляли стійкість у боротьбі за своє існування. І коли їх закривали або відмовляли в реєстрації, вони часто переходили на нелегальне становище і продовжували свою роботу в підпіллі.

В Києві майже всі профспілки були закриті, але серед робітників по професіях існували нелегальні групи⁶². Окремі профспілки діяли в Харкові, про що пише М. М. Попов⁶³. Підтверджується це повідомлення до газети «Пролетарий» від 13 лютого 1908 р. про діяльність Харківської організації: «...Зміцнюються зв'язки з професійними спілками...». Проводилась робота в такому напрямі й в Миському районі Катеринослава⁶⁴.

У 1908—1909 рр. на Вознесенському руднику при допомозі соціал-демократичної організації було створено бібліотеку, обладнано народний будинок⁶⁵. У Києві діяли «Товариство самоосвіти» і відкритий згодом робітничий клуб. «Незважаючи на репресії з боку поліції, що часто-густо звалювались на нелегальні робітничі організації, кожного вечора клуб переповнювали робітники вкрай. І партія через легальні клуби проводила свою працю»⁶⁶, — згадував старий більшовик Ф. Озол.

Ленінська тактика поєднання легальної і нелегальної роботи серед широких трудящих мас у період реакції виправдала себе. Здійснились передбачення В. І. Леніна про нове революційне піднесення. Воно почалося з 1910 р. і було підготовлене всіма умовами політичного та економічного життя країни, попереднім періодом класової боротьби, зростанням свідомості й організованості пролетаріату, всією діяльністю партії.

М. І. МОСКАЛЕНКО

⁵⁶ Н. Попов. Назв. праця, стор. 3.

⁵⁷ С. Соколовская. Назв. праця, стор. 133.

⁵⁸ Й. Яковенко. Завжди з народом. Спогади старого більшовика, К., 1958, стор. 21, 22.

⁵⁹ Там же, стор. 22.

⁶⁰ А. Косминский. Социал-демократическая организация Вознесенского рудника. — «Летопись революции», 1926, № 6, стор. 175; «Социал-демократ», 26 лютого 1910 р.; Б. Козловский. Назв. праця, стор. 227.

⁶¹ Большевики Украины..., стор. 290, 293, 294.

⁶² Ф. Озол. Спогади. Нелегальна організація..., стор. 150.

⁶³ Н. Попов. Назв. праця, стор. 12.

⁶⁴ В. Н. Залешский. Назв. праця, стор. 346.

⁶⁵ А. Косминский. Назв. праця, стор. 175.

⁶⁶ Ф. Озол. Назв. праця, стор. 150.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

С. М. ПАРХОМЧУК. ВЕЛИКИЙ
ЖОВТЕНЬ І РЕВОЛЮЦІЙНЕ
ПІДНЕСЕННЯ В РУМУНІЇ (1917—1921),
вид-во «Наукова думка», К., 1967, 261 с.

Тема Великої Жовтневої соціалістичної революції та її впливу на світовий революційний процес завжди привертатиме до себе увагу істориків. П'ятдесятирічний ювілей революції радянські історики відзначили новими дослідженнями різних аспектів епохальної події 1917 р. Серед інших праць, що розкривають всесвітнє значення Великої Жовтня, посідає своє місце і рецензована книга.

Обраний автором період становить самостійний етап розвитку революційного руху з Румунії, що завершився подією виняткового значення — створенням озброєної вченням марксизму-ленінізму партії, яка очолила боротьбу румунського народу за соціальне визволення.

С. М. Пархомчук спирається на архівні матеріали Румунії та нашої країни, документальні збірники з історії РКП, монографічні дослідження та численні наукові повідомлення румунських істориків, а також істориків Радянського Союзу. Саме залучення нового матеріалу і становить одну з позитивних рис цієї монографії. Автор не обминає і деякі фальсифікаторські праці іуржуазних істориків, спростовуючи їх.

Він справедливо відзначає, що на «соціально-економічний розвиток народів, особливо невеликих країн, величезний вплив можуть мати зовнішні фактори», які гальмують або ж активізують його (стор. 25). Створення не без сприяння Росії румунської національної держави в 1859 р. стимулювало капіталістичний економічний розвиток країни, що одночасно призвело до посилення експлуатації трудящих мас. Маючи формальну незалежність, Румунія фактично стала напівколонією західноєвропейських країн. Корстокий економічний визиск, соціальне езправ'я, тягар безробіття, безземелля на елі загострили класову боротьбу за соціальне визволення, очолену представниками обітничого руху.

Автор переконливо показує складність оціального життя в Румунії напередодні та ісля початку першої світової війни. Уряд буржуазні партії намагалися якнайбільше торгувати за свою участь у війні. Опортуністичне керівництво соціал-демократів на

словах заперечувало війну, але ніяких ефективних заходів для здійснення своїх гучних фраз не вживало. Тільки передові робітники та революційні угруповання послідовно виступали проти участі Румунії у світовій війні. Саме завдяки їх діяльності IV з'їзд СДРП (1915 р.) засудив соціал-шовінізм і висловив своє захоплення позицією більшовицьких депутатів у російській Думі щодо військових витрат.

У період підготовки та перемоги Великого Жовтня революційний рух румунських трудящих розвивався у дуже складних умовах передусім через те, що частина робіничного класу Румунії залишилася на території, окупованій німецько-австрійськими арміями, інша — перебувала в Трансильванії та Банаті, що входили до складу Австро-Угорщини, ще одна частина була в Молдові, єдиній області, яку контролював румунський уряд, і, нарешті, досить значна частина опинилась на півдні Росії, куди евакуювалися деякі промислові підприємства з окупованих міст. Заслугою автора є докладне вивчення конкретної ситуації, в якій опинився штучно розчленований румунський пролетаріат, та форми і методи його боротьби за соціальне визволення.

Звістка про Лютневу революцію в Росії сколихнула все населення Молдови. На мітингах і демонстраціях у Яссах та в інших містах румунські трудящі солідаризувалися з російським пролетаріатом, з революційними російськими військами.

Монографія С. М. Пархомчука докладно описує створення в 1917 р. дійового революційного центру румунських трудящих на півдні нашої країни — в Одесі. Румунські революціонери М. Бужор, А. Ніколау, І. Дическу, А. Залік та інші проводили значну пропагандистську роботу серед евакуйованих румунських робітників, солдатів і матросів. Відозви, листівки, газети та інша література румунського революційного центру в Одесі поширювалися і в Молдові та на окупованих німцями румунських землях. Саме з видань Одеського соціал-демократичного комітету дії румунські трудящі дізналися про перемогу Великої Жовтня і про перші рішення радянського уряду. Румунський народ палко вітав перемогу російського пролетаріату і одразу ж став активним захисником Країни Рад.

С. М. Пархомчук показує, як рішуче виступили передові румунські робітники і революціонери проти участі Румунії в антирадянській імперіалістичній інтервенції, про-

ти загарбання Бессарабії. З метою захисту соціалістичної революції вони створили в Одесі Румунський військово-революційний комітет, а також добровільні підрозділи, що брали участь у боях з румунськими інтервентами і російською контрреволюцією.

Тимчасом розгорталася страйкова боротьба робітничого класу в Трансильванії та на окупованих німцями румунських землях. Коли ж німецько-австрійські війська відступили з центральних районів Румунії, трудящі почали встановлювати на місцях свою владу.

Автор монографії закономірно приділяє значну увагу дискусії, що відбувалася наприкінці 1918 р. з приводу нової програми і тактики соціалістичної партії. У відповідних документах відзначалося, що перемога Жовтневої революції — вирішальний фактор на шляху до захоплення політичної влади робітничим класом, і тому усувалася теза про вирішальне значення суспільно-політичного розвитку країн Заходу для революційного руху в Румунії.

С. М. Пархомчук докладно вивчає діяльність румунських інтернаціоналістів, які поставили себе на службу соціалістичній революції.

Останній розділ своєї монографії він присвячує створенню румунської Комуністичної партії, що було найважливішим наслідком революційного піднесення в країні, викликаного перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. І з'їзд РКП, що відбувся в Бухаресті 8 травня 1921 р., виступив за приєднання партії до III Інтер-

націоналу. Це була велика перемога лівих ідей у румунському революційному русі.

Однак у книзі мало сказано про революційну пропаганду комуністів серед інтелігенції, про події 1 травня 1917 р. в Яссах, коли відбувся спільний виступ революційних російських солдатів і румунського пролетаріату (до речі, на стор. 55 розповідається про визволення з-під арешту румунського революціонера М. Бужора, який насправді не був заарештований, а переховувався від переслідувань). Не зовсім вдалою є згадка про входження румунської секції до складу Федерації іноземних груп РКП(б). Адже румунська група при РКП(б) почала діяти 15 березня 1918 р., а Федерація була утворена лише в травні 1918 р. На стор. 85 автор пише, що Румунський військово-революційний комітет в Одесі був створений «через три дні після перемоги збройного повстання в Петрограді», але румунські автори відносять цю подію до 28 грудня 1917 р. Слід було б відзначити, що Румунська група Іноземної комісії в Одесі в серпні 1919 р. почала видавати газету «Скінтейя», назву якої згодом перейняв центральний орган РКП.

Загалом праця С. М. Пархомчука заслуговує цілком позитивної оцінки. Вона доносить до українського читача відгомін в румунській землі великих запалюючих ідей Жовтня, сприяє вихованню трудящих у духу пролетарського інтернаціоналізму.

С. В. СЕМЧИНСЬКИЙ

**А. М. ШНИТМАН. ИЗ ИСТОРИИ
ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ
В. И. ЛЕНИНА С РЕВОЛЮЦИОННЫМ
РАБОЧИМ ДВИЖЕНИЕМ В БОЛГАРИИ
(1896—1923 гг.),
Мурманск, 1967, 480 с.**

А. М. Шнітман зібрав мало відомий матеріал про зв'язки В. І. Леніна з болгарським робітничим рухом, революційними марксистами («тісняками») і показав, що благотворний вплив вождя російського пролетаріату сприяв їх переходу на позиції марксизму. В роботі підкреслено як спільність більшовиків і «тісняків» у найважливіших питаннях революційної теорії, так і відмінність між ними.

Радянські й болгарські історики торкалися лише окремих сторінок цієї проблеми. Автор монографії зробив спробу, — на нашу думку вдалу, — охопити широкий комплекс питань, які розкривають тему. Книга складається з 16 розділів, де висвітлено діяльність В. І. Леніна в 90-х роках XIX ст. і розвиток болгарської соціал-демократії.

А. М. Шнітман наводить численні, досі невідомі факти зв'язків В. І. Леніна з болгарським революційним рухом. Так, у листах Володимира Ілліча від 23 лютого і 20

березня 1901 р. згадується про організації болгарського шляху для транспортування газети «Искра» в Росію (стор. 52); є згадка його відвістити в газеті «Соціал-демократ» у №№ 19—20 від 13 (26) січня 1911 р.) статті Димитра Благоєва проти Л. Троцького (стор. 101—108).

В повному зібранні творів Леніна опубліковані зауваження Володимира Ілліча на дисертацію Петра Генова, однак про автора в примітках нічого не сказано. А. М. Шнітман проаналізував ці ленінські зауваження, а також навів біографічні дані про Петра Генова — одного з видатних пропагандистів ленінізму в Болгарії (стор. 276—280). Вперше в історичній літературі автор докладно виклав і прокоментував бесіду В. І. Леніна в лютому 1921 р. з Георгієм Димитровим про завдання Болгарської Комуністичної партії (стор. 359—363).

Визначне місце в книзі відведено теоретичним питанням, висновкам і узагальненням. Так, спеціально досліджено ленінську тактику в період балканських воєн (стор. 163—184), а також піднесення революційного руху в Болгарії у 1918—1923 рр. Процес проникнення і поширення ідей ленінізму в країні показано в період від 1903 р., коли «тісняки» ще не відчували вирішального впливу передової революційної теорії, і після Великої Жовтневої соціалістичної рево-

люції, коли вони повернулися до лєнінізму (стор. 4 та ін.).

В. І. Ленін завжди розглядав «тісняків» як ліву марксистську течію, дружню й споріднену з більшовиками, він зокрема, високо оцінив досвід антиуовенної діяльності болгарських революціонерів (стор. 252).

Головна ідея, яка пронизує працю А. М. Шнітмана — зв'язки В. І. Леніна з болгарськими марксистами. З ними підтримували також контакти такі видатні діячі більшовицької партії, як Н. К. Крупська, М. Л. Семашко, В. Д. Бонч-Бруєвич, М. М. Литвинов, С. Г. Буачідзе, С. А. Тер-Петросян (Камо) та ін.

Слід вказати і на недоліки. Не можна погодитись з твердженням автора про те, що російсько-турецька війна об'єктивно відіграла роль буржуазно-демократичної революції (стор. 12, 80, 84). Точніше було б сказати, що вона прискорила й довершила соціальну революцію¹.

¹ В. Коларов. В защита на народната демократия. София, 1947, стор. 5—6.

В. А. РОМАНОВСКИЙ. ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ 1666 ГОДА, ЕЕ ОРГАНИЗАЦИЯ И КРИТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА.
Ставрополь, 1967, 127 с.

Переписні книги 1666 р. є єдиним джерелом вивчення складу населення Лівобережної України XVII ст. До цих книг зверталися дореволюційні й радянські історики¹.

¹ Н. И. Костомаров. Руина. Историческая монография. 1664—1687 гг., Спб., 1903; В. Ф. Эйнгорн. О Малороссийских переписных книгах 1666 г., — «Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских», 1895, кн. 2; А. Лазаревский. Малороссийские переписные книги 1666 г., — «Чтения в Обществе Нестора-Летописца», 1899, кн. XIII; І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954; М. Н. Петровський. Нариси історії України, Харків, 1930; В. А. Романовський. Переписные книги 1666 года. К., 1932; його ж. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения Украины с Россией 1654—1954. Сб. статей. М., 1954, стор. 395—420; його ж. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией, — Сборник научных трудов Ставропольского педагогического института, вып. 9, Ставрополь, 1955, стор. 115—127; його ж. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст., — «Народна творчість та етнографія», 1958, кн. 3, стор. 89—109; його ж. Главнейшие проблемы истории феодального землевладения и социальных отношений на Левобережной Украине XVII — начала XVIII века, — Четвертая сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы в г. Риге. Тезисы докладов, Рига, 1961, стор. 83—85; В. Юр-

В цілому з архітектонікою роботи можна погодитись, але в окремих розділах іноді даються маленькі підрозділи, які варто було б об'єднати. Особливо це стосується IV, V та інших розділів. Місцями трапляються нагромадження матеріалу і повторення. Так, кілька разів говориться про «тісняків», що вони були однією з кращих лівих течій у II Інтернаціоналі (стор. 9, 84, 135 та ін.).

Незважаючи на вказані недоліки, монографія А. М. Шнітмана — значний вклад в розробку історії інтернаціональних зв'язків двох братніх партій — КПРС і БКП. Вона розкриває одну з важливих сторін впливу В. І. Леніна на міжнародний робітничий рух (питання революційної боротьби в Болгарії міститься у 78 працях Володимира Ілліча, книга допоможе історикам у науковій і викладацькій діяльності.

І. В. ГАНЕВИЧ, М. І. ЗОТОВ

але жоден з них не розглядав докладно історії виникнення перепису та його значення для визначення взаємовідносин України з Росією після воз'єднання. Мало уваги приділив книгам В. Ф. Ейнгорн, а О. Лазаревський обмежився лише незначними коментарями під час їх видання та невеликою статтею про знахідку. Найбільш глибоко проаналізував переписні книги В. О. Романовський у рецензованій праці.

Московському уряду царя Олексія Михайловича до 1666 р. (часу обрання гетьманом Брюховецького) не вдавалося обкласти податками населення України. У монографії вперше в радянській історичній літературі детально висвітлюються таємні переговори в 1662 р. Брюховецького з агентом московського уряду Максимом Филимоновичем (згодом єпископ Мефодій). Він від імені російського самодержця обіцяв Брюховецькому підтримку, якщо той відмовиться від податків з українців на користь царя. Брюховецький у запалі передвиборчої боротьби зголосився на пропозицію, але, ставши гетьманом, не поспішав виконувати взятих зобов'язань.

Особливої уваги заслуговує дослідження автора про переговори гетьмана з царем відносно розміру податків з міст і сіл. Про це в історичній літературі писали С. М. Соловйов, М. І. Костомаров і Г. Карпов².

Кевич. Київський перепис 1666 р. — Україна, 1928, кн. 3.

² Див.: С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. VI (т. 11—12). М., 1961; Н. И. Костомаров. Руина...; Г. Карпов. Мефодий Филимонович епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Киевской Митрополии (1661—1668 гг.), — «Православное Обозрение», 1875, № 1—4, 6, 11—12.

Однак вони припускалися помилки, стверджуючи, що Брюховецький безвідмовно зголосився передати право збору податків на Україні в руки «самодержця». Хибність їх поглядів була наслідком недостатньої обізнаності з документальною базою в цьому питанні. Пізніше В. Ф. Ейнгорн відшукав матеріали переговорів, але й йому не вдалося дати їм вичерпного аналізу. Вказані В. Ф. Ейнгорном факти відносно зборів у царську казну значно доповнив В. О. Романовський, який на відміну від попередніх дослідників правильно показав позицію Брюховецького та його оточення (заможної старшини) у Москві. Автор пояснює впертість гетьмана свідомістю, що позбавлення самостійної податкової системи приведе не лише до крайнього обмеження фінансової автономії, а й до «остаточної ліквідації самостійності України».

Істотним результатом Московських переговорів була угода між начальником Малоросійського приказу — боярином Салтиковим і представниками українських міст. Вона визначала орендну плату з міст і встановлювала розмір податку з міщан і поселення. Цей важливий документ вперше опубліковано в монографії В. О. Романовського відзначає введення і правильно пояснює нову одиницю оподаткування українського населення — «плуг», що спочатку була меншою від розміру податку з населення Росії, але з часом значно зросла.

Висновки В. О. Романовського відносно умов виникнення переписних книг досить обгрунтовані, оскільки автор добре з ними (переписними книгами) ознайомлений³. У книгах, що збереглися, вміщено опис лише 74 міст і 75 повітів, решта ж, на думку автора, належали монастирям і старшині.

У монографії піддано детальному аналізу наказ для переписувачів, який було

опрацьовано в Малоросійському приказі. Переписом займалися російські адміністративні особи, що працювали на Україні. А допомагали їм представники місцевого населення. Додатком до зібраного ними матеріалу було використано дані воеводського й гетьманського управління. Для підтвердження свого припущення, автор посилається на чорнову книгу по Стародубу, укладену повноважними міщанами міста. Тому й не дивно, що перепис було закінчено в короткі строки — грудень 1666 р. — січень 1667 рр., що було значним політичним успіхом московського уряду і відповідало інтересам російських землевласників, особливо кріпосницького дворянства.

В. О. Романовський вказує, що переписні книги 1666 р. — першокласні історичні джерела, незважаючи на деякі їх недоліки. Результати перепису автор висвітлює у іншій роботі⁴.

Слід відмітити не досить вдалу загальну побудову монографії, яка не має історіографічного вступу і, навіть, розділів, у яких відсутній чітко визначений довідковий апарат. Скорочення зроблено довільно, наприклад, на праці, що повторювалися, зустрічаємо посилки: «Указ. соч.» і «Цитир. соч.» (див. стор. 5, 11, 14 та ін.). Подаються скорочено прізвища деяких авторів, зокрема Груш. замість Грушевський, Бант. Камен. — замість Бантиш-Каменський (ст. 15, 30 та ін.) тощо.

Але вказані недоліки не можуть вплинути на загалом позитивну оцінку монографії, яка, крім джерелознавчого аналізу, висвітлює також соціально-політичну боротьбу на Лівобережжі та взаємовідносини України з Росією в 60—70 рр. XVII ст.

⁴ В. О. Романовський. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60 роках XVII ст.

В. О. ЗАХАРОВ

³ В. А. Романовский. Переписные книги 1666 года, К., 1932.

E. SCHÜTZ. AN ARMENO-KIPCHAK CHRONICLE ON THE POLISH-TURKISH WARS IN 1620—1621.

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 216 с. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XI).

Е. ШЮЦ. ВІРМENO-ПОЛОВЕЦЬКА ХРОНІКА ПРО ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 1620—1621 рр.

(Угорська сходознавча бібліотека, т. 11), вид-во Академії наук, Будапешт, 1968, 216 с.

Останнім часом історична наука збагатилася цінними джерелами, які досі не використовувалися. Було зроблено також справді несподівані відкриття, що допомагають по-новому висвітлювати важливі питання історії України.

На наших очах виростає нова ділянка українського джерелознавства. Завдяки зусиллям мовознавців ряду країн історики України одержали ряд збірників документального та літописного матеріалу, складеного на Україні в XVI—XVII ст. молоді-

слідженою половецькою (кипчацькою) мовою. І якщо в історичній лінгвістиці з'явився новий перспективний розділ тюркології — кипчакознавство, то в українському джерелознавстві одночасно відкрився також новий розділ — історичні джерела половецькою мовою.

Половецьку розмовну мову принесли з собою вірменські поселенці, які в зв'язку з татарським лихоліттям з другої половини XIII ст. масово переселялись на Україну. Мову вони засвоїли, мабуть, у Поволжі та в Криму в той час, коли ці землі входили до складу Золотої орди. На Україні половецька мова ввійшла в літературу, науку, діловодство. Чимало письмових пам'яток дійшло до нашого часу. Перші відомості про рукописи, написані вірменськими літерами, але не вірменською мовою, проникали у наукову літературу ще в першій половині XIX ст. Ентузіазмом дослідження цієї тюркської мови, як було остаточно встановлено на початку XX ст., був великий сходознавець акад. А. Ю. Кримський. По-

справжньому дослідження половецької мови українських вірменів розпочалося лише в післявоєнний період. Тоді й було опубліковано важливі історичні та історико-юридичні пам'ятки, значення яких виходить далеко за межі вузької вірменської проблематики. Вони стали значним вкладом у джерелознавство історії України.

Видатний французький тюрколог професор Національної школи живих східних мов у Парижі Жан Дені (1879—1963) на підставі рукопису, що зберігається у паризькій Національній бібліотеці, опублікував 1957 р. вірмено-половецьку хроніку з Кам'яця-Подільського за 1604—1613 рр.¹ Того ж року побачила світ видатна юридична пам'ятка українських вірменів — «Судебник» 1519 р., половецький текст якого підготував до видання професор Варшавського університету Мар'ян Левіцький (1908—1955)². Минулого року учень акад. А. Кримського московський сходознавець Т. І. Грунін видав половецькі документи судової книги вірменської громади Кам'яця-Подільського за 1559—1567 рр.³ Значним вкладом у сучасне кипчакознавство є словник вірмено-половецької мови, т. І якого вже вийшов з друку⁴.

Рецензована праця — ще одна важлива публікація вірмено-половецького історичного джерела. Автор її угорський вчений Едмонд Шюц — історик і мовознавець, тюрколог і вірменолог. Праці його давно здобули вже визнання наукової громадськості, зокрема української⁵. З ім'ям Е. Шюца пов'язане з'ясування питання про шляхи і час поширення половецької мови серед українських вірменів, встановлення наукових принципів транскрипції вірмено-половецьких текстів і, нарешті, постановка проблеми про заміну половецької мови вірменською, що відбулася на Україні у XVIII ст. Йому належить вивчення ряду питань щодо історії вірменського друкарства на Україні. В Лейденській бібліотеці (в Голландії) Е. Шюц розшукав унікальне видання — єдину в світі книгу половецькою мовою, надруковану у Львові 1618 р. Праці Е. Шюца невіддільні від української історико-куль-

турної проблематики. У 1967 р. Е. Шюц гостював на Україні, знайомився з фондами архівів Києва та Львова. Варто підкреслити, що результати розшуків в українських архівах уже відбилися на сторінках його найновішої книги.

Праця Е. Шюца поділяється на кілька розділів і параграфів. У передмові (стор. 9—11) дається короткий огляд кипчакознавства. Далі розглядаються причини Хотинської війни (стор. 15—16), характеризуються основні польські джерела до історії війни (стор. 16—17) та визначається значення «Кам'янецької хроніки» як історичного джерела (стор. 21—23). Авксент — автор тієї частини «Кам'янецької хроніки», що присвячена Хотинській війні, був вдумливим і об'єктивним спостерігачем. Це Е. Шюц переконливо доводить тим, що Авксент, по-суті, єдиний з своїх сучасників правдиво показав роль і значення козацьких військ у Хотинській війні, що в різних міркувань замовчувала як турецька, так і польська сторони.

У підрозділі «Автори Кам'янецької хроніки» (стор. 23—28) Е. Шюц вперше в історіографії вірменських колоній на Україні використав дані з судових книг вірменської громади Кам'яця-Подільського, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР в Києві (записи в книгах робилися вірменською, половецькою, а потім польською мовами), і дав стислі нариси про три покоління вірменських хроністів: діда Тер Іоаннеса (1526—1610), сина Тер Кірора (пом. 1624), онуків Тер Гакопа (1582—1621) та Авксента (пом. після 1649). Ще один підрозділ (стор. 29—38) Е. Шюц присвятив розглядові інших вірменських джерел про Хотинську війну — згадкам про неї у вірменського історика Аракеля Давриженці, літописця Хачатура Кафаєці, в анонімній «Історії Туреччини» (рукопис ереванського Матенадарану, № 1496), у вірменського подорожника Сімеона дпіра Леґаці* і, нарешті, у переробленій істориком Іоаннесом Каменаци на вірменську мову Авксентової хроніці. Майже всі висновки, до яких у зв'язку з цими дослідженнями дійшов Е. Шюц, можуть вважатися останнім словом джерелознавства.

Основний зміст книги становить вірмено-половецький текст тих частин «Кам'янецької хроніки», що стосуються Цецорської та Хотинської битв, та їх переклад на англійську мову (стор. 39—85). Е. Шюц публікує текст за рукописом хроніки, що зберігається у венеціанській бібліотеці мхітаристів. Угорський дослідник — не перший публікатор тексту хроніки. Ще 1896 р. її надрукував відомий вірменський історик та письменник Л. Алішан (у виданому у Венеції збірнику документів «Каменіц», тобто «Кам'янець»). Однак коли видавалась хроніка, її половецький текст був незрозумілий для вчених, оскільки в європейській науці тоді не було знавців цієї мови. Е. Шюц при-

¹ J. Deny. L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604—1613), Wiesbaden, 1957.

² M. Lewicki, R. Kohnowa. La version turque-kiptchak du «Code de lois des Armeniens polonais» d'après le ms. no 1916 de la Bibliothèque Ossolineum. — «Rocznik Orientalistyczny», t. 21, Warszawa, 1957, стор. 153—300.

³ Т. І. Грунін. Документи на половецьком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины), М., 1957.

⁴ E. Tryjarski. Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises, t. I, fasc. I (A—K), Warszawa, 1968.

⁵ Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, К., 1962, № 3, стор. 93—94.

* В деяких перекладах — Леґаці.

мусив заговорити «цецорсько-хотинську» частину хроніки. Він дав не лише критичне видання запово прочитаного тексту за січень 1620 — січень 1621 та липень — вересень 1621 рр., але й ввів у науковий обіг його переклад. Таким чином, завдяки частині «Кам'янецької хроніки» стає доступною широким колам істориків України, Польщі, Туреччини.

Отже, заслуги Е. Шюца, зокрема для українського джерелознавства, великі. Щоб переконатись у цьому, варто зупинитися хоча б на тих місцях хроніки, які в цілком новому світлі зображують участь українських козаків у Хотинській кампанії. Авксент дуже часто підкреслює військову майстерність і хоробрість козаків. Вже на самому початку свого опису він повідомляє про те, як козаки, направляючись до Хотина, з боями пройшли Молдавію. 25 серпня (4 вересня) 1620 р. козакам удалось захопити ворожі гармати. Турки і татари знали, що козаки — найбільш боездатна частина коаліційної польсько-українсько-литовської армії, й тому так часто спрямовували свої атаки на козацькі позиції. Татари, згідно з словами Авксента, вважали: «Якщо ми переможемо козаків, тоді легше дамо собі раду з поляками» (стор. 72—73). Літописець повідомляє про нічні рейди козаків на турків. Згідно з історичною правдою, Авксент приписує козакам вирішальну роль у перемозі. Сама польська армія не могла б встояти — «це сталося лише завдяки панові богові і запорозьким козакам» (стор. 72—73). Таке «теологічне» формулювання, безсумнівно, — найвища похвала в устах середньовічного автора, скупого, крім усього, на панегіричні екскурси.

Решту книги Е. Шюца становлять примітки до хроніки (стор. 86—89), нарис граматики вірмено-половецької мови (стор. 91—118), половецько-англійський словник (стор. 119—156), бібліографія (стор. 157—160). В додатку публікується англійський переклад уривків з записок Сімеона діпра Лехаці, де описується підготовка до Хотинської кампанії та сама війна (стор. 161—169). Публікується також факсиміле оригінальних сторінок рукопису «Кам'янецької хроніки».

Характерною рисою праці Е. Шюца є виняткова наукова добросовісність. Це відбилося і в дуже акуратній підготовці тексту публікації, і в продуманості аргументованих тверджень, і в педантично опрацьованому словнику та примітках. Все це дозволяє зарахувати працю Е. Шюца до кращих досягнень сучасного угорського сходознавства.

Проте це не значить, що з усіма думками і міркуваннями автора треба погоджуватись. Є в книзі дискусійні місця, окремі помилки, твердження, що вимагають уточнення або дальшого поглиблення. Ось деякі з тих, що стосуються вступної частини. Переклад з реляції М. Титлевського про Хотинську війну, вміщений у літописній збірці С. Величка (див. його «Летописи событий в юго-западной России XVII в.», т. I, К., 1848,

стор. 3—28), зроблено не на російську (стор. 17), а на українську мову. «Кам'янецька хроніка» охоплює матеріал не з 1430 р. (стор. 21, 24), а з 1410 р. (в ній помилково під 1450 р. згадується Грюнвальдська битва). На нашу думку, виникнення «Кам'янецької хроніки», треба датувати XV ст., а не 1560 р. (стор. 23), коли Іоаннес почав систематично записувати далші події. Є всі підстави вважати, що події давнішого часу (з 1410 р.) він виклав, використовуючи вірменські хронікерські записи, що велися в Кам'янці здавна і дійшли до наших днів лише в редакції Іоаннеса. Крім румунського часткового перекладу «Кам'янецької хроніки», що його зробив Г. М. Буюкю (стор. 22), існує ще новіший (правда, також дуже недосконалий) переклад Г. Д. Сіруні, опублікований у «*Memorii seculi in istorie (Academie Româna)*», серія 3, т. 17, Бухарест, 1935—1936, стор. 267—286). Припущення, що первісний варіант хронікерських нотаток Тер Гакопа (стор. 26) був складений польською мовою, вимагає нових підкріплень. У зв'язку з цим треба виправити прикру помилку автора, що слово «babas» (стор. 26), тобто священик, — польське (йдеться про уривок з «Кам'янецької хроніки», де описується оточення Тер Гакопа). Очевидно, це половецьке слово і його вживання не може бути аргументом на користь твердження, що первісний варіант нотаток Тер Гакопа був складений польською мовою. Термін хроніки «*na spisku*» (що відноситься до нотаток Тер Гакопа) означає не «manuscript (in rough draft?)», як вважає чи припускає Е. Шюц (стор. 25), а «на письмі» (пор. ілюстративний матеріал в J. Karłowicz, A. Krynski, W. Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*, т. 6, Варшава, 1915, стор. 297).

У бібліографії варто б згадати дві статті вірменських авторів, що безпосередньо стосуються теми, а саме: А. С. Анасян. *Отголоски битв при Хотине (1621 г.) в армянских источниках* (зб. «Великая дружба», Ереван, 1954, стор. 225—238) та М. О. Дарбинян. *Симеон Легаці о страхах юго-восточной Европы* (зб. «Восточные источники по истории народов юго-восточной Европы», М., 1964, стор. 253—275). В останній статті дається російський переклад повідомлень Сімеона діпра Лехаці про Хотинську війну, що їх Е. Шюц публікує в англійському перекладі.

Деякі зауваження можна зробити також до перекладу вірмено-половецького тексту (вони пов'язані, зокрема, з перекладом тих слов'янських, українських та польських вкраплень, що часто трапляються в половецьких текстах). Українське «герць» («heгс», стор. 140, рядок 23 рукопису; також словник, стор. 129) неправильно перекладено як «skirmish» (перестрілка, сутичка). Очевидно, йдеться про поєдинки окремих кіннотників на полі між військами противників. Українське «клуб» («klub», стор. 141, рядок 6 рукопису; стор. 135 словника) це не «elbow, wrist, joint» (коліно, лікоть, зап'ястя, суглоб), а стегно чи, точніше,

стегновий суглоб; українське «коло» («kolo», стор. 145, рядки 3, 4 рукопису; стор. 135 словника) це не «festive circle, solemnity» (святкове коло, свято), а військова нарада (порівняй відомий вислів «запорозьке коло»). Українське «квасниця» («kvasnica», стор. 154, рядок 12 рукопису; стор. 136 словника) це не «a kind of yoghurt» (під йогурту, тобто напою з молока), а дике яблуко. На стор. 152 рукопису, в рядку 9 половецького тексту «рахолікблa ċuralag» перекладається як «the recruits and the carters» (рекрути і візники), хоча йдеться про слуг і джур (як, зрештою, правильно перекладається в словнику на стор. 126, 140). Взагалі, коментуючи лексику слов'янського походження, автор надто часто користується польськими чи, навіть, російськими лексичними паралелями (хоча в 20-х роках

XVII ст. російська мова не була розмовною в Кам'янці), забуваючи про дуже близькі або навіть ідентичні українські слова. Так, при словах «klub, lokot, potrzeba, gycer, stremen, tovariš, Pokulja, Zamoscja» він дає польські паралелі «kluba, lokieć, potrzeba, gycerz, strzemię, towarzys, Pokucie, Zamaść», хоча українські слова «клуб, локоть, потреба, рицар, стрем'я, товариш, Покуття, Замостя» набагато ближчі до оригіналу. Внаслідок цього — недооцінка питомої ваги елементів української мови XVII ст., що увійшли як органічна складова частина у вірмено-половецьку мову.

Всі ці критичні зауваження, зрештою часткового характеру, не применшують загальної високої оцінки дослідження Е. Шюца, що є великим вкладом в історичну та мовознавчу науку.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

* * *

До числа культурних цінностей, створених представниками вірменського народу на території України, слід віднести хроніки та описи подорожей, складені вірменськими вченими, мандрівниками та купцями в Замості, Львові, Кам'янці-Подільському та інших містах.

Найбільш значною з цих пам'яток вірменського письменства є хроніка Іоаннеса Кам'янецького («Кам'янецька хроніка»), створена кількома поколіннями вірменських хроністів. У ній містяться відомості не лише з історії міста Кам'янець-Подільського, але й з історії Польщі, Туреччини, Молдавії, Криму та України XVI—XVII ст. Отже, хроніка — важливе джерело з історії ряду країн Балканського півострова та Східної Європи, складене очевидцями та сучасниками подій.

Видаана 1967 р. Академією наук Угорщини в серії «Сходознавча угорська бібліотека» рецензована праця Е. Шюца є витягом з «Кам'янецької хроніки» Іоаннеса Каменецького та «Дорожніх нотаток» Симеона Лехаці.

Автора насамперед цікавила мова хронік як одного з джерел половецької діалектології, що має важливе значення для вивчення історії розвитку угорської мови. У формуванні останньої певну роль відіграли половці, які з'явилися у межах угорської держави незабаром після її заснування.

Праця Е. Шюца — публікація важливих джерел з історії України, які широко використовувались радянськими істориками¹.

¹ М. А. Алекберлі. Хотинская война (1621), Черновцы, 1957; його ж. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв., Саратов, 1961; та ін.

Кінець XVI — початок XVII ст. для феодальної Туреччини позначились глибокою соціально-економічною кризою. Шукаючи виходу з цього становища, панівні кола султанської Туреччини на початку XVII ст. розгортають широку територіальну експансію в напрямку Східної Європи, насамперед України, яка перебувала тоді під зверхністю Польщі. Зіткнення інтересів Туреччини та Польщі стало приводом до польсько-турецької війни 1960—1961 рр.

Публікація Е. Шюца саме і присвячена цій сторінці польсько-турецьких відносин.

Проаналізувавши хроніки за формою і змістом, Е. Шюц встановив авторство окремих частин «Кам'янецької хроніки», висловив припущення, що схожість деяких місць хроніки та «Дорожніх нотаток» є, можливо, наслідком зустрічі Ованеса Каменаці з Симеоном Лехаці у Львові 1624 р.

Публікація Академією наук Угорщини текстів хроніки та фрагмента «Дорожніх нотаток» з відповідним науковим апаратом сприяє викриттю фальсифікацій питань історії України буржуазними істориками Заходу.

Незабаром, у 1971 р., український народ відзначатиме 350-річчя Хотинської війни — річницю тих героїчних днів, коли запорозьке козацтво пліч-о-пліч з польськими та литовськими бойовими друзями зупинило просування на Захід велетенської турецької військової махини. І тому особливо радісно відзначати, що серед фундаментальних і дуже актуальних досліджень, присвячених Хотинській війні, важливе місце займатиме праця видатного угорського сходознавця.

Рецензована книга стане у пригоді історикам і філологам України, Польщі, Вірменії та Угорщини.

В. М.

Хроніка та інформація

ВІДЗНАЧЕННЯ 50-РІЧЧЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

28 червня 1968 р. в Києві відбулась об'єднана наукова сесія, присвячена 50-річчю Комуністичної партії України. Її організували Інститут історії партії ЦК КП України — філіал ІМЛ при ЦК КПРС, Інститут історії АН УРСР та Вища партійна школа при ЦК КП України. В роботі сесії взяли участь учені, викладачі вузів республіки, старі більшовики, працівники партійних, радянських та громадських організацій столиці України.

Сесію відкрив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко. У вступному слові він охарактеризував історичне значення створення Комуністичної партії України як одного із бойових заходів КПРС, вказавши на величезну роль В. І. Леніна в об'єднанні більшовицьких організацій України. Під керівництвом Комуністичної партії України трудящі республіки пройшли славний шлях боротьби і перемог, добившись значних успіхів у розвитку народного господарства та культури.

З доповіддю «І з'їзд КП (б)У та його історичне значення» виступив лауреат Ленінської премії, доктор філософських наук І. Д. Назаренко. Доповідач зупинився на історії виникнення більшовицьких організацій на Україні, що вирости з марксистських гуртків та перших соціал-демократичних організацій, і їх діяльність у період до І з'їзду. Велика увага у доповіді була приділена умовам, які вимагали об'єднання більшовицьких організацій, процесу створення Комуністичної партії України. Ініціатива в цьому належала місцевим партійним організаціям, яку підтримував Центральний Комітет РСДРП(б). Доповідач докладно висвітлив величезну практичну допомогу В. І. Леніна в справі об'єднання більшовицьких організацій, його участь у підготовці і проведенні з'їзду, а також показав історичне значення створення Комуністичної партії України, яка стала бойовим авангардом трудящих у боротьбі за перемогу соціалістичної революції, у будівництві соціалізму і комунізму.

Член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук професор М. І. Супру-

ненко в доповіді «Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу і утвердження Радянської влади на Україні» розкрив героїчні сторінки історії боротьби комуністів України за встановлення Радянської влади, зокрема, підкреслив, що українська буржуазно-націоналістична контрреволюція, незважаючи на військову силу, адміністративний і господарський апарат, не могла втримати влади, бо не мала головного — народної підтримки, що була на боці більшовиків. У доповіді говорилося про великий досвід, набутий Комуністичною партією Радянського Союзу і її бойовим заходом Комуністичною партією України. Він вивчається і творчо застосовується братніми комуністичними партіями — як тими, що ведуть боротьбу за повалення капіталізму в своїх країнах, так і тими, що вже перебувають при владі і будують соціалістичне суспільство.

У доповіді «Компартія України — бойовий загін КПРС в боротьбі за побудову комунізму» член-кореспондент АН УРСР професор А. Т. Чеканюк показав діяльність партійної організації України на різних етапах будівництва соціалізму і комунізму. В роки відбудовного періоду Комуністична партія мобілізувала зусилля народу на відновлення економіки і в період довоєнних п'ятирічок забезпечила перетворення в життя ленінського плану будівництва соціалізму. Це був великий історичний подвиг радянського народу. Відданість марксизму-ленізму, справі соціалізму проявили Комуністична партія України і весь український народ у грізні роки Великої Вітчизняної війни. Багато уваги було приділено в доповіді післявоєнному періоду, показано вклад українського народу і його авангарду в повну, остаточну перемогу соціалізму в нашій країні, в будівництво комунізму.

Доктор історичних наук професор В. М. Самофалов у доповіді «Критика буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії КП України» показав, як сучасні буржуазно-націоналістичні історики в західних країнах, перебуваючи на службі імперіалістичних мілітаристських кіл, всіляко

перекручують історію Комуністичної партії України. Фальсифікуючи історичні факти, вони намагаються принизити роль партії як керівника, авангарду українського народу. Використовуючи величезний пропагандистський апарат, вони вдаються до ідеологічних диверсій. В цих умовах, підкреслювалось на сесії, перед істориками стоїть завдання розвінчувати облудність

концепцій буржуазно-націоналістичної історії, допомагати партії виховувати трудящих в дусі відданості безсмертному прапору марксизму-ленінізму.

В роботі ювілейної наукової сесії взяв участь член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест.

Г. Н. КАЛЕНИК.

* * *

25 червня 1968 р. Київський обком партії та Інститут історії партії ЦК КП України — філіал ІМЛ при ЦК КПРС провели наукову конференцію. В її роботі взяли участь секретарі міськкомів і райкомів партії, секретарі міськкомів і райкомів ЛКСМУ по пропаганді, редактори міських, міськрайонних і районних газет, радіомовлення та телебачення, працівники наукових установ та викладачі суспільних наук вузів, партійні та радянські працівники. Всього понад 300 чоловік.

Сесію відкрив секретар Київського обкому КП України Ф. М. Рудич. Він розповів про досягнення трудящих Київщини, які під керівництвом більш як 200-тисячної армії комуністів вносять гідний вклад в справу дальшого розквіту економіки, науки і культури Радянської України.

Про бойовий і славний шлях Комуністичної партії України розповіли наукові працівники Інституту — кандидати історичних наук І. І. Коломійченко і Л. П. Нагорна та доктор історичних наук Ф. Ю. Шерстюк.

В доповіді І. І. Коломійченко «Комуністична партія України — бойовий загін

КПРС» були розкриті основні етапи діяльності Комуністичної партії України, яка пройшла славний шлях боротьби і перемог, виросла у більш як двохмільйонну армію комуністів — бойовий загін КПРС.

Про процес об'єднання більшовицьких організацій в КП(б)У і роль В. І. Леніна, в діяльності якого доля українського народу, його боротьба за соціалізм і національне визволення посідали одне з важливих місць, розповіла в своїй доповіді — «В. І. Ленін і утворення Комуністичної партії України» — Л. П. Нагорна.

Виступ Ф. Ю. Шерстюка був присвячений роботі I з'їзду КП(б)У та його історичному значенню.

З повідомленнями про трудові дарунки трудящих Жовтневого району Києва і Богуславщини до 50-річчя КП України і 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, виступили перші секретарі райкомів партії І. А. Палатний і Ю. С. Вошкін.

З великою увагою прослухали присутні розповідь старого більшовика, члена КПРС з 1917 р. В. А. Бабка.

... -

А. А. СОЛОВЬОВА

* * *

25—28 червня 1968 р. у м. Дніпропетровську з ініціативи викладачів кафедри історії КПРС місцевого університету відбулася республіканська наукова конференція на тему: «Комуністична партія України — бойовий загін КПРС у боротьбі за побудову соціалізму й комунізму». У її підготовці високу творчу активність та ініціативу виявили викладачі суспільних наук вузів (організаційний комітет одержав 129 заявок та 126 тез доповідей для публікації). У роботі конференції взяли участь 187 викладачів вузів республіки й близько 450 пропагандистів партійних комітетів та викладачів суспільних дисциплін середніх учбових закладів м. Дніпропетровська.

На науковій конференції було розглянуто ряд проблем 50-річної історії КП України. З доповіддю «Комуністична партія України — бойовий загін КПРС у боротьбі за побудову комунізму» виступив завідувачий кафедрою наукового комунізму Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка доктор історичних наук професор І. Д. Ремезовський,

який підкреслив, що КП України — складова частина КПРС — була, є і буде надійною опорою й провідником у життя генеральної лінії партії.

У доповіді «Критика буржуазних фальсифікаторів історії Комуністичної партії України» завідувачий кафедрою Української сільськогосподарської академії доктор історичних наук професор В. І. Юрчук на яскравих прикладах показав усю брехливість тверджень буржуазних істориків з питань історії КП України. Він вказав на значення рішень квітневого (1968 р.) Пленуму ЦК КПРС для посилення боротьби проти буржуазної ідеології на сучасному етапі розвитку нашого суспільства.

Тепло зустрінуті присутніми старі більшовики В. Г. Марочкин і М. П. Прохоров розповіли про діяльність більшовицьких партійних організацій на Україні в перші роки існування КП України. Учасники конференції з великою увагою вислухали сподади ветеранів.

Далі робота конференції проходила у трьох тематичних секціях:

1. Комуністична партія України на чолі

мас за перемогу Радянської влади на Україні;

2. Комуністична партія України в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства;

3. Комуністична партія України в період розгорнутого будівництва комунізму.

На засіданні першої з них (керівник проф. В. Я. Борщевський) було заслухано й обговорено 15 наукових доповідей і повідомлень, у яких розглядалась боротьба більшовиків України за встановлення диктатури пролетаріату, створення й розвитку Української Радянської держави, розгортання радянської демократії, зміцнення зв'язків робітничого класу й селянства, братерської дружби трудящих України з усіма народами Радянського Союзу.

Друга секція під керівництвом проф. І. Д. Ремезовського розглянула (22 доповіді та повідомлення) найважливіші проблеми з історії діяльності Комуністичної партії України за здійснення соціалістичної індустріалізації й соціалістичних перетворень на селі, а також проведення культурної революції. У виступах науковців УРСР з особливою силою наголошено на політичній та організаторській діяльності КП України, якій трудящі республіки зобов'язані історичними успіхами в створенні могутньої промисловості, високорозвинутого сільського господарства, неухильного піднесення матеріального добробуту.

У роботі третьої секції (керівник проф. Ф. С. Павлов) взяло участь понад 200 викладачів вузів, пропагандистів мережі політосвіти й партійно-радянських працівників. Тут було заслухано й обговорено 12 наукових доповідей і повідомлень про діяльність КП України в період розгору-

того будівництва комунізму, зокрема доповіді доцента Київського державного університету В. П. Шевчука «Діяльність КП України по підвищенню дійовості соціалістичного змагання в ході здійснення господарської реформи (1965—1967 рр.)», доцента Львівської консерваторії І. М. Козачука «Партійна преса про ідейно-естетичне виховання народу (1958—1968 рр.)» та ін.

Учасники наукової конференції дали чимало позитивних рекомендацій з питань науково-технічної революції на сучасному етапі та її ролі у вирішенні економічних, політичних й ідеологічних завдань перехідного періоду до комунізму, формування наукового світогляду у трудящих республіки, нових форм і методів керівництва КП України громадськими організаціями, піднесенню ролі Рад у господарському й культурному будівництві, розвитку вчення про партію й підвищення її ролі в період розгорнутого будівництва комунізму.

На заключному засіданні учасники конференції у телеграмі на ім'я ЦК КПУ завірили ленінський ЦК, що представники суспільних наук вузів України і надалі будуть вірними й активними помічниками партії в проведенні ленінської лінії у боротьбі за побудову комунізму в нашій країні.

Наукова конференція, присвячена 50-річчю КП України, знаменувала собою важливу подію в суспільно-політичному житті республіки. Вона сприятиме дальшому розвитку суспільних наук, більш широкому висвітленню героїчної історії КП України й посиленню ідеологічної роботи партії в масах.

І. С. ЧОРНОВОЛ

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА ІСТОРИКІВ

Вже стали доброю традицією зустрічі вчених-істориків братніх республік Радянського Союзу в стінах Інституту історії АН УРСР.

14—15 березня 1968 р. відбулася Міжреспубліканська нарада, що обговорила макет розділів т. VII «Очерков истории исторической науки в СССР», присвячених історіографії України, Білорусії, Молдавії.

Відкриваючи нараду, академік АН УРСР А. Д. Скаба від імені працівників Інституту історії АН УРСР привітав присутніх, зупинився на основних проблемах, які слід розв'язати вченим-історіографам, звернувши увагу на велике суспільно-політичне значення даної праці. А. Д. Скаба назвав цілий ряд важливих проблем, які повинні знайти своє глибоке відображення в «Нарисах», зокрема, складний період 20—30-х років, коли встановлювалась радянська історіографія, коли діяли перші центри радянської історичної науки — Істпарті, ВУАМЛІН. А. Д. Скаба наголосив, що історики повинні звернути на останні події в житті нашої країни і врахувати наукові досягнення історіографії,

пов'язані з святкуванням 50-річчя Радянської влади, 50-річчям Компартії України та іншими важливими подіями.

Від редколегії тома виступив проф. М. А. Алпатов, (Москва), який зупинився на основних принципах видання. Він докладно висвітлив місце і значення дореволюційної історичної науки, її шкіл, революційно-демократичних традицій і напрямів, погляди окремих представників на розвиток історичної науки. У зв'язку з цим підкреслив, що ленінський етап історичної науки правомірно починати з середини 90-х років минулого сторіччя. Він також торкнувся періодизації історичної науки окремих братніх республік і докладно висвітлив розвиток історичної науки в 30—40-х роках. Нарешті, проф. М. А. Алпатов застеріг авторів від рецензійності та бібліографічності і наголосив на необхідності писати нариси в зв'язку з суспільним життям, з розвитком історичної думки.

Від авторських колективів істориків Білорусії, Молдавії, України виступили: член-кор. АН БРСР І. С. Кравченко, професори М. А. Мохов і Ф. Є. Лось.

І. С. Кравченко зупинився на загальних питаннях і специфіці написання історіографічного розділу про Білоруську РСР, відзначив труднощі, які довелося перебороти білоруським історикам. Водночас І. С. Кравченко нагадав про перші історіографічні спроби академіків АН БРСР Пічети, Нікольського та ін., виклав дискусійні питання, що стосуються історії Білорусії різних епох та, зокрема, піддав критиці помилкові погляди буржуазної історіографії на історію білоруського народу.

М. А. Мохов (*Кишинів*) зупинився на періодизації історичної науки в Молдавській РСР, а також на співвідношенні між історією історичної науки і розвитком історичної науки в Молдавії. Він запропонував відвести місце в «Нарисах» і тим історикам, які вивчають історію Молдавії поза межами республіки і Радянського Союзу. М. А. Мохов вважає за необхідне внести до «Нарисів» історію написання підручників з історії Молдавії, а також дати характеристику наукових історичних центрів.

Ф. Є. Лось підкреслив, що українська радянська історіографія є складовою частиною історії Радянських соціалістичних республік. Через те за основу періодизації взято три основні періоди, кожний з яких поділено ще на етапи, з урахуванням основних досягнень радянської історичної науки, а також постанов партії про суспільні науки. Це дає можливість показати історичну науку в її розвитку. Вихідним моментом написання нарисів було те, що українська історична наука, народжена Великим Жовтнем, продовжила ленінський етап марксистської історіографії. Українська історіографія спирається також на традиції прогресивної історичної думки революціонерів-демократів: Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Л. Українки, М. Коцюбинського, а також на праці видатних буржуазних істориків: М. Максимовича, М. Костомарова, О. Єфименко та ін. У висвітленні етапів історичної науки ми згадуємо про контакти українських істориків з істориками братніх республік, а також історію важливіших наукових центрів України.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР А. В. Санцевич підкреслив, що обсяг історичної літератури і рівень історичної науки всіх республік відрізняється. Тому і нариси повинні бути відповідного розміру. Він наголосив, що в наявних нарисах слабо висвітлена діяльність журналів, особливо «Українського історичного журналу». Доцільно б дати окрему характеристику документальних збірників. Автори в основному звертають увагу на монографії, однак не можна обходити матеріали наукових записок, тематичних збірників, зокрема таких міжвідомчих, як «Питання історії СРСР», «Питання нової і новітньої історії», «Наукові праці з історії КІРС». Дуже слабо представлена література післявоєнного періоду, зокрема про рух за комуністичну працю на Україні. А. В. Санцевич зробив висновок,

що автори нарисів, зокрема українського, виконали величезну роботу і загалом з своїм завданням справились.

Проф. І. Л. Шерман (*Харків*) зазначив, що треба показати розвиток української історичної науки в комплексі Радянського Союзу. Всі народи, всі республіки разом творили історичну науку, історики всіх республік вносили свій вклад у вивчення феодалізму, капіталізму, революції, громадянської війни. І. Л. Шерман приділив увагу структурі нарисів. Він підкреслив, що з точки зору історизму краще розглядати історичну науку по етапах, а потім уже по окремих проблемах, щоб не губився історизм кожної епохи. Характеризуючи епохи і проблеми, треба виходити з ленінських положень про те, що дала історична наука в свою епоху і що вона могла внести нового. В зв'язку з цим потрібно з більшою повагою ставитися до історіографії 20—30—50-х років. Історики не повинні забувати про дуже важливі методи узагальнення — статистичний та аналітичний. Аналізуючи праці, необхідно робити висновок — є вона історіографічним явищем чи ні?

Проф. Ф. Ю. Шерстюк (*Інститут марксизму-ленізму при ЦК КП України*) приєднався до думки попередніх виступаючих, які говорили про необхідність висвітлювати історію історичної науки за проблемами. Він зауважив, що не всі проблеми знайшли своє відображення на сторінках українського макету. Автори українських нарисів недостатньо висвітлили внутріпартійне життя Комуністичної партії України, регулювання росту партійних рядів, зміну в структурі партійного апарату і партійних органів, тобто питання історії партійного будівництва.

Доктор історичних наук А. З. Барабой зазначив, що в нарисах української історіографії правильно відбито зовнішній бік історії історичної науки і зв'язок її з історичним життям республіки, однак недостатньо розроблено внутрішній, якісний бік історії історичної науки. В зв'язку з цим доповідач назвав ряд питань, які, на його думку, ще не відображені: історія розвитку поглядів радянських істориків України на проблеми історії національно-визвольної війни 1648—1654 рр., поглядів на історичну роль Богдана Хмельницького, розвиток ідей про роль української різночинної інтелігенції в період революційної ситуації 1859—1861 рр. і польського повстання 1863 р., допомога цьому повстанню з боку українських революціонерів-демократів.

Старший науковий співробітник Інституту історії І. І. Слїнько наголосив, що розділі українських, білоруських і молдавських істориків про соціалістичне перетворення сільського господарства і Велику Вітчизняну війну написані не на одному теоретичному рівні, вони різні за своєю структурою.

Проф. М. А. Рубач головну увагу приділив методичні та методології написання нарисів, ставленню до української бур-

жуазної історіографії, до розвитку української історичної науки 20-х — початку 30-х років, до ВУАМЛІН'у, Інституту Червоної професури, зупинився на ролі ЦК партії в розвитку історичної науки на Україні, дав оцінку ролі відомих радянських і буржуазних істориків 20—30-х років у становленні марксистсько-ленінської історичної науки на Україні.

Проф. І. К. Рибалко (*Харків*), загалом позитивно оцінивши український нарис, відзначив потребу вдумливішого добору історіографічних явищ, які необхідно внести до історії історичної науки. Зокрема, треба врахувати досвід написання загальних історичних праць у попередні десятиріччя. Щоб показати динаміку розвитку історичної науки, варто ввести окремі статистичні дані про історію кафедр, про викладання історії у вузах і школах.

Проф. М. С. Волін (*Москва*) вказав, що основне завдання полягає в показі, як на території даної республіки розвивалась історія історичної науки. Він вважає, що в нарисах про Україну, Білорусію і Молдавію має бути відбита історія цих народів ще до їх входження до складу Російської імперії. Одночасно слід показати вклад національної історіографії в загальну історіографію Радянського Союзу, і особливості розвитку історичної науки в кожній республіці зокрема. В зв'язку з цим, наводячи цифри і факти, проф. М. С. Волін показав розвиток української історичної науки в 20-і роки, зокрема народження кадрів марксистсько-ленінських істориків.

Кандидат історичних наук М. В. Стратієвський (*Молдавія*) вважає нарис про Молдавську РСР в основному завершеним. Він звернув увагу на обсяг нарисів, на недостатнє обґрунтування хронологічних меж молдавського нарису, подекуди неузгодженість його хронології з загальносоюзною. Водночас він вважає за необхідне врахувати ті особливості, які пережила Молдавія в територіальному плані і в розвитку історичної науки до входження окремих земель до складу Молдавської РСР. Недоцільно включати праці зарубіжних істориків до нарису Молдавської РСР. Окремі такі праці варто подати в критичному плані.

Доктор історичних наук Ф. П. Шевченко докладно проаналізував усі три нариси: український, білоруський і молдавський, підкресливши спільність історії трьох народів. На його думку, слід дотримуватися однієї періодизації, що прийнята у

всесоюзному масштабі, враховуючи також і національні особливості. Потрібно згадати прогресивних діячів та організацій, що діяли на західноукраїнських і західнобілоруських землях до їх возз'єднання, необхідно підкреслити, зауважив Ф. П. Шевченко, і те спільне в проблематиці істориків трьох народів, що їх об'єднує, показавши, в чому полягає ця спільність. Слід виділити проблеми, яким приділялася більша чи менша увага до і після революції, звернути увагу на зв'язок сучасного з минулим, розглянути праці істориків країн народної демократії, зокрема Польщі й Чехословаччини, про Україну, про співдружність українських істориків з істориками соціалістичних країн. Нарис кожної республіки повинен мати загальносоюзне значення.

Проф. В. А. Дядиченко зупинився на окремих питаннях структури нарисів трьох республік. На його думку, нема потреби називати праці зарубіжних історіографів, а основну увагу варто приділити капітальним працям радянських істориків і розглянути великі публікації документів. В. А. Дядиченко приєднався до думки А. В. Санцевича та інших виступаючих про необхідність збільшити обсяг нарисів історіографії України.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбей вважає, що необхідно розрізняти те, що написано білоруськими істориками та істориками російськими і українськими про Білорусію. Це ж стосується історії України і Молдавії. На думку В. Г. Сарбея, у нарисах цілком випала проблема історіографії в історіографічному аналізі.

Проф. Л. В. Черепнін (*Москва*) підсумував усі виступи та висловив ряд пропозицій, спрямованих на поліпшення роботи над нарисами.

Виступаючі одночасно приєдналися до думки, висловленої акад. АН УРСР А. Д. Скабою про необхідність охопити історіографічні явища, кінчаючи останнім роком, коли було опубліковано цілий ряд праць, присвячених ювілейним датам — 50-річчю Жовтневої революції, 50-річчю Радянської влади на Україні, 50-річчю Компартії України.

Прийнято постанову про схвалення основного тексту проекту «Нарисів» з відповідною їх доробкою в зв'язку з висловленими зауваженнями і побажаннями.

Л. Г. МОСКВИЧ

НАУКОВИЙ ВНЕСОК ІСТОРИКІВ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК У ЛЬВОВІ

Вчені Львова досягли значних успіхів у розвитку історичної науки, зокрема у вивченні історії України. До возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР дослідження у цій галузі координувала історико-філософська секція Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (НТШ), що виникло у

1893 р. внаслідок реорганізації Літературного товариства ім. Т. Г. Шевченка, заснованого 1873 р. В роботі НТШ у різний час брали участь передові діячі української культури і науки І. Франко, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Павлик та ін. Історичні праці друкувались у «Записках» товари-

ства, в ряді періодичних та серійних видань. Але на багатьох з них негативно позначились буржуазно-об'єктивістські та націоналістичні концепції, проти яких виступали прогресивні представники культури і науки.

Тільки в радянський час створились умови для справжньої наукової розробки всіх питань історичної науки на основі марксистсько-ленінської методології. За Постановою Раднаркому УРСР від 2 січня 1940 р. у Львові на базі НТШ було організовано 6 відділів інститутів Академії наук УРСР, у тому числі Інституту історії АН УРСР. В 1951 р. виник Інститут суспільних наук, у склад якого ввійшов відділ історії України. З 1963 р. заклад підпорядковується Львівському державному університету ім. Ів. Франка.

До 50-річчя Великого Жовтня співробітники відділу підготували такі колективні наукові праці, як «Історія міст і сіл Української РСР» (Львівська область), монографія «Торжество історичної справедливості (Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі)». З середини 1967 р. виконується колективна монографія «Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму». Львівські науковці М. К. Івасюта, Г. І. Ксвальчак, М. М. Кравець, Ю. Ю. Сливка, В. В. Грабовецький, Ф. І. Стеблій є співавторами узагальнюючих праць, виданих Інститутом історії АН УРСР в 1967 р., — «Історії Української РСР» (т. II), «Історії робітничого класу (т. II) та «Історії селянства УРСР» (т. I, II).

Головна увага приділялась вивченню минулого й сучасного західноукраїнських земель, зокрема боротьби трудящих за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною, дослідженню соціалістичних перетворень в західних областях УРСР за роки Радянської влади. На сучасному етапі відділ працює над двома проблемами: «Вузлові питання історії України дорадянського періоду» та «Будівництво соціалізму і комунізму в СРСР». Характеризуючи стан розробки першої з них, насамперед необхідно згадати праці акад. І. П. Крип'якевича, які значно збагатили українську радянську історичну науку.

Особливої уваги заслуговує його капітальна монографія про Богдана Хмельницького, а також інші дослідження, присвячені зв'язкам Західної України з Росією, важливим питанням народно-визвольної війни 1648—1654 рр. Водночас І. П. Крип'якевич піклувався про зростання наукових кадрів в Інституті суспільних наук і, зокрема, у відділі історії України.

Важливе місце в роботі відділу відводилось висвітленню історії селянства і аграрних відносин на західноукраїнських землях в епоху феодалізму. В. В. Грабовецький розкрив становиче й антифеодальну боротьбу селян Прикарпаття в XVI—XIX ст., праці Ф. І. Стеблія присвячені

селянському рухові у Східній Галичині в період розкладу феодально-кріпосницьких відносин. Меншою мірою досліджувались питання визвольної боротьби міського населення. Але й ця тема порушена в деяких статтях І. П. Крип'якевича, С. Т. Білецького та Я. Д. Ісаєвича. Останній, крім того, опублікував монографію з історії української культури XVI—XVIII ст.

Найважливіші проблеми епохи капіталізму ґрунтовно дослідили М. М. Кравець, Е. А. Яцкевич, Г. І. Ковальчак, які опублікували ряд праць з цих питань.

Вивчаючи історію західноукраїнських земель у період імперіалізму, співробітники відділу основну увагу приділили комуністичному рухові в цих областях та висвітленню впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на боротьбу трудящих за визволення і возз'єднання Західної України з Українською РСР.

Особливо великого значення надавалось темам, присвяченим побудові соціалізму і комунізму в СРСР. Зусилля науковців зосереджувались на розкритті складних процесів індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства в західних областях УРСР, а також ролі партійних організацій в соціалістичному і комуністичному будівництві.

М. Г. Куц та М. К. Івасюта в своїх працях висвітлили розвиток і зміцнення колгоспного ладу в республіці, зокрема в західних областях. Здійснення тут соціалістичної індустріалізації показали Г. І. Ковальчак, В. П. Огоновський, Р. О. Батіг, Д. Д. Низовий, В. І. Падус та ін. Ряд досліджень В. П. Огоновського присвячено демографічним питанням, зокрема змінам структури населення західних областей УРСР за роки Радянської влади. О. А. Кірсанова та М. М. Драк вивчають зростання громадсько-політичної та трудової активності трудящих у післявоєнний період.

Значним досягненням у видавничій діяльності була серія наукових збірок «З історії західноукраїнських земель». Співробітники відділу спільно з науковцями й архівістами Києва та Львова брали участь у підготовці й публікації збірок статей і документів. Ці видання позитивно оцінені науковою громадськістю.

Відділ працює в тісному контакті з історичними кафедрами вузів західних областей республіки та науково-дослідними установами АН УРСР. Особливо плідним є співробітництво з колективом Інституту історії АН УРСР. Відділ координує з ним свою діяльність та бере активну участь у виконанні його тематичних завдань. З 1968 р. львів'яни залучаються до підготовки «Історичного атласу УРСР», «Радянської енциклопедії історії України», «Української історіографії» та ін.

М. К. Івасюта, М. М. Кравець, Ф. І. Стеблій обрані членами проблемних рад Інституту історії. Вони неодноразово виступали офіційними та неофіційними опонентами під час захистів докторських і кандидатських дисертацій.

Встановлено також тісні зв'язки з Інститутом історії АН Вірменської РСР, в результаті чого розгорнулась дослідницька робота в галузі вірмено-українських взаємин. І. П. Крип'якевич, В. В. Грабовецький, Я. Д. Ісаєвич, С. Т. Білецький опублікували ряд праць з цих питань в українських і вірменських виданнях.

Співробітники відділу брали активну участь у роботі всесоюзних, республіканських і міжвузівських наукових сесій, нарад і конференцій в Москві, Ленінграді, Єревані, Києві, Ужгороді, Чернівцях, Львові та інших містах.

Львівські дослідники підтримують контакти також із зарубіжними науковими установами, зокрема з ученими соціалістичних країн. В гостях у них побували історики Польської Народної Республіки — Ц. Бобінська (1959 р.), Є. Мислінський (1963 р.), К. Дунін-Вонсович (1964 р.); Чехословаччини — Л. Докупіль (1967 р.) та ін.

Останніми роками відділ багато уваги приділяє розробці допоміжних історичних дисциплін, започаткованих І. П. Крип'якевичем. В. О. Гавриленко та аспірант заочного навчання В. О. Маркевич досліджували українську сфрагістику. На 1968—1970 рр. запланована тема «Джерелознавство та історіографія історії України», над якою працюють В. О. Гавриленко, В. В. Грабовецький, М. М. Кравець, Я. Д. Ісаєвич, Ф. І. Стеблій. Ряд статей методологічного характеру опублікував І. П. Крип'якевич. Він вказував також на необхідність видання бібліографії історії України. Певну роботу в підготовці бібліографічних довід-

ників провели М. К. Івасюта, Ф. І. Стеблій, Я. Р. Дашкевич.

Чималі досягнення львів'ян і в галузі краєзнавства. І. П. Крип'якевичу і В. П. Огоновському належить задум створення історико-географічного словника, який сьогодні реалізується в багатотомному виданні «Історія міст і сіл Української РСР». Усі співробітники відділу брали активну участь у написанні нарисів і довідок про міста і села Львівщини, а С. Т. Білецький підготував матеріали про перші історичні згадки та інші важливі дані феодальної доби щодо ряду населених пунктів області. Науковці постійно консультують з історико-краєзнавчих питань, присвятили їм ряд нарисів.

Співробітники відділу ведуть агітаційно-масову роботу серед трудящих Львова й області, систематично виступають з лекціями, розгортають атеїстичну пропаганду тощо. На сторінках обласних газет, по радіо і телебаченню вони широко популяризували визначні ювілейні дати, зокрема 300-річчя возз'єднання України з Росією, 700-річчя Львова, 25-ту річницю возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР в єдиній Українській Радянській державі і особливо 50-ті роковини Великого Жовтня. Зараз у центрі уваги — підготовка до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Науково-дослідною і громадсько-політичною роботою співробітники відділу прагнуть внести свій вклад у справу піднесення ролі історичної науки в комуністичному будівництві.

С. М. ТРУСЕВИЧ

60-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА Ф. Є. ЛОСЯ

17 червня 1968 р. на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР наукова громадськість України вшанувала в зв'язку з 60-річчям від дня народження та 35-річчям науково-педагогічної й громадської діяльності завідуючого відділом історії капіталізму доктора історичних наук професора Федора Євдокимовича Лося.

Вступним словом засідання відкрив директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба. Він відзначив, що ювіляр пройшов славний шлях від простого селянина з Чернігівщини до видатного радянського вченого-історика, ім'я якого відоме в багатьох країнах світу. Творчий доробок Ф. Є. Лося — понад 170 наукових та науково-популярних праць, з них 4 монографії є значним вкладом у радянську історичну науку. А. Д. Скаба побажав шановному ювіляру дальших творчих успіхів на ниві історичної науки.

Про життєвий шлях і наукову діяльність ученого розповів доктор історичних наук професор В. А. Дядиченко.

Ф. Є. Лось народився 19 червня 1908 р. в бідній селянській родині на Чернігівщині

(с. Півніщина). У рідному селі (1925 р.) Федір Євдокимович був одним з організаторів, а згодом секретарем комсомольського осередку. Після закінчення середньої школи він учився (1928—1931 рр.) у Чернігівському педагогічному інституті, після закінчення якого вчителював у середній школі м. Волочиська на Поділлі, а згодом в Городнянському педагогічному технікумі (Чернігівська область). У 1933—1934 рр. Ф. Є. Лось перебував на військовій службі, а в 1934—1935 рр. викладав у Волчанському педтехнікумі на Харківщині.

1935 р. Федір Євдокимович вступив до аспірантури Інституту історії Української Асоціації марксистсько-ленінських інститутів, де вивчав питання сільської общини початку XX ст. 1940 р., успішно захистивши дисертацію «Аграрна політика Століпін і її запровадження на Україні», одним з перших у республіці здобув звання кандидата історичних наук. Того ж року молодий учений вступив до Комуністичної партії.

У роки Великої Вітчизняної війни Ф. Є. Лось виступав у пресі з палкими, патріотичними статтями з історичної тема-

тики, брав активну участь у створенні першого короткого курсу історії України, а 1944 р. вийшла з друку його перша монографія «Україна у роки Столипінської реакції». В Уфі, де під час війни перебував Інститут історії АН УРСР, Федір Євдокимович був комісаром військово-патріотичного пункту й парторгом Інституту.

Після визволення Києва від загарбників Ф. Є. Лось разом з групою істориків провів велику роботу по створенню двотомного курсу історії України (він був його редактором і автором багатьох розділів). 1953 р., після захисту докторської дисертації, йому присвоєно звання професора.

У 50-х роках темою дослідження Ф. Є. Лося стає історія України періоду імперіалізму, зокрема становиче й класова боротьба робітничого класу напередодні та в період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. Його монографії «Революція 1905—1907 рр. на Україні» (К., 1955), «Формирование рабочего класса Украины и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст.» (К., 1955), «Робітничий клас України в 1907—1913 роках» (К., 1962), статті про грудневе збройне повстання 1905 р., про повстання на броненосці «Потемкин», брошури «Кривава неділя», «Буремний 1905 р. на Україні» гощо займають значне місце в радянській історіографії, поглибивши дослідження історії робітничого класу.

В розробці теоретичних питань мають значення такі праці вченого, як «Состояние и задачи изучения истории рабочего класса Украины» (М., 1959), «К вопросу о периодизации истории советской исторической науки» («История СССР, 1960, № 4»), «Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України» («УІЖ», 1962, № 5), «Развитие исторической науки на Украине (1917—1963)», («Вопросы истории», 1964, № 1). Ф. Є. Лось є одним з відомих фахівців у вивченні ленінської спадщини й ролі В. І. Леніна в історії українського народу.

Багато уваги приділяє професор створенню посібників, підручників, науково-популярної літератури для радянської школи, вузів та широкої громадськості. Він співавтор ряду підручників з історії Української РСР для середньої і вищої школи. За його редакцією вийшло багато наукових праць і збірників Інституту історії АН УРСР, зокрема «Історія робітничого класу Української РСР (т. I)». Вчений зробив значний внесок і в підготовку Української Радянської Енциклопедії. Зараз Федір Євдокимович входить до складу редакційної колегії Радянської Енциклопедії історії України. Він бере активну участь у діяльності вчених рад, різних комісій, часто виступає з науковими доповідями та республіканських та союзних конференцій і сесій з важливих питань історії.

Ф. Є. Лось постійно займається педагогічною діяльністю: 1944—1950 рр.—завідуючий кафедрою історії СРСР і Украї-

ни Київського педагогічного інституту, 1940—1941, 1944—1947 рр.—викладач ВПШ при ЦК КПУ, 1944—1946 рр.—викладач Київського державного університету, 1949—1965 рр.—професор кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, а з 1965 р.—виконуючий обов'язки завідуючого кафедрою історії Київського філіалу Харківського інституту культури. Федір Євдокимович часто виступає офіційним опонентом на захисті докторських і кандидатських дисертацій, очолює державні експертні комісії на історичних факультетах вузів Києва та республіки. Під його керівництвом підготували й захистили кандидатські дисертації 50 науковців, які працюють у багатьох союзних республіках.

Плідну наукову й педагогічну діяльність Ф. Є. Лось уміло поєднує з великою організаторською й громадською роботою, працюючи багато років на посаді заступника директора Інституту історії АН УРСР по науковій роботі (1948—1958 рр.) та завідувачим відділом (1944—1948 рр., 1958—1962 рр., 1966—1968 рр.).

Велику політико-виховну роботу серед широких трудящих мас він провадить як голова президії товариства «Знання» Радянського району м. Києва та як член президії міського товариства. Федір Євдокимович керує також теоретичним семінаром в Інституті історії.

В. А. Дядиченко щиро побажав ювілярові доброго здоров'я й великих творчих успіхів на благо нашої соціалістичної Вітчизни.

Від колективу Інституту історії АН УРСР Федора Євдокимовича привітав секретар партійного бюро доктор історичних наук А. М. Шлепаков. Від імені московських істориків ювіляра сердечно поздоровив учений секретар Інституту історії АН СРСР кандидат історичних наук Г. А. Куманьов.

На розширеному засіданні Вченої ради були присутні також представники багатьох вузів та наукових закладів нашої республіки, які висловили Ф. Є. Лосю щирі побажання і вручили адреси: від історичного факультету Київського державного університету—заступник декана А. Ф. Кізченко; від Вищої партійної школи при ЦК КПУ—доктор історичних наук В. А. Чирко; від Київського філіалу Харківського Інституту культури—ректор інституту О. С. Сокальський, від Київського педагогічного інституту ім. М. Горького—доцент Г. П. Лещенко; від Київського торгово-економічного інституту—доцент П. В. Шостак; від Головної редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії—доктор історичних наук І. І. Компанієць; від Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР—професор К. Г. Гуслистый; від кафедри історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту—доцент І. Х. Сас; від Сектора держави і права

АН УРСР—старший науковий співробітник Я. Г. Плясун; від кафедри історії КПРС Київського медичного інституту ім. Богомольця—доцент Д. В. Погребінський; від Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук—доцент М. А. Варшавчик; від науково-дослідного інституту педагогіки УРСР—завідуючий сектором методики історії доцент М. М. Лисенко; від кафедри історії КПРС Київського державного університету—кандидат історичних наук В. Т. Позняк; від редакції історії видавництва «Радянська школа»—С. Ю. Литюк; від Луцького педагогічного інституту—доцент О. Г. Михайлюк; від Радянського райкому КПУ та Київського міського товариства «Знання»—П. В. Щербина; від кафедри архівознавства Київського державного університету—доцент С. О. Яковлев і від кафедри історії зарубіжних соціалістичних країн КДУ—кандидат історичних наук В. М. Ільїн; від кафедри марксизму-ленінізму Київського художнього інституту—П. П. Цвіркун.

Вітальну грамоту від комітету комсомолу АН УРСР Ф. Є. Лосю вручив Ю. І. Терещенко. Від імені колишніх аспірантів ювіляра тепло привітав і висловив йому слова подяки та найкращі побажання доктор історичних наук П. М. Шморгун.

На адресу Федора Євдокимовича надійшла велика кількість поздоровлень—телеграм, листів: від віце-президента Академії наук УРСР І. К. Білодіда, академіка—секретаря Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР—І. О. Гуржія, Інституту історії партії при ЦК КП України, Харківського, Ростовського, Ужгородського державних університетів, Харківського інституту культури, Луцького педагогічного інституту, Видавництва «Наукова думка», журналів «Вопросы истории», «Комуніст України», «Українського історичного журналу» та ін.

Вітальні телеграми надіслали також історики Москви, Новосибірська, Вільнюса, Архангельська, Ростова, Кишинєва, Пскова, Мінська, Грозного, Львова, Сімферополя, Донецька, Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського, Житомира, Луцька та багатьох інших міст.

У слові-відповіді Ф. Є. Лось висловив подяку за сердечні привітання та щирі побажання і поділився дальшими творчими планами, підкресливши, що всіма своїми успіхами в науковій, науково-педагогічній і громадсько-політичній діяльності він зобов'язаний рідній ленінській партії, Радянській владі, дружній підтримці й допомозі товаришів по роботі.

А. К. ВОЛОЩЕНКО

Додаток

УКРАЇНСЬКА РСР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (бібліографія)

209. Галайда Й. З історії радянсько-чехословацьких економічних відносин. (1945—1955).— Наукові записки Ужгородського державного ун-ту, т. 50, 1963, с. 100—107.

210. Делеган В. З історії радянсько-чехословацьких культурних зв'язків у 1945—1948 рр.— Наукові записки Ужгородського державного ун-ту, т. 50, 1963, с. 108—115.

211. Кирилюк Є. П. Три тижні в Чехословаччині.— Вісник АН УРСР, 1956, № 11, с. 38—40.

212. Котлярів В. И. и Марченко А. Д. Дружба, скрепленная кровью. (О дружбе народов Советского Союза и Чехословакии). Харьков, Кн. изд-во, 1963. 216 с.

213. Музей радянсько-чехословацької дружби в селі Соколів на Харківщині. Харків, Кн. вид-во, 1963. 38 с.

214. Музей радянсько-чехословацької дружби. с. Соколів Зміївського району. Харків, «Прапор», 1966. 23 с.

215. Павелко В. У. До питання про культурні зв'язки Радянської України і Чехословаччини в перші післявоєнні роки (1945—1948).— Тези доповідей 7-ї української славістичної конференції. Велика Жовтнева соціалістична революція. Дніпропетровськ, 1966, с. 52—54.

216. Пашко Я. Дружба навіки. (До Місячника чехословацько-радянської дружби і святкування 20-річчя Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво).— «Комуніст України», 1963, № 12, с. 50—59.

217. Фестиваль дружби советской и чехословацкой молодежи. Львов, 1967. Участнику Фестиваля дружбы советской и чехословацкой молодежи. (Сборник материалов). Львов, 1967. 32 с.

Югославія

218. Ляшенко Л. Г. З історії співробітництва Української РСР і Федеративної народної республіки Югославії в галузі культури. (1945—1948 рр.).— Тези доповідей 7-ї української славістичної конференції. Велика Жовтнева соціалістична революція. Дніпропетровськ, 1966, с. 57—58.

ВЗАЄМИНИ З КАПІТАЛІСТИЧНИМИ КРАЇНАМИ

219. Агаев А. В. Содействие Украинской ССР развивающимся странам в создании и укреплении их национальной экономики.— Организация и планирование отраслей народного хозяйства, вып. 4, 1966, с. 157—162.

220. Бажан М. Зустрічі на вікових шляхах. (Про українсько-італійські культурні зв'язки).— «Всесвіт», 1962, № 5, с. 63—66.

221. Боев Ю. О. і Єгоров Ю. Є. Традиційні зв'язки між народами СРСР і Франції. К., Вид-во АН УРСР, 1960. 72 с.

222. Валах Я. «Червоний пояс» Афін. (Про дружні зв'язки трудящих Жовтневого району м. Києва і району Кесаріані грецької столиці).— «Всесвіт», 1966, № 12, с. 37—39.

223. Вовко Д. Дружня допомога (УРСР) слабозвинутим країнам.— «Економіка Радянської України», 1963, № 5, с. 114—118.

224. Войтенко О. Українська РСР у боротьбі за свободу і незалежність Індонезії.— «Вітчизна», 1949, № 1, с. 175—194.

225. Гетьманець М. Україна в економічному співробітництві СРСР з молодими суверенними державами.— «Комуніст України», 1965, № 12, с. 39—48.

226. Гужва В. Ф. По двадцяти роках. Західнонімецька мозаїка. (Розповідь про перебування групи радянської молоді і студентів у ФРН). К., «Молодь», 1965. 93 с.

227. Ермолаєв К. Київ і місто Синіх Озер. (Про дружбу столиці України з фінським містом Тампере).— «Всесвіт», 1964, № 9, с. 89—91.
228. Зятяган Й. Життєдайне сонце. (Про діяльність Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами).— «Всесвіт», 1961, № 10, с. 130—133.
229. На орбіті дружби. (До Днів України у Франції та Днів культури Франції в УРСР).— «Всесвіт», 1966, № 12, с. 3—11.
230. Нашим зв'язкам міцніти. (До Днів України у Франції та Днів культури Франції в УРСР).— «Всесвіт», 1966, № 11, с. 75.
231. Одеса — Марсель. Дружба. Одеса, Кн. изд-во, 1960. 68 с.
232. Солідарність трудящих України й Шотландії в боротьбі за мир.— «Сучасне і майбутнє», 1949, № 6, с. 4—5.

ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

Агаєв А. В. 128, 219	Ільницький І. І. 35	Островерхий І. І. 154—5
Аніров П. М. 102	Ільченко В. 179	Павелко В. У. 215
Багмут А. Й. 204	Ісакович С. В. 36—7	Паламарчук Л. 74
Бажан М. І. 220	Казанец І. 38	Палладін О. 75
Батюк В. 2	Калениченко П. М. 39, 180—2	Панібудьласка В. 76
Белоусов В. І. 103	Карлаш В. О. 123	Пархомчук С. М. 77
Бенда Й. В. 205	Карапенко О. 40	Пашко Я. 216
Білоколас Д. 3	Катруха О. Д. 41	Петерс І. А. 126
Білоусов М. М. 4, 5	Качуренко Ю. 42	Петрачков М. Я. 78
Бобров В. Я. 104, 105	Келина А. 124.	Пивоваров М. 150
Боголюбов В. 106	Кизя Л. 183	Підгорний М. В. 79
Боев Ю. О. 221	Кирилюк Є. П. 211	Петрів І. 187
Бондаренко В. Г. 107, 206, 207	Кириченко Н. К. 147	Пин А. 131
Борський Є. 6	Клебанівська Н. М. 43—5	Пичугин В. Г. 132—3
Булаш М. О. 171	Коваленко-Косарик Т. Д. 78	Потанін В. 188
Валах Я. 222	Козаченко В. П. 153	Преображенська В. В. 80
Василенко В. А. 7, 8, 9	Козлов І. К. 81	Пронь В. М. 81
Вовко Д. Я. 10, 11—2, 223	Козоброд В. П. 46	Ржанов Б. 84
Войтенко О. 224	Кокарев Л. Б. 47	Ришер Х. 170
Войтко В. 108	Колосова К. А. 48	Розенко П. 85
Волощук О. 13	Комісаренко В. 49	Санцевич А. В. 86
Всеволодов К. 172	Корецький В. М. 50-1	Семененко М. П. 88
Галайда Й. 209	Костін І. 148	Скофенко В. 89
Гершуні М. К. 14	Котляров В. І. 212	Сліпченко С. О. 72
Гетманец М. 15, 109, 225	Кочубей А. 52, 125	Смолій Л. 135
Головко М. К. 16	Кравченко Г. П. 53—5	Сохань П. С. 151
Голубушин Ю. С. 17, 18, 105, 110	Кулінич І. М. 126, 163—6, 199	Сульженко В. К. 102, 136
Горкун В. І. 19	Курішков Є. Л. 57—8	Тельман І. 90
Горовецький І. 159	Курносів Ю. О. 59	Тивончук І. О. 189
Грудзень З. 173	Лабезник Ю. А. 60	Тисс В. В. 190
Гужва В. Ф. 226	Лавриненко Ю. Н. 18, 110, 127—8, 200	Удовиченко П. 91
Даля М. 193	Лаповенко П. К. 149	Ульянова Н. М. 95—7
Даценко М. В. 160—1	Левтеров С. 61	Харченко З. І. 139, 191
Делеган В. 210	Лещенко Л. О. 62—6	Хільченко Е. Я. 102
Демкович А. 22	Лісевич І. Т. 194—6	Хлант О. В. 140
Дніпровський А. 23	Литвин К. 67, 184	Хміль І. С. 98—9
Доценко А. П. 145	Ляшенко Л. Г. 68—9, 218	Холодий Б. Н. 141
Дудинський І. 115	Марахов Г. 183, 185	Хоменко В. А. 101
Євсєєв І. Ф. 116—7, 175—7	Марченко А. Д. 212	Худяк Р. А. 142
Єгоров Ю. Є. 118, 221	Марченко Г. В. 201	Цюрупа П. А. 100
Єременко В. 24	Мельникова І. М. 70	Черкашина Л. 156
Ермолаєв К. 162, 227	Михайловський В. І. 107, 129	Шевель С. Ф. 101
Жеребченко І. П. 25	Михайловський М. К. 72	Шустик В. 157
Журба С. Й. 119—20	Михалевська В. 186	Яворський М. 192
Забігало К. С. 26—30	Нижник В. 73	Яковенко Г. 203
Зятяган Й. 228	Ногін П. 167	Яковенко Ю. 76
Зубко В. О. 31, 46	Озеров М. Е. 130, 168	Ярошенко А. Д. 158
Іваницька І. О. 41		Яцентюк Г. С. 197
Іваницький М. Н. 32—4, 121—2, 178		Яшин Г. 144

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи А. Т. Безкоровайная. Борьба В. И. Ленина за мир в период первой мировой войны. Ф. П. Шевченко. О международном значении восстания 1768 г. на Правобережной Украине. *Методология и методика исторических исследований*. Л. Н. Пушкарёв. Виды письменных исторических источников. Сообщения. А. С. Якимчук. Борьба КП Украины за развитие орошаемого земледелия в республике (1959—1965 гг.). А. А. Карлов. К истории государственности молдавского народа. *Из истории интернациональных связей и дружбы народов*. В. Г. Лысенко. Укрепление экономического и культурного сотрудничества украинского и молдавского народов в 1959—1965 гг. Д. Н. Филипенко, А. С. Карцев. Экономические связи Украинской ССР со странами Ближнего и Среднего Востока. *Из истории Буковины*. В. Н. Холевчук. Развитие культуры Советской Буковины в 1959—1965 гг. В. Н. Малышко. Революционная газета «Громада». Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. Охрана и использование памятников истории и культуры. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. К 100-летию со дня рождения А. Г. Шлихтера. Воспоминания. Документы и материалы. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. A. T. Bezkorovaina. Struggle of V. I. Lenin for Peace during the World War I. F. P. Shevchenko. On International Importance of Uprising in 1768 in the Right Bank Ukraine. *Methodology and Methodies of Historical Researches*. L. N. Pushkaryov. Kinds of Written Historical Sources. Communications. A. S. Yakimchuk. Struggle of the CP of the Ukraine for the Development of Irrigated Agriculture in the Republic (1959—1965). A. A. Karlov. On the History of the Moldavian People State System. *From History of the International Relations and Friendship of Peoples*. V. G. Lysenko. Consolidation of the Economical and Cultural Cooperation of the Ukrainian and Moldavian Peoples in 1959—1965. D. N. Filipenko, A. S. Kartsev. Economical Relations of the Ukrainian SSR with the Countries of the Near and Middle East. *From the History of Bukovina*. V. N. Kholevchuk. Development of Culture of the Soviet Bukovina in 1959—1965. V. N. Malysenko. The Revolutionary Newspaper «Gromada». Notes. Returning to Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. *On the Centenary of A. G. Shlikhter's Birth*. Reminiscences. Documents and Materials. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.